II 4209

II 4209

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

ИСТОРИЧЕСКА СЪДБА И СЪВРЕМЕННОСТ

ПЕТЪР ДИНЕКОВ
ИСТОРИЧЕСКА СЪДБА И СЪВРЕМЕННОСТ

литер

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

ИСТОРИЧЕСКА СЪДБА И СЪВРЕМЕННОСТ

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

Наука и изкуство
София — 1972

В450440

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

II 4209
Б 4989/72

ПРОВЕРКА
19

ХИЛЯДОЛЕТНОТО ЕДИНСТВО НА БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Още самото заглавие е спорно: може ли да се говори за хилядолетно единство на българската култура? Сякаш всичко е против тази формулировка. Едва ли има друга национална култура с толкова непоследователно и противоречиво развитие. И това проличава при самото зараждане на българската култура: от една страна, разноликото наследство, което сме получили от траки, гърци и римляни, а, от друга — двуплеменната основа на българската народност — славяни и прабългари. А то означава, че още в началото нашата култура е била нехомогенна, има два извора — славянски и прабългарски.

Но противоречията не свършват тук. Да не посочваме отраженията, които дава върху културата като надстроечно явление смяната на обществено-икономическите формации — феодализъм, капитализъм, социализъм; за основния характер на тези промени достатъчно говори развитието на нашия културен живот след Девети септември. Да си спомним обаче историческата съдба на българския народ с нейните трудности, подеми и крушения: свободното държавно съществуване се заменя на два пъти с тежко и продължително робство. Всяка държавна катастрофа, всяко чуждо завоевание нанася силен удар на културата, забавя нейното развитие, унищожава нейните придобивки. Робството значи ново чуждо влияние, нов опит за културна «денационализация». През XI—XII в. византийските ръководители на Охридската архиепископия правят опит да заменят в книжовния живот българския език с гръцкия. А втората политическа катастрофа в края на XIV в. се съпътствува от културна разруха: унищожава се българската интелигенция, нашият народ бива откъснат от културното развитие на Европа. Нещо повече, османският фанатизъм успява да помохамеданчи българското население в отделни области и не само отслабва националното му съзнание, но разколебава и неговата племенна духовна органичност.

Не бива да забравяме и друго важно обстоятелство: исто-

рически се формират три типа българска култура — народноезическа (върху два пласта — славянски и прабългарски); християнска — след покръстването (от източноправославен, византийски тип, тясно свързана със средновековната черква); и от Възраждането насам — модерна, чийто облик също е твърде променлив.

В светлината на тези обстоятелства и факти нима не е абсурдно да се говори за единство в хилядолетното развитие на българската култура?

Съвсем очевидно е, че единството не се създава от само себе си поради общата народностна принадлежност. Но също така то не бива да се разбира като повтаряне на еднакви културни форми, на еднакви идейни и стилови тенденции. Единството се проявява преди всичко във връзката между епохите, в наличността на *дълготрайни* явления, които могат да се превърнат в *национални символи*.

Делото на Кирил и Методий, което тържествено отбелязваме всеки 24 май, е такъв национален символ. От възникването на това дело изминаха единадесет века. Бих казал — единадесет века на слава, на възторзи и преклонение, на дълбока признателност. Създаването на славянската азбука и писменост начерта нови пътища на нашия народ, откри хоризонтите за бързо културно развитие, въведе славяните в духовния свят на Европа и тогавашното човечество. Не е нужно тук да се припомня извършеното от двамата солунски братя. Искам да изтъкна само, че тяхното дело не се затваря в границите на един век от живота на българския народ, то надхвърля своето време, минава от столетие в столетие, влиза дълбоко в тъканта на нашата национална култура, става част от нашата народна съдба, звучи от словата на Климент Охридски до речите на Георги Димитров на Лайпцигския процес. За кого другиго още в зората на българската книжнина са казвани такива думи, както за Кирил: «Изгря на земята като слънце», «блести повече от слънцето», «просвети безброен народ, който тънеше в мрака на невежеството», «тази уста посветла от светлината», «нов апостол и учител на всички земи» и т.н.?

Все още не е написана цялостната история на възприемането и оценката на Кирило-Методиевото дело у нас — от първите възторжени думи на неговите съвременници до наши дни. Това ще бъде история не само на спомена и прославата, но преди всичко на въздействието, на вековното осъществяване на един велик културен идеал, на непрекъснато историческо

преосмисляне, на едно дълбоко прозрение в бъдещето. Достатъчно е да се проследи откликът, който подвигът на двамата славянски просветители е намерил в българската литература през вековете, за да проличи историческата му роля да обединява епохите, съзнанията, духовните устреми, да въплъщава една от най-ярките прояви на единството в нашето културно развитие.

Когато се касае за явления с многовековна трайност, бих посочил още един пример — името на Иван Рилски и неговия манастир. Има някои поразителни факти: за никого от българските средновековни дейци нашите стари писатели не са написали толкова биографии (жития); основаният от Иван Рилски манастир преживява повече от десет века; унищожаван, разсипван, той постоянно възкръсва за нов живот и през средновековието и Възраждането играе ролята на голямо културно средище. Той възкръсна за нов живот и в наше време — като национален музей. Цели векове към Рилския манастир са пътували кервани от поклонници; и днес към него се насочват безкрайно множество екскурзии. Мотивите в миналото и сега са различни — няма никакво съмнение. Но не бих казал, че някога те са били изключително религиозни; религиозността отдавна не е отличителна черта на българския народ. През епохата на турското робство Рилският манастир и образът на неговия основател Иван Рилски са привличали умовете като народностни символи, като спомен за блясъка на някогашната българска култура, за свободната българска държава, чиито ръководители са се отнасяли с дълбоко уважение към това българско културно огнище и щедро са го покровителствували. Когато в 1469 г. пренасят мощите на светеца от Търново в Рила, отвсякъде по пътя се стичат развълнувани българи, въодушевени не толкова от религиозни, колкото от патриотични чувства. С подобно вълнение през XVIII в. един българин от Силистра, Партений Павлович, който работи сред сърбите в тогавашната австрийска империя, преписва прочутата грамота на Иван Шишман, дадена на Рилския манастир в 1378 г. Тук не говоря за отношението на българите към рилската обител през епохата на Възраждането.

С какво е привличал Рилският манастир нашия народ през вековете? Вероятно не само с чудната планинска природа, с великолепните си сгради, със старинната си живопис, с ценните си книги и ръкописи. Има нещо в образа на самия Иван Рилски, което народът е чувствувал като много близко, като част от себе си. Не случайно патриарх Евтимий в тежки за

България времена се обръща с молитва към него — да спаси единородния си български народ, да го запази от нападенията на иноплеменниците.

Отшелник, който се примирява със злото? Или борец срещу неправдите на света, избрал за оръжие пасивния и мълчаливия протест? Мистик или философ, който в усамотението и отдалечението от света търси да разгадае тайните на битието? Биографията на Иван Рилски е една легенда, в която мъчно можем да открием реалните контури на света. Но ясно е едно: това е един човек, който е излязъл от народа (едно от най-старите му жития казва: «Не притежаваше нищо освен един брат и един вол») и недоволен от действителността, която го заобикаля, е потърсил нов път. Иван Рилски е покорил народното въображение както с бедността си, така и с чистотата на порывите си, със скромността на живота си, с духовните си търсения, със своеобразния си протест срещу света. Затова споменът за сего е надживял историческите превратности и е стигнал до нас като национален символ.

Тук само поставям въпроса за Иван Рилски и неговия манастир, но нашата наука е длъжна да намери истинското обяснение на създаването на този символ.

Втората група факти, която може да ни помогне да се ориентираме в трудния проблем за единството на нашата хилядолетна култура, това са *явленията на приемственост*. Често пъти различията между отделните епохи са много дълбоки, например между средновековната и възрожденската литература; между иконописта и съвременното изкуство, между килийното училище и модерната образователна система и т.н.; в много случаи новата епоха представя качествен скок спрямо предходната. И все пак силно впечатление правят моментите на приемственост в културното развитие. Те са налице дори и там, където мъчно бихме ги предполагали. Така първобългарските надписи на гръцки език, появили се през VIII—IX в., представят едно съвсем особено явление. Безспорно те имат известна връзка с римската и гръцката традиция, която е засвидетелствувана у нас с многобройни каменни надписи. Но проф. В. Бешевлиев, най-добрият познавач на първобългарските надписи, посочи, че в тях е намерила твърде силно отражение и друга традиция — източната, която иде от културата на народите, с които прабългарите са съжителствували в Азия и Южна Русия.

Първобългарските каменни надписи характеризират определен период от историята на нашия народ — периода преди

покръстването и преди създаването на славянска азбука, в тях е отразен обществено-държавният живот на ханска и езическа България. Но проф. Бешевлиев доказа, че има твърде силна връзка между първобългарските и по-късните славянски каменни надписи (какъвто е например търновският надпис на Иван Асен II от 1230 г. за Клокотнишката битка). По този начин се открива приемственост между две твърде различни културни епохи. В същност, въпреки че се противопоставя рязко на езичеството, християнската култура приема много негови елементи, както това добре се вижда от народните обреди и обичаи и от фолклора. Но тук се касае за нещо повече — за унаследяване на известни композиционни и стилови похвати в областта на писмеността, при различие на азбука и език.

Многобройни са проявите на приемственост в българската литература от края на IX в. нататък. Цялото ни литературно развитие през средновековието въпреки извършващите се промени запазва видимо своето единство. Това може да се проследи в историята на жанровата система, стила, мирогледните позиции, езика. Единството е толкова очевидно, та някои смятат, че средновековната литература изобщо не се развива; според израза на Ал. Теодоров-Балан «писателите ревностно повтарят по-предишни християнски и езически мисли, усвояват си техните книжовни похвати и заключават духа си в едно неподвижно черчеве» (1896). Това становище е отдавна отхвърлено, но идейното и жанрово-стиловото единство на старобългарската литература е безспорно.

По-интересни са връзките между средновековния и възрожденския период. Те започват още при Паисий Хилендарски — носителят на новото историческо съзнание използува не само старобългарски извори (това показа много добре конкретно Н. Драгова в своето изследване «Домашните извори на «История славеноболгарская» в сборника за Паисий от 1962 г.), но и редица елементи на старобългарската поетика. Приемствеността е очевидна при книжовниците от XVIII и началото на XIX в., включително и Софроний Врачански. Някои последни изследвания (напр. извънредно интересният доклад на Ст. Таринска, прочетен в Секцията за българска литература до Освобождението при Института за литература) се насочват към обособяването на цял преходен период между старата и новата литература.

Заслужава специално внимание отношението към езика в късното средновековие (XVI—XVIII в.) и първите десети-

летия на XIX в. В епохата на Възраждането въпросът за езика е извънредно важен — той е свързан със стремежа към демократизация на културата, с реформата в образованието, със създаването на литература, която не само да отразява националните интереси, но и да бъде достъпна на народа. В основата на новоизграждащия се литературен език ляга говоримата реч, но процесът на формирането на литературния език е сложен, минава се и през остри теоретически спорове. Колкото и странно да е на пръв поглед, този процес се подкрепя от опита на миналото, т.е. от езиковата практика на българските дамаскинари през XVII—XVIII в., които си служат с народния език. Този опит не е могъл да не окаже въздействие върху първите възрожденски писатели. Това е една твърде интересна проява на културно-историческото ни развитие в епоха, когато, от една страна, се противопоставят два мирогледа — средновековен и възрожденски, а от друга, новите тенденции намират опора в един момент от традицията, която като цяло се отхвърля и преодолява. Разбира се, това единство на две тенденции, принадлежащи на различни периоди, съвсем не е случайно, защото се касае за явления, които в късното средновековие подготвят Възраждането и имат характера на своеобразно «Предвъзраждане».

Няма да отбелязвам всички случаи на интерес у възрожденските писатели към средновековната книжнина. Те се отнасят обаче не до осъществяване на жанрови и стилови връзки, защото жанровата система на възрожденската литература се изгражда върху съвсем друга основа, а до търсене на идейни контакти, до преосмисляне на големите традиции на миналото. И това се забелязва у цяла редица писатели — от Софроний и Неофит Бозвели до Раковски, Д. Войников и Ботев. Едно от обединителните звена е делото на Кирил и Методий, чието честуване Каравелов нарича «празник и на нашето нравствено освобождение», а Ботев смело заявява: «11 мая скоро ще да бъде празник на нашата революция и на нашата свобода.»

Приемствеността вътре в границите на самата възрожденска литература е съвършено очевидна. Достатъчно е да си спомним ролята, която играят идеите на Паисий. За това свидетелстват не само преписите на неговата «История славеноболгарская», бележките и признанията на преписвачите, но и цялата възрожденска публицистика. Предговори и посвещения към книги, статии и писма подемат патриотичния патос на Паисий (Софроний, К. Фотинов, Неофит Бозвели, Раковски, В. Априлов, К. Огнянович и др.). На първо място това е

горещият призив за запазване на българския език — този призив звучи по удивително близък начин, с еднаква емоционална температура у Паисий, Неофит Бозвели и Раковски. След това иде грижата за просвета и училища, за културен напредък. Мъка, срам и вяра в силите на народа и в бъдещето трептят по един и същ начин у Софроний и К. Фотинов, у Неофит Бозвели и Неофит Рилски, у В. Априлов и П.Р. Славейков. Проповедта на Паисий за връщане към героичното минало на народа се превръща не само в постоянна тема на публицистиката, но оплодява и художествената литература — в стихотворения и поеми, повести и драми. Паралелно с литературата историческата тема минава и в живописта, за което свидетелствува преди всичко творчеството на Н. Павлович. Най-сетне възрожденската литература е обединена и от една друга голяма идея — националноосвободителната борба, революционното движение. От времето на Раковски тази идея се превръща в основна тема и намира най-високо въплъщение в творбите на Каравелов и Ботев.

Не е трудно да се види как идеите и образите на Възраждането преминават в по-нататъшното развитие на българската литература, в творчеството на писателите след Освобождението. Примерите са многобройни: «Под игото», «Епопея на забравените», «Немили-недраги» и голям брой разкази на Вазов, «В тъмницата» на К. Величков, «Записки по българските въстания» на З. Стоянов, «Кървава песен» на Пенчо Славейков, «Първите» на П. Ю. Тодоров, «Чеда на Балкана» и други поеми на Кирил Христов и т.н. до «Старопланински легенди» на Йордан Йовков и «Майстори» на Р. Стоянов. До възрожденската тема се докосва и нашата революционна литература през тридесетте години — в поезията Хр. Радевски, в прозата Орлин Василев. Тая тема звучи и в съвременната ни литература — в произведенията на Д. Талев, Ламар, М. Петканова, Ст. Дичев, Г. Стоев, В. Мутафчиева, Сл. Хр. Караславов и др. Примерът с Д. Талев е много убедителен — той възкръси в своите романи атмосферата на Възраждането и върна българския читател към изворите на възрожденския патриотизъм, към най-добрите национални традиции на българската литература. Разбира се, приемствеността между възрожденска и нова литература не е само идейна и тематично-сюжетна, тя има и своя израз в жанровото развитие, в поетиката, в езика, но това са въпроси, които изискват специално разглеждане.

Ако върнем погледа си отново към цялостната картина на българската литература, можем да отбележим и няколко интересни прояви на *исторически аналогии*. Тук не може да става дума нито за случайност,нито за подражание или механично пренасяне (по-късните писатели най-често не познават делото на своите предходници). Тези аналогии също ни подпомагат в търсенето на историческото единство на българската култура. Първата от тях засяга Паисий Хилендарски и неизвестния автор на Българския апокрифен летопис от XI—XII в. Писан в епохата на византийското робство, в летописа се идеализира българското минало. Нарисувани са цяла редица положителни образи на български владетели — Испор, Борис, Симеон, Петър и др., смели, благоверни и благочестиви, строители на големи градове; по време на тяхното царуване българската държава напредва, а народът благоденствува. Ето как е характеризиран цар Петър: «И царува в българската земя 12 години, без да има грях, ни жена, и благословено бе неговото царство. Тогава прочее в дните и годините на българския цар свети Петър имаше изобилие на всичко, сиреч пшеница и масло, мед, мляко и вино, и вреше и кипеше от всяко божие дарование, и нямаше недоимък от нищо, но имаше ситост и изобилие от всичко по изволение божие.» Такива са характеристиките и на още цяла редица български владетели. Идеализацията преследва една цел: да противопостави някогашното благоденствие в свободната българска държава на тежкото положение и бедствията по време на византийското робство. Тук не мога да се впускам в подробности, но ясно е, че авторът на летописа е бил патриот, когото живо е вълнувала съдбата на поробената родина. Това е своего рода народен будител през епохата на византийското робство. И при все че в неговия летопис липсва разгърната програма за бъдещето, не гърми тревожният глас на Паисий, аналогията е неизбежна.

От произведения, възникнали най-вероятно през XI—XII в., идва и друга аналогия. В Българския летописен апокриф е прокарана още една идея: за месианизма на българския народ. Подобно на апокрифната легенда пророк Исай е възнесен на небето и там чува глас, който му поръчва да отиде «на запад от най-горните страни на Рим», да отдели «третата част от куманите, наречени българи», и да ги засели в Карвунската земя (Добруджа); и наистина Исайя изпълнява божието поръчение. В друга творба от същата епоха, в така наречената Солунска легенда, която представя легендарна автобиография на Кирил, се посочва, че българите ще предадат на бога —

по собствената негова воля — «истинската християнска вяра». И в двете произведения българите се рисуват като богоизбран народ, натоварен с особена мисия. Този своеобразен български месианизъм, възникнал в средновековието, ни навежда на подобно явление в новата българска литература — месианизма на Пенчо Славейков в «Кървава песен» и на Т. Траянов в неговите балади.

Можем да говорим за известна аналогия между Беседата срещу богомилите на презвитер Козма от X в. и диалозите на Неофит Бозвели (особено «Плач бедния мати Болгарии»). Наистина историческите обстоятелства са различни, главният обект е друг — в едната творба — богомилите, в другата — гръцкото духовенство. Но има нещо близко в патоса на недоволството, в разобличителната страст. Близостта е по-голяма там, където Козма насочва стрелите си срещу духовенството. Два различни свята, но все пак подобен вътрешен кипеж срещу недъзите на времето.

Ще си позволя още една последна аналогия. Известна е ролята, която Пенчо Славейков в «Кървава песен» определя на Балкана в съдбата на българския народ. Тя е изразена най-добре във великолепното встъпление към втора песен: «С навъсено чело, загърнат в плащ мъглив, възправя се далеч Балканът горделив.» Подобен образ на Балкана закрилник срещаме многократно в народната песен. На тоя образ не е чужд и Неофит Бозвели: Мати България оплаква «достоплачевното състояние на своите синове» с «трубногромки и жалостноумилни глас от верх Емоската Стара планина».

Известна светлина върху проблема за единството на българската култура хвърля и едно друго явление — двойствеността на развитието, изразено в *едновременния поглед напред и назад*. Какво представя XIX в. в нашата история? — Откъсване от миналото и връщане към него — откъсване, защото отрича остарялото и неплодотворното в живота, и връщане към него, защото съхранява непреходни идейни и морални ценности. Софроний изцяло е устремен напред — в името на «учение мудростное». Д-р П. Берон чертае пътищата на напредъка чрез съвременно училище и в многотомните си трудове се втурва с колосален порив да достигне върховете на европейската наука. Отличен класически филолог, високо ценен от парижката общественост, д-р Н. Пиколо, българин от Търново, прекарва вечерите в беседи с бележития френски литературен критик Сент-Бьов. Нешо Бончев пише статии за необходимостта от превеждане на класическите писатели. Не

е ли започнал пътят на «европеизацията» на българската култура, за която по-късно толкова усилия ще положат К. Величков, Пенчо Славейков, Гео Милев, Н. Лилиев? По тоя път върви и Г. Бакалов, макар и с други цели, на друг исторически етап.

И същевременно Паисий се връща към миналото, Раковски е запленен от историята, дори Ботев припомня делото на Кирил и Методий. Мъчно можем да обвиним и тримата в консервативно мислене. Основният патос на «История славеноболгарская» е патосът на обновлението. Раковски е революционер, който се бори за свободата на народа си и решително се обявява срещу «мъртвата недвижност». Ботев поздравява Парижката комуна, която посочва бъдещето на човечеството, и заявява: «Чакам събуждането на народите и бъдещий комунистически строй на целия свят.» Нима и днес, когато нашето общество е устремено изцяло напред — за изграждане на социализма, не се връщаме към близкото и далечното минало?

Погледът към историята не означава теглене назад, защото миналото е неотделима част от съдържанието на настоящето, то обогатява по свой начин съвременността и показва, че няма непроницаемост между отделните исторически епохи, че няма затворени кръгове в културното развитие. Такава е диалектиката на историческия процес. Минало, взряно напред в бъдещето и настоящето, обърнато назад към най-добрите традиции на миналото — колкото и непривично да звучи тази формула, често фактите я потвърждават.

Превъплъщаването на старото в новото не е израз на обикновена приемственост, а съзнателно връщане към ценностите на миналото. Възраждането ни дава един великолепен пример. Първоначално възрожденските поети не оценяват голямата роля, която народната песен би могла да изиграе при създаването на новата българска поезия. За тях фолклорът е свързан с патриархалните форми на живота, които трябва да бъдат отречени и превъзмогнати. Затова всички поети — от Дим. Попски до ранния П. Р. Славейков — пренебрегват народната песен и търсят чужди образци. Но скоро нещата се изменят. Народната песен става най-добрата учителка на възрожденските поети, чрез нея те намират верния път за създаване на оригинална и национална поезия, усвояват най-хубавото от нейния образен свят и нейната поетика. Подобна роля изиграва и народната музика за създаване на българско национално музикално изкуство.

Съзнателното търсене на миналото е една от най-интерес-

ните черти на нашата нова култура. Н. Райнов потърси богомилските легенди, Ст. Загорчинов използува в «Ден последен» фолклора за образа на Момчил и старите хроники за възкръсяване на живота на българите през XIV в. Той направи и друг интересен опит — в романа «Празник в Бояна» излезе от боянските фрески, за да изгради образите на своите герои. В «Старопланински легенди» Йордан Йовков се опря на фолклора, на народните предания, на старинни надписи. Камен Зидаров също тъй използува историческите хроники и народните песни и предания, за да възсъздаде трагичния и героичен лик на последния български цар Иван Шишман. Подобен е пътят на Антон Дончев във «Време разделно». В. Мутафчиева не би могла да напише своя голям роман «Летопис за смутното време» без «Житие и страдание грешнаго Софрония». В цикъла «Старонародни образи» на Багряна се чувствува поетическата атмосфера на фолклора. Н. Вапцаров припомни силата на хайдушката песен. Дори някои съвременни поети търсят нови, «модерни» бои в народнопесенната поетика. В своето изкуство Ц. Лавренов и В. Захариев излязоха от иконата и възрожденската щампа; по тоя път вървят и някои художници от младото поколение.

Много интересен е опитът на Ем. Станев в «Сибин, княз Преславски» и «Антихрист» да се върне към отделни особености на старобългарската литература: замяна на външното описание с вътрешно вглъбяване, с драматично разкриване на мисловно-философския свят на човека.

Заслужава да се отбележи и връзката на писатели и творби от различни поколения и време: между Вазов и Д. Талев, между Ботев и Смирненски, между «Смешен плач» на Ботев и «Септември» на Гео Милев, между Пенчо Славейков и Д. Дебелянов и т.н.

Всички тези връзки създават една атмосфера на общност между минало и настояще. В това отношение не може да не бъде отбелязан и *фолклорът*. Той е една от най-ценните прояви на българската национална култура, свидетелство за творческия гений на народа. Българската култура би обедняла изведнъж, ако си представехме, че народното поетическо творчество не съществува. Фолклорът присъствува в нея от найдалечно време; през цели периоди той единствен е представял художествения свят на нашия народ. Този факт вече сам по себе си означава осъществяване на единството в културното съзнание за продължително време.

Поради своите специфични особености фолклорът носи

гласа на много епохи, фолклорната творба поглъща черти от много времена. Старата песен може да се превъплъщава в нова; напр. традиционният образ на девойката, която не иска да се потурчи и лежи в затвора девет години, се превръща в образ на политзатворничка от антифашистката съпротива. В произведенията на фолклора могат да се открият различни пластове; привържениците на теорията за митологизацията навсякъде търсят следи от митове.

Фолклорът обединява не само различни епохи и различни идейни и художествени влияния; силно въздействувайки върху литературата и изобщо върху всички изкуства, той засилва белезите на единство в развитието на културата.

Това единство се осъществява още в някои прояви на българската култура и особено на българската литература. На първо място това е *хуманизмът*. Не бих могъл да засягам тук подробно тази тема, но хуманизмът характеризира нашата литература от самото ѝ зараждане: дълбоко прогресивният смисъл на делото на Кирил и Методий; произведенията, които възникват в защита на славянската култура; демократичните тенденции на апокрифната и богомилската книжнина; цялата патриотична и революционна литература, която се създава през турското робство; хуманизмът на писателите демократи в следосвободителната епоха; създаването на пролетарска литература и изкуство на социалистическия реализъм, което значи и нов тип хуманизъм — социалистически.

Една от проявите на хуманизма на българската култура е нейният интернационализъм. Касае се за един принцип, който намира различни въплъщения. У Кирил и Методий това е защита на правото на всеки народ да създава култура на своя език. Забележителни са думите, които Кирил отправя към защитниците на триезичната ерес във Венеция. Това са думи на възмущение: как могат да не се срамуват онези, които признават само три езика в областта на писмеността и културата и заповядват на всички други народи да бъдат слепи и глухи.

Този интернационализъм минава през голямото движение на богомилите, за да стигне до нашите революционни демократи през XIX в. Член 10 в Програмата на Българския революционен централен комитет гласи: «Ние не въставаме срещу турския народ, а против турското правителство и против ония турци, които го подкрепят и бранят. С една дума, ние считаме за приятели всичките народи и народности, които съчувствуват на нашето честно и свещено дело, без да гледаме на вяра и на народност.»

Ботев изразява този принцип още по-ясно както в поезията, така и в публицистиката си: «Само разумният и братският съюз между народите е в състояние да унищожи теглата, сиромашията и паразитите на човеческия род и само тоя съюз е в състояние да въдвори истинна свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо.»

Интернационализмът характеризира развитието на нашата пролетарска и революционна литература и цялото ни прогресивно изкуство от Д. Благоев и Д. Полянов до днес.

Няма да бъде пресилено, ако потърсим още една черта, която обединява българската литература и култура в нейното многовековно развитие — патриотизъм. Той има различни форми и различно съдържание. Някои изобщо отричат неговото съществуване в средновековието, смятайки, че патриотизмът се разтваря в универсализма на християнската църква. Въпросът е сложен и трябва да се решава с внимателен конкретен анализ. За любов и привързаност към племето и народността, към цял комплекс от признаци, в които се осъществява родината, можем да говорим в твърде ранно време. Мисля, че дори някои нюанси в първобългарските надписи водят към това. Това важи и за редица произведения на старобългарската литература — сказанието на Черноризец Храбър, заключителните молитви в житията на Евтимий, летописните бележки през епохата на турското робство и др. Но безспорно патриотизмът намира най-яркия си израз в литературата на Възраждането, в процеса на националноосвободителната борба. Патриотичното чувство се изразява в дълбока жалба за народните страдания и в горещ призив за действие. Не соча примери, защото са общопознати. Патриотизмът намира нови превъплъщения в литературата след Освобождението, във всичките й течения, в творчеството на всичките й големи представители — от Вазов до Вапцаров и нашите съвременни писатели. Ето една тема, която заслужава специално разработване в широк исторически мащаб.

Бих искал да посоча един удивителен поетически порив на писател, застанал пред страданията на своя народ. Касае се за Неофит Бозвели, който създава следния грандиозен риторичен образ: «Милая ми майко, трябва да имам небото за хартия, морето за чернило и Матусаловите години и да призова из стихотворците боговдохновенаго царя пророка Давида, чуднаго Гомира, дивнаго Виргилия, чудеснаго Овидия и плачевноридателя йерусалимскаго пророка Йеремия, за да ми спомогнат оживително да ти изложа туй смертоносное тегло. . .»

Страстният призив на Неофит Бозвели не е единствен в българската литература.

Едва ли приведените факти и съображения могат да се сметнат достатъчни, за да се разреши въпросът за хилядолетното единство на българската култура. Преди всичко те са предимно от областта на литературата. В много отношения са непълни. Срещу тях могат да се издигнат възражения не само за непълнота, но изобщо за количествена недостатъчност, за да защитят една теза. Могат да им се противопоставят многобройни аргументи тъкмо в обратна насока — за разединеност на културното ни развитие, за многообразие на характерните белези, стигащи до взаимоизключване, за липсата на приемственост между отделните епохи, дори за прекъсване на връзката между тях. И още един аргумент — че не могат да се поставят върху обща историческа основа различните изкуства и прояви на културата.

За да се изяснят тези сложни въпроси, нужно е да се направят цяла редица подробни проучвания. Затова и не настоявам да се сметне при сегашните ни знания големият проблем за единството решен. Само ще изтъкна, че в наше време съществува една интересна тенденция: такова единство да се създаде, да се почувствува, да се осъзнае. Това не значи нито да се изопачават фактите, нито историческата наука да се превръща в политика, обърната назад. Тази тенденция се изразява преди всичко в по-дълбоко вникване в нашето историческо развитие. По-точният и по-вглъбен анализ ни даде възможност да оценим например откъм нови страни нашата средновековна литература и да ѝ върнем художественото звучене. По същия начин видяхме в нова светлина нашата стара живопис: изложбата на икони в криптата на «Ал. Невски» засвидетелствува едно голямо изкуство. Няколко публикации на първобългарските каменни надписи, познати до неотдавна само на специалистите, събудиха голям интерес към тая далечна проява на българската култура. Един израз от Омуртаговия надпис развълнува всички, получи бърза популярност, зазвуча не само като дълбока мисъл, но и като вълнуваща поезия: «Човекът, и добре да живее, умира и друг се ражда, и нека роденият последен, като гледа това, да си спомни за този, който го е направил.»

Аз мисля — колкото и парадоксално да звучи, — че нашето днешно отношение придаде поетически смисъл на тази удивителна фраза. Действително вековната памет на народа

пази много неща, но те са като заключен извор. Трябва да ги отключим. И нашето време непрекъснато върши това.

Историческите издирвания, които се предприемат във връзка с 1300-годишнината от образуването на българската държава, новите мисли и обобщения, които се раждат непрекъснато в хода на научното изследване, ще разсеят много от съмненията ни за произхода, характера и развитието на българската култура.

ЛИЧНОСТТА НА КОНСТАНТИН-КИРИЛ ФИЛОСОФ

Въпреки твърде големия брой извори, с които разполагаме за живота и делото на Кирил Философ и неговия брат Методий, срещаме сериозни затруднения, когато трябва да характеризираме личността на славянския първоучител. Преди всичко огромната част от тези извори са литературни и легендарни, а не документални. При тях откриваме най-често литературен образ, а не пряка характеристика на историческа личност. Наистина най-важните от литературните извори — Пространните жития на Кирил и Методий (Панонските легенди), Италианската легенда, Теофилактовото житие на Климент и др. — се оказват в голяма степен исторически достоверни, но достоверността на основните факти не отменя художествената трактовка на образите, и то изключително в посока на идеализация.[1] Що се отнася до документалните извори, те са твърде малко, понякога са къси и не винаги са богати по съдържание.[2]

Тъй като трябва да изхожда от характера на средновековната епоха, на византийската култура и на старата българска литература, изследвачът е още повече затруднен, когато ще определя в личността и делото на Кирил съотношението между християнския църковен универсализъм и народностните и славянски подбуди и цели. Трудността се увеличава още по-

[1] Въпросът за литературните образи на Кирил и Методий, за съотношението между историческо градиво и литературен образ и за похватите на изображение у старобългарските писатели е разгледан у *В. Велчев*, Константин-Кирил в старобългарската книжнина. Първо българско царство, София, 1939, и *Д. Петканова-Тотева*, Литературни особености на пространното житие на Константин-Кирил, във «Въпроси на старобългарската литература», София, 1966, стр.94—120.

[2] На български вж. преглед на изворите у *А. Теодоров-Балан*, Кирил и Методий. Свезка първа: Жития на Кирила и Методия и похвални тям слова, София, 1920; свезка втора: Набожен помен и исторически свидетелства за Кирила и Методия, София, 1934.

вече от оспорвания народностен произход на двамата братя и от връзката им с византийската държава; при това се касае не само за служебна обвързаност, но за ярко подчертана принадлежност към византийската интелигенция и култура. Как да се обединят тези два етнични, психологически и културни свята — византийският и славянският? Очевидно е, че личността на Константин Философ може да бъде осветлена вярно само ако се държи сметка за всички тези сложни обстоятелства.

В историческия момент, в който се появяват в съдбата на Византия и на славянските народи двамата братя, има една особеност, която може да ни послужи за изходна точка. Делото на Кирил и Методий в първоначалния си стадий е свързано с живота на западните славяни в Моравия и Панония и на българските славяни на Балканския полуостров. Дори и да изоставим въпроса за ранната му, предморавска връзка с балканските, т.е. българските славяни поради легендарния характер на вестите и неустановеността на обстоятелствата, неговата по-нататъшна историческа съдба е в пълна зависимост от приема, който то намира в българската държава в последната четвърт на IX в. А трите славянски държави, които съществуват през този период — Моравия, Панония и България, имат еднаква цел — приобщаване към тогавашната европейска християнска цивилизация. Приели християнството, те се озовават не само пред голямата опасност за политическа зависимост и народностно обезличаване поради ролята, която могат да играят в техните страни немското и византийското духовенство, но и пред затрудняване, забавяне на културното развитие, ако в черквата, писмеността и литературата се използува чужд, неразбран за славянските маси език — латинският или гръцкият. Приемането на християнството от славянските феодални държави през IX в. е несъмнено сложно явление, в него се преплитат различни намерения и цели, но в края на краищата в средновековието то е един път към просветата, към културното издигане на народите. Тук не става дума за общата историческа роля на християнската черква, а само за началния период на християнизацията, която дава силен тласък на просветното движение. Това движение ясно се очертава в България през втората половина на IX в. То е свързано с приемането на славянската азбука и писменост, създадени от Кирил и Методий, и с бързото развитие на културата.

Не може да се прокарва пряка аналогия между славянските държави и Византия през разглеждания период. От една страна, имаме народи, които сега тръгват по пътя на писмеността

и просветата на свой език, и, от друга — една могъща империя, която в областта на културата е достигнала най-високото развитие през дадената епоха. Но при по-внимателно вглеждане в историята на Византия през средата на IX в. не може да не се отбележи силно оживление в областта на просветата и културата. Някои автори дори говорят за литературно възраждане.[1] В 843 г. се туря край на иконоброческото движение, разтърсило в продължение на повече от един век византийската държава, и се възстановява иконопочитанието. Мъчно можем да определим само с положителен или отрицателен знак, с термините «прогресивност» или «консервативност» такива сложни обществени явления като иконоборчеството и иконопочитанието. Иконоборческото движение, което дълго време се представяше като чисто сектантско и се изтъкваше преди всичко като пречка за развитието на византийската култура и изкуство за твърде дълъг период, си има и своите защитници в науката.[2] Е. Е. Гранстрем правилно отбелязва: «И иконоборците, и иконопочитателите в горещината на стълкновенията не са се стеснявали в изобра на средства и са причинили немалко вреда на просветата, знанието, книжните богатства. Така Теофан съобщава за разоряване на манастирски библиотеки от иконоборците. За иконоборците като врагове на просветатата е писал и съвременникът на събитията, лонгобардският историк Павел Дякон». От друга страна, «сред монасите-иконопочитатели невежеството не се е смятало за голям порок, тъй като за монаха и християнина е било по-важно да се следват църковните заповеди, отколкото да умееш да четеш»[3].

Нашата задача не е да се занимаваме с отношението на иконоборците към просветата и културата. Искам само да изтъкна, че възстановяването на иконопочитанието съвпада с началото на истински подем и нов разцвет на византийската наука и литература. Това се дължи преди всичко на политическата стабилизация на Византия: престават продължителните войни с арабите, изживени са острите класови борби и междуособици (бунтът на Тома Славянин), прекъсват безконечните богословски спорове за иконите. Възражда се отново интересът към светските знания, възстановява се Цариградският университет (Магнаурската школа), в който биват привлечини за пре-

[1] Вж. сборника Bizancjum. Wstęp do cywilizacji wschodniorzymskiej, Warszawa, 1964, стр.200.
[2] Вж. *Е.Э. Липшиц*, Очерки истории византийского общества и культуры, М.—Л. 1961.
[3] История Византии в трех томах, том II, Москва 1967, стр.82.

подаватели бележити учени и писатели, като Лъв Математик и Фотий.

Кирил е на 16-годишна възраст, когато се възстановява иконопочитанието. Неговата младост съвпада с този нов подем на византийската наука и просвета: той е тясно свързан с най-изтъкнатите културни дейци на епохата.

В краткия предговор към Кириловото пространно житие стои следната фраза: «І-є́же сътвори и вь нашь родь, въздвигь намь оучителѧ сего, иже просвѣти ѩзыкь нашь, слабостию омрачьше оумь свои, паче же льстию диѧволѥю не хотѣвьше вь свѣть божиихь заповѣдии ходити» («Това направи и в рода ни, като ни въздигна този учител,и *той просвети* нашия народ, който, помрачил ума си от слабост, а най-вече поради дяволска измама не искаше да ходи в светлината на божиите заповеди»[1]). Макар че тази фраза може да се сметне за житиен шаблон, в нея се отбелязва най-важната черта в личността и делото на Кирил — просветителството. Колкото и разнообразна да е съдбата на Кирил — тя му налага смяната на занимания, задачи и професии, — основната стихия, която движи целия му живот, си остава стремежът към учение и просвета като личен идеал и като благо, което той разнася в близки и далечни страни.

Още едно място в житието подчертава тоя стремеж на Кирил, при това в неговото детство. Момчето сънува на седем години сън, който разказва на родителите си: «Като събра всичките девици от нашия град, военачалникът ми рече: На твоя възраст която щеш си избери за другарка и помощница. Като огледах и разгледах всички, видях една от всички най-красива; лицето ѝ светеше и беше накитена с мъниста и бисер и с всяка украса; нейното име беше София, сиреч премъдрост. Нея избрах.» Тук очевидно също се касае за общо място в житийната литература; твърде често се използува връзката между думите премъдрост и София като женско име[2]. Следователно в случая едва ли може дастава дума за действителен факт, обаче за нас по-важно е обстоятелството, че житиеписецът привежда тая съпоставка (София — премъдрост), за да изтъкне една от основните черти в личността на Кирил.

[1] *А.Т.-Балан*, Кирил и Методий, св. I, стр.30.

[2] Интересен е анекдотът, който разказва в едно от писмата си бележитият византийски философ и писател от XI в. Михаил Псел: един младеж така силно се влюбил в прислужницата на своя баща, носеща името София, че го нарекли «философ» — от гръцкото φιλέω — обичам. Вж. История Византии, т.II, стр.380.

Биографията на славянския първоучител ни посочва всички важни моменти от неговото учение и образование: първите му успехи като ученик в Солун; интереса, който проявява към беседите на Григорий Назиански (Богослов), и първото стихотворение, което пише; опита му да продължи ученето си при солунския граматик; широките знания, които получава в Магнаурската школа, където изучава граматика, Омир, геометрия, диалектиката и други философски науки, риторика, аритметика, астрономия, словесност и всички елински изкуства. Особено големи са успехите на Кирил в областта на философията; не случайно по-късно той ще стане преподавател по философия в Магнаурската школа. Но Кирил продължава да се учи и по-нататък — не само в манастирските си усамотения, но дори и по време, когато е натоварен с дипломатически и проповеднически мисии; така например в Херсон учи еврейски и самарянски.

И при оскъдните данни за неговата биография все пак ние разполагаме с достатъчно указания за огромната страст на Кирил към учение, за непрестанната му жажда за наука, за горещия му стремеж да обхване все по-широк кръг от знания, за да стане един от най-образованите хора на своето време. Тая жажда в Пространното житие е отбелязана с наивното, но искрено обръщение на юношата към пътуващия солунски граматик: «Вземи целия дял, що ми се пада от бащиния ми имот, ала ме научи.» Тя се превръща в топла молитва към Григорий Богослов: «О, Григорий, човече по тяло и ангеле по душа! Макар телом да си човек, ти се яви като ангел, защото устата ти прославят бога, както един от серафимите, и просвещават вселената чрез тълкуването на правата вяра. Затова приеми и мене, който коленича пред тебе с любов и вяра, и ми бъди учител и просветител!»

За характера на образованието, което Кирил получава, можем да съдим от данните на Пространното житие, от творбите, които пише, от състоянието на тогавашната византийска култура. Житието посочва неговото увлечение по творенията на Григорий Назиански (Богослов) — един от най-блестящите представители на ранната християнска литература, на златния век на християнската проповед. Григорий е от ония първи християнски пистатели, които са получили образованието си в светски, езически школи. Той цени високо учеността и заявява: «Смятам, че всеки, който има здрав разум, ще признае, че образованието е най-важното благо, което притежаваме.»[1]

[1]Цит. сборник Bizancjum, стр.179.

Нещо повече, Григорий посочва и всички положителни страни на античната езическа наука и упреква християните, че напразно я отбягват като опасна. Той извънредно високо цени словото; необикновеното умение, с което го използува, личи в неговата вълнуваща, често пъти изпълнена с елегични настроения лирика. Кирил се е учил несъмнено на словесно и поетическо майсторство от произведенията на Григорий. За това, че Григорий Назиански е бил високо ценен по времето на Кирил, свидетелствува между другото и великолепният ръкопис от негови слова в Парижката Национална библиотека, снабден със забележителни миниатюри и написан по поръка на император Василий I.

От непосредните учители на Кирил в Цариград заслужават да бъдат отбелязани двама: Лъв Математик, учен, философ и поет, с обширни знания и светски интереси, отличен познавач на античната наука и философия, и Фотий, държавен деец и дипломат, от светско лице провъзгласен за патриарх, широко запознат с античната литература. Покрай всестранните научни интереси и широтата на знанията специално трябва да се подчертае у учителите на Кирил интересът към античността; заради този интерес някои фанатизирани монаси ги обявяват за езичници. Този интерес изобщо отличава византийската култура. Византия не скъсва с рационалистичните антични традиции; силно е влиянието на древната философия, на елинистичното изкуство; постоянно се търси някакъв синтез на християнството и философските идеи на античния свят.

Кирил е много тясно свързан със своите учители, особено с Фотий. Става негов близък приятел, взема страната му в борбата срещу бившия патриарх-аскет Игнатий; дори латинските извори отбелязват близостта на Кирил с Фотий: Кирил е наречен «негов много голям приятел» в писмото на Анастасий Библиотекар до папа Адриан II[1]. Престоят му в Магнаурската школа, внимателното проучване на християнската литература в лицето на най-бележитите ѝ представители, дружбата му с най-изтъкнатите съвременни византийски учени и писатели, навлизането му вътре в богатия духовен живот на тогавашна Византия разширяват извънредно много неговия поглед, формират неговата култура. Не случайно охридският архиепископ Теофилакт ще напише за него: «Кирил, който

[1]Извори за българската история, VII, София, 1960, стр.195.

бил велик в езическата философия, а още по-добре познавал християнската. . . .»[1]. Византийската империя се изгражда върху територия, в която се намират безбройно количество паметници на античния свят; това дава своето отражение върху византийската цивилизация. Чрез гръцкия език се пазят непосредните връзки с произведенията на древните писатели, философи и учени. Във византийската литература огромна роля играе традицията — коментират се непрекъснато (в речници, енциклопедии, сводове и т.н.) не само християнски писатели, но и древните автори. През IX в. венецианците дори изпращат своите синове да учат в Цариград.[2] По-късно, през епохата на Ренесанса, италианските писатели учат гръцки език у учители, които са изучавали античната литература и философия във Византия.

Кирил преживява в Цариград не само новия подем на византийската просвета, литература и изкуство, но и периода на тяхната еманация в близкия и далечния свят. В 865 г. византийско духовенство въвежда християнството в България. Все по същото време пратеници на великоморовската държава търсят помощ и учители от Византия за разпространение на християнството на славянски език. За чужбина се отправят чести делегации; самия Кирил участвува в две такива пратеничества — при арабите и при хазарите. Тук засягаме само моменти, които имат по-пряко отношение към биографията на Кирил, но съвсем не изчерпваме делегациите, които Византия изпраща през IX в. в различни страни. Така например преди Кирил била изпратена мисия при хазарите в 834 г. във връзка със строежа на крепостта Саркел.[3] Престижът на Византия в света е тъй много пораснал, че не случайно моравският княз Ростислав в писмото си до византийското правителство отбелязва: «Оть вась бо на вьсе страны вьсегда добрыи законь исходить.»[4]

Несъмнено византийските пратеничества в чужбина са резултат на държавната политика; те имат за задача да решават политически въпроси, да уреждат отношенията със съседни държави и народи и т.н. Дори и когато са свързани с религиозни спорове, те не престават да бъдат политически ходове; във Византия черквата е напълно зависима от дър-

[1] *Ал. Милев*, Гръцките жития на Климент Охридски, София 1966, стр. 79.
[2] *St. Runciman*, La civilisation byzantine, Paris 1952, стр. 314.
[3] *М.И.Артаманов*, История хазар, Ленинград 1962, стр.298.
[4] *А.Т.-Балан*, Кирил и Методий, св.I, стр.57.

жавата. Обаче ако се анализират по-внимателно отношенията на Византия с околния свят, ще се види, че нейната култура играе огромна роля в развитието на множество европейски и извъневропейски народи. Мисиите в чужбина са един от пътищата, по които това културно влияние се движи и се осъществява просветителската дейност на Византия; тази просветителска дейност е неотделима от разпространението и утвърждаването на християнската религия. Кирил се формира и израства върху най-хубавите традиции на византийската култура, вдъхновява се от нейните най-прогресивни идеи през IX в. Поемайки пътя на мисионер, в същност той разнася в близки и далечни страни светлината на византийската цивилизация.

Неговата съдба е извънредно интересна в това отношение. Ако се вярва на житието му, твърде млад, почти юноша, той води успешен спор със сваления иконоборчески патриарх Анис. Дори конкретно този спор да не се е състоял, няма никакво съмнение, че Кирил не е могъл да остане безучастен към едно такова голямо историческо събитие, каквото представя борбата между почитателите и противниците на иконите. И след официалното възстановяване на иконопочитанието в 843 г. споровете са продължавали. В някои от тези спорове е взел участие и Кирил. Житиеписецът е намерил сведения за този спор вероятно в онези произведения, които е превел Методий и които са съдържали водените от брата му диспути («От многото, що написа философът, това изложихме накратко, колкото да споменем. А който иска да потърси същите тези беседи изложени подробно, ще ги намери в книгите му — доколкото ги преведе нашият учител архиепископ Методий, като ги раздели на осем части»). Още в този първи спор личи начетеността и съобразителността на Кирил, неговата подготовка на диалектик, неговото полемическо умение.

Първата мисия отвежда Кирил при сарацините (арабите). Вероятно задачата е била по-сложна, отколкото ни я представя житиеписецът, като се имат пред вид византийско-арабските отношения през VII—IX в. Авторът на житието се е ограничил с религиозните спорове. Навлизаме в атмосферата на горещите стълкновения между трите големи религии — християнство, мюсюлманство и юдаизъм. Носител на византийско-християнска култура, Кирил защищава настойчиво своите убеждения. Престоят му при сарацините го поставя в

контакт с арабската култура, напреднала особено в областта на естествените науки. Житиеписецът се спира на един епизод—«една несадена градина, която предизвикваше почуда, понеже понякога самичка поникваше от земята». И тук проличава високото самочувствие на Кирил като представител на една голяма култура; припомняйки притчата за меха с вода, той заявява: «От нас са произлезли всички изкуства.»

Хазарската мисия разкрива нови прояви на богато надарената личност на Кирил. Преди да се свърже с хазарите, Кирил се озовава в Херсон, стар град, важен християнски център, североизточен преден пост на Византийската империя. Многобройни постройки, крепости и кули, базилики и храмове, колони с красиви капители, подове с изящна мозайка, занаятчийски работилници — този Херсон вижда Кирил в средата на IX в.[1] Тук се докосват Византия, Русия и многобройни варварски племена, които идат от север и изток. Оттук и нелеката съдба на града; през VII и VIII в. той е на границата на гибелта. Започва да се стабилизира едва през втората половина на IX в. и да си възвръща значението на културно християнско огнище.

Кирил развива тук извънредно активна дейност. Като истински археолог той открива останките на някогашния римски папа Климент и във връзка с това написва три съчинения: кратък разказ, похвално слово и химн. Видният римски книжовник и обществен деец Анастасий Библиотекар, който лично е познавал Кирил, дава твърде подробни сведения за това събитие, като между другото прави и блестяща характеристика на нашия просветител, наричайки го «мъж с апостолски живот», «премъдър мъж», «дивен философ», «велик и истински философ» и т.н. Твърде важно е обстоятелството, че Анастасий разказва за неща, които е имал възможност лично да чуе от него (срещал се е с Кирил в Рим, както това е отбелязано и в Пространното житие): «Понеже споменахме за това намиране на мощите, макар че същият премъдър мъж в своята кратка история сбито разказва по какъв начин е станало това, премълчавайки името си, все пак аз искам да ти съобщя накратко това, което сам после имаше навик да разказва със следните думи. . .»[2]

Покрай археолога и писателя в Херсон се проявява и филологът. Тук Кирил намира евангелие и псалтир на «роски»

[1]Срв. *А.Л. Якобсон*, Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры, М. — Л. 1959.
[2]Извори за българската история, VII, стр.204.

или «рушки» и човек, който говори този език. В случая не ни интересува въпросът за този загадъчен език по същество. Отбелязваме само склонността на Кирил към езикови занимания: той «с оглед на своя говор отдели гласните и съгласните букви», след като бързо почва да чете. Кирил започва да чете безпогрешно и самарянски книги. В Херсон научава еврейски език и книжнина и превежда един труд върху осемте части на граматиката. Усвояването на еврейски му е било много необходимо, защото при хазарите той ще спори главно с представителите на юдейската религия — от края на VIII в. юдаизмът е приет като официална религия на хазарското правителство и отчасти на хазарското болярство. Но в страната се ширят още мохамеданството и християнството, което извънредно много изостря религиозните спорове.

Според житието Кирил се представя блестящо като полемист: оборва всички възражения на юдеите. Спорът е приведен твърде подробно, с цялата аргументация на едната и другата страна. Задачата е била много трудна; Кирил успява да възвърне към християнството 200 души. На връщане от Херсон обръща към християнската религия и фулското племе.

Навсякъде Кирил се явява като носител и защитник на християнската идея. Наистина, касае се за едно учение универсално, наднационално по своя характер. Но може ли да се сметне, че в своите досегашни мисии Кирил е откъсвал напълно църковните спорове от политическите интереси на византийската държава? В същност църквата се явява в случая само едно от средствата на държавната политика. Доколко борбата за църквата, за едно или друго християнско вероизповедание е обществено-политически и държавен проблем, това се вижда много добре при третата мисия на Кирил.

Известни са обстоятелствата, при които той заедно с брат си Методий и група сътрудници бива изпратен в Моравия. Личността на Кирил в моравската мисия се открива с най-голяма яркост; проявяват се напълно не само блестящите му лични качества, но и най-хубавите страни на неговите идейни и морални позиции. Вече не се поставя въпросът за предимствата на една или друга религия, за правилността на една или друга религиозна догма. Задачата е съвършено друга: да се създаде азбука и писменост на една голяма племенна общност, което значи да се въведе в орбитата на общочовешката култура една значителна част от населението на Европа. И още нещо: новата култура да се защити от консерватизма на традицията, от идейните и политическите си противници. При

това Кирил е не само кабинетният създател на новата азбука и писменост и неин теоретически защитник, но и пряк организатор на славянската просвета, практически борец за нейното осъществяване, апостол, който пожертвува всичките си сили и живота си за преуспяване на делото. В това се състои една от най-привлекателните страни на неговия характер, величието на неговата личност.

Кирил заедно със своя брат е един от ония откриватели на нови истини, които влизат в историята на човечеството. Колкото и да са оскъдни сведенията за обстановката, при която възниква славянската писменост, не можем да приемем, че тя е дело само на едно административно разпореждане, дошло в резултат на молбата на моравския княз Ростислав. Когато говорим за работата на Кирил и Методий в тази насока преди 862—863 г., движим се в областта на предложенията. Двойното тълкуване на датата (6363 г.) в сказанието на Черноризец Храбър повече замъглява, отколкото да допринася за изясняване на този въпрос. Но не толкова външните данни, колкото психологическите доводи ни дават основание да мислим, че Кирил и неговият брат дълго са се готвили за изпълнението на великата задача, която им поставя византийското правителство в 862 г. Техният произход от една славянизирана среда в Солун (а може би и от елинизирано славянско семейство), непрекъснатият им контакт със славяни в Солун, Цариград, околностите на манастира Полихрон, където има славянски преселници, дългият престой на Методий на висока административна длъжност в славянско княжество — всичко това не е могло да не насочи вниманието им към съдбата на славяните на Балканския полуостров. Дори авторът на Методиевото житие твърде ясно изказва тая мисъл — в славянското княжество Методий се готви за бъдещата си дейност: «Царят, след като узна за неговата проницателност, му предаде да управлява славянско княжество, а пък аз казвам — като да предвиждаше, че ще го изпрати за учител и пръв архиепископ на славяните — да се запознае с всичките славянски обичаи и да обикне славяните постепенно.»

Тук трябва да се добави ново обстоятелство: в границите на византийската държава е имало покръстени славяни, които обаче са били принудени да използуват гръцки богослужебни книги. От наблюденията си Кирил се е убедил, че това извънредно много затруднява разпространението на просветата сред славянските маси. Той е познавал много добре сложната богословско-философска система на християнството и си е да-

вал сметка, че нейното усвояване може да стане само на разбран, роден език. А само чрез такова сериозно усвояване православният християнин може да се предпази от неправилни еретически тълкувания и от влиянието на другите религии. Благодарение на своите мисии Кирил е имал пълна представа за опасностите, за постоянните спорове между представителите на различните религии, за агресивността на мохамеданството и юдаизма. Към това трябва да се прибави и силното влияние, което павликянството оказва по това време в някои области на Византийската империя. Убеден привърженик на просветата и прогреса, принадлежащ към най-напредничавите кръгове на византийската интелигенция през IX в., Кирил не е могъл да не мисли и върху съдбата на славянското (славянобългарско по своя етничен характер) население във Византия. По границата на империята — на изток при арабите и на североизток при хазарите — той се е сблъсквал с многобройни племена и народи, които се разтърсват от борби във връзка с приобщаването им към една или друга религия; от това е зависело тръгването им по един или друг път на културно развитие. Тяхната съдба го е вълнувала, той е водил спорове в защита на християнството. Нима би могла да не го интересува участта на славянските племена във Византийската империя и извън нея, тъй близки нему и на неговото семейство? С тайна са обгърнати всичките му евентуални занимания в тая област преди моравската мисия. Вероятно тук са се проявявали в някаква форма и филологическите му интереси, и филологическата му подготовка.

Само така можем да си обясним бързината, с която Кирил, подпомогнат от своите сътрудници и сподвижници, се справя с поставената му задача в 862 г. Към нея той не пристъпва като обикновен държавен функционер, свикнал да изпълнява правителствените декрети. От друга страна, и изборът не пада случайно върху него. И двете пространни жития са идентични, що се отнася до обръщението към Кирил: «Не можеть инь никьтоже исправити ѩкоже ты» (Кирилово житие); «Инъ сего да не можеть сътворити развѣ тебе» (Методиево житие). Изборът се обяснява с още една фраза в Методиевото житие: «Вѣ бо ѩста селоуна҃нина, да селоуна҃не вьси чисто словѣнскы бесъдоують»[1]. В Кириловото житие изрично се отбелязва, че Кирил се съгласява да отиде в Моравия, ако моравците имат букви на своя език; следователно братята не са разполагали

[1] *А.Т.-Балан*, Кирил и Методий, св. I, стр. 57, 89.

с готова славянска азбука. Но от разговорите, които се водят с правителството, се вижда, че съществува здраво убеждение в подготовката на Кирил за подобно дело. При липсата на ясни данни по-нататъшното тълкуване на това обстоятелство ще ни отведе само в областта на голите предположения.

Тук няма да се спирам на работата, която Кирил извършва при съставянето на азбуката и при превода на богослужебните книги. В славистичната наука тази работа отдавна е намерила висока оценка; в нея напълно се разгръща големият таланг на Кирил като езиковед, преводач и писател. Създаването на славянската азбука и славянската писменост е гениално дело с огромно значение за културното развитие на славяните и за цялото човечество. То е изпълнено с необикновена историческа далновидност и решава съдбата на славяните за бъдещите векове. Ние българите сме особено горди с това дело не само защото е извършено на езика на българските славяни, но преди всичко защото след разгрома му на Запад то бе пренесено в България; българската общественост му даде пълната си подкрепа, фактически то намери своето трайно историческо осъществяване в обстановката на българската държава — България стана люлка на славянската писменост и литература.

По-нататъшната съдба на Кирил в Моравия, Панония и Италия е позната. С оглед на особеностите на неговата личност интересуват ни два въпроса — славянското му съзнание и най-високото му идейно издигане като защитник на правото на всеки народ да има своя култура. Първият въпрос е един от най-сложните. В науката неведнъж е изтъквана «народностната» индиферентност на Кирил, схващан не като апостол на славяните, но като борец за господството на правоверното християнство, така както то изхожда от Византия. Такова е мнението например на В. Ягич, изказано още в 1893 г.[1] Без да се е затвърдило в науката, това схващане не е напълно изчезнало. Подчертава се християнският универсализъм в делото на Кирил, а се подценява славянското му съзнание и патриотизъм; дори се отрича изобщо възможността да се говори за патриотизъм в средновековието.

За да решим правилно въпроса, могат да ни помогнат твърде много старобългарските автори на произведения, посветени на двамата братя. Още в заглавието на обширното житие Ки-

[1] Вж. *И.В. Ягич*, Вновь найденное свидетельство о деятельности Константина Философа, первоучителя славян св. Кирилла, СПб. 1893. Вж. подробен анализ на това схващане у *В. Велчев*, Константи-Кирил и Методий в старобългарската книжнина, стр.33 и сл.

рил е наречен «пръв наставник на славянския народ» («Паметь и житие блаженаго оучителѧ нашего Константьтина Философа, прьваго наставника словѣнскоу ѥзыку» — в Лъвовския препис от края на XV в.). Това название се среща в най-старите преписи. Макар че почти две трети от житието е посветено на дейността на Кирил преди моравската мисия, авторът е сметнал за необходимо да подчертае още в заглавието славянския характер на делото на Кирил. За него основното в това дело е създаването на славянската азбука и писменост и животът на Кирил сред славяните. В краткия предговор на житието се отбелязва: «той просвети нашия народ»; очевидно е, че този израз се отнася за славяните. От момента, в който започва разказът за моравската мисия, в житието се говори вече за славяни и славянски книги. В Похвалното слово, написано от Климент Охридски, изрично се изтъква, че Кирил е бил посочен за «пастир и учител на славянския род», че е апостол на многоплеменния славянски народ. В предговора към Небеса Йоан Екзарх говори, че Кирил «е устроил писмена за славянските книги». В сказанието си Черноризец Храбър изтъква, че бог се смилил над славянския род и му е изпратил Кирил мъж праведен и ученолюбив.В редица по-късни извори Кирил е наречен не само славянски, но и български учител (Теофилактовото житие на Климент, Краткото Кирилово житие, някои помени и др.). Теофилакт отива още подалеч и посочва, че азбуката е била изнамерена от двамата братя за българите: «Понеже славянският или българският народ не разбирал писанията, изложени на гръцки език, светците смятали това за най-голяма загуба и намерили основание за своята безутешна скръб в това, че светилникът на писанията не се пали в тъмната страна на българите. . .»[1]

Ясно е, че като се почне от съвременниците и се стигне до по-късните автори, навсякъде Кирил е представен като славянски учител и просветител. Това единодушие не е случайно — то изхожда от основния характер на Кириловото дело, в своята най-важна част посветено на славяните. Западните, особено латинските извори виждат обикновено в лицето на Кирил и Методий представители на гръцката черква. И то е твърде естествено, защото те се интересуват от делото на двамата братя преди всичко с оглед на отношенията между двете черкви.

Дейността на Кирил в Моравия, Панония и Италия се раз-

[1] *Ал. Милев*, Гръцките жития на Климент Охридски, стр.81.

Институт за литература БИБЛИОТЕКА

вива в твърде напрегната обстановка. Кирил се движи между полюси — от увлечението и ентусиазма до пречките, които идат от немското духовенство, и острите спорове с противниците на славянското богослужение. Той наистина заминава за Моравия като пратеник на византийското правителство, обаче мисията се оказва много сложна, изисква дълги години труд и пълно посвещение. Невъзможно е тя да бъде завършена в кратко време. От предишните си мисии братята винаги са се завръщали във Византия. Моравската мисия се превръща в тяхна съдба — нито един от тях не се завръща в родината си; и двамата отдават на славянската просвета целия си живот, намират смъртта на поста си. Славянските страни, в които работят, за тях се превръщат във втора родина. В душите им се събужда ново чувство — славянският патриотизъм.

Разбира се, неправилно ще бъде да твърдим, че този патриотизъм се проявява открито. Просветната дейност на Кирил се извършва в кръга на черквата. На първи план изпъква утвърждаването на правоверното християнско учение; всички спорове се водят по въпросите за правилното прославяне на бога. Но това е само едната страна. В Моравия Кирил се сближава със славянското население, с въодушевение го просвещава, разбира неговите нужди, не се задоволява с възможностите, с които разполага, и се запътва за Цариград, за да осигури по-добри условия за осъществяване на делото, което е започнал. Политическите събития във Византия го принуждават да промени пътя си — насочва се към Рим. Престоят му в Панония потвърждава моравските му впечатления. Кирил е имал достатъчно време да разбере откъде идат главните трудности за славянската просвета — от съпротивата на немското духовенство, което вижда своите интереси застрашени. То издига триезичната теория и отрича правото на славяните да имат богослужение на своя език. За Кирил не е било трудно да разбере, че се касае не за догматичен спор, а за народностни интереси, за бъдещето на славянската култура. Оттук и остротата и смелостта, с която реагира. Защищавайки едно правилно теоретическо становище, той в същност защищава съдбата на славянските народи. Ето сферата, в която постепенно се създава неговото славянско съзнание.

Кирил започва веднага след пристигането си борба срещу противниците на славянската култура. Нарича ги триезичници — пилатовци, защото Пилат е бил написал надписа върху Христовия кръст на три езика. Особено силно реагира той в събора във Венеция. По израза на житиеписеца триезич-

ниците връхлитат върху него «като врани на сокол». Но той намира силни аргументи да отбие всички нападки. Тук му помагат не само здравата логика и теоретическите доводи, които извлича от стария завет, евангелието и особено от апостол Павел, но и познанията, които има по историята на християнската черква. Той изрежда редица народи, които имат християнско богослужение на своя език: «арменци, перси, авазги, ивери, сугди, готи, авари, тирси, хазари, араби, сирийци, египтяни и много други». Предморавските пътувания на Кирил в случая се оказват много полезни — той е имал възможност да се запознае с живота и културите на множество източни народи.

Речта на Кирил във Венеция е една от най-хубавите. Тя започва великолепно: «Бог не изпраща ли дъжд еднакво на всички? Също тъй и слънцето не свети ли на всички? И не дишаме ли еднакво всички въздух? И как вие не се срамувате, като признавате само три езика и като повелявате, щото всички други народи и племена да бъдат глухи и неми? Пояснете ми — бога ли безсилен ли смятате, та той не може да даде всичко това, или завистлив, та не желае? Че ние познаваме много народи, които разбират книги и които славят бога всеки на свой език.»

Обявявайки се решително срещу една консервативна традиция, която не е гола норма, но съдбоносен въпрос за развитието на народите, Кирил се издига високо над своето време, нарежда се между най-светлите умове на човечеството, проявява необикновена историческа далновидност. Подхванатата от него с такова умение защита на славянската култура се превръща в една от основните теми на младата славянска и българска литература, насочва първите славянски и български книжовници към актуалните проблеми на времето, към защита на човешкия прогрес.

Ние говорим за хуманизъм като особено историческо явление в по-късни епохи, през Ренесанса, когато човешката личност потърсва своето право на свободно развитие. Но нима идеите, които вълнуват Кирил, са далече от хуманизма? Той създава азбука и писменост на една голяма племенна общност и й открива пътя към просветата и културата. Обявява се против закостенелите и консервативни умове, които отричат правото на народите да се развиват по самостоен път. Издига глас за равенството на езиците и народите. Умира на поста си в защита на своите светли идеи. Нима това не граничи с хуманизма на хората от Ренесанса?

Борбата, която Кирил води срещу триезичниците, можем да наречем стълкновение между Изтока и Запада, доколкото византийската черква се оказва по-гъвкава и по-либерална по въпроса за използуването на народните езици в богослужението. Примерът с покръстването на българите показва това. Но и тук не е минало без противници, както свидетелствува сказанието на Черноризец Храбър. Кирил се издига и над консервативните тенденции, съществуващи до известна степен и в източната черква. Но понеже води борбата на друг фронт, неговите стрели са насочени главно срещу западните триезичници. Той воюва не само за един принцип, но и за реалната защита на славянските народи.

Колко напред е отишъл в своите демократични разбирания, показва фактът, че католическата черква още дълги години ще отрича правото на славянския език в богослужението. Тук няма да проследявам историята на този въпрос; ще посоча само решенията на два събора, станали в гр. Сплит (Далмация) през 925 и 1061 г. И двата събора се обявяват срещу славянската литургия. В решенията на втория събор изрично се казва: «Никой да не дръзва в бъдеще да отслужва божествените тайнства на славянския език, а само на латински и гръцки, и да не бъде въздиган никой славянин в духовен чин.»[1]

Това съобщение показва и друг факт — жилавостта на създадените от Кирил славянски традиции — въпреки преследванията те успяват да се задържат в някои диоцези на католишката черква дори до средата на XI в.

Кирил е толкова дълбоко свързан със славянската писменост и просвета, че не само открито я защищава в Моравия и Венеция, но прави неимоверни усилия в сърцето на католицизма — Рим — да запази нейното право на съществуване. Както обстоятелствата, така и решителните му постъпки, дипломатическите му ходове и личното му обаяние му осигуряват успех. Смъртта туря край на неговата дейност; борбата бива продължена от брата му.

Има още един извънредно интересен момент в личността на Кирил. Бих го нарекъл психологическо раздвоение. Изхождам от биографичните данни на Пространното житие. Кирил е изобразен още в най-ранната си възраст като самотник, който обича тишината, уединението, затворената кабинетна работа. При всички случаи, когато му се удаде, той бяга от хората. Предпочита поезията, умствените занимания, философ-

[1] Извори на българската история, VII, стр. 300—371.

ските съзерцания пред светския живот и обществения шум. Още в Солун, затворен у дома, той учи наизуст произведенията на Григорий Богослов и пише стихове. В Цариград, настанен в двореца на логотета, отказва да се ожени за неговата кръщелница, което значи отказ от голяма чест, княжеска титла, бърза светска кариера. Назначен за библиотекар при патриарха, тайно се скрива в един манастир край Босфора, където прекарва шест месеца. След хазарската мисия Кирил отново се усамотява; Пространното житие съобщава: «Като се отказа от всичкия този живот, Константин се уедини в безмълвие на едно място, само в себе си унесен.» Оттук той се отправя в манастира Олимп при брата си Методий: «Той заживя там и започна непрестанно да се моли богу, беседвайки само с книгите.»

Същевременно Кирил се оказва извънредно деен обществено и изцяло отдаден на практическа работа: води диспут със свалените патриарх-иконоборец, преподава философия в Магнаурската школа, ангажира се с три тежки мисии — при арабите, хазарите и западните славяни, които поглъщат цялото му време и всичките му сили. Той е извънредно активен и енергичен при всяко пратеничество. Води дълги и трудни спорове. В Херсон извършва още цяла редица работи — открива мощи, учи езици, разчита книги на непознати езици, връща към християнството фулското племе и т.н. Последните шест-седем години от живота му, които протичат в Моравия, Панония и Италия, са свързани с неимоверни усилия, огромен труд, напрегната просветителска дейност.

Кирил се движи между два полюса — уединението и обществената работа. Очевидно светският живот никога не го занимава, но не се отрича от нито едно свое обществено задължение. Не бих казал, че Кирил изживява някакъв вътрешен конфликт, защото той се ръководи от една нравствена воля, която хвърля мост между противоречията и създава душевната му хармония. Но всичко това не е могло да не му струва големи вътрешни усилия; дългът го е карал да жертвува личните си предразположения и склонности.

На смъртното си легло Кирил се обръща към брат си с думите: «Е, брате, ние бяхме като два вола, впрегнати заедно да орем една бразда. След като завърших своя ден, аз падам на нивата. Ти обичаш много планината [манастир в Олимп], но заради нея не оставяй учението, защото с него по-лесно ще можеш да се спасиш.» Това е не само един завет към Методий, но и една изповед: неведнъж планината, т.е. усамотението, е привличала Кирил — поета и философа, учения и писателя —

и той е хвърлял всичките си сили в уединената работа, в невидимия творчески труд. И може би той е чувствувал това като бягство от пряката практическа, обществена дейност. Усамотението си е изкупувал с хвърляне на цялата си енергия в обществената дейност, забравяйки всички интимни влечения на личността. Раздвоение между две стихии или може би дълбоко, вътрешно съчетание на разнообразните пориви на човешката личност?

Един от онези, които са познавали отблизо този велик просветител на славянските народи, неговият ученик Климент Охридски, му е направил една удивителна и вълнуваща характеристика. В Похвалното слово, посветено на Кирил, има образни изрази, които, дори да са взети от арсенала на тогавашната ораторска проза, прозвучават точно и убедително: «Божията премъдрост си съгради в сърцето му храм»; «Щом дочуеше някъде хула за божествения образ, като крилат той прелиташе на всички страни и с ясни думи разпръскваше всички лъжи и поучаваше на права вяра»; «Макар и покъсно да възсия, той надмина всички, както денницата, последна изгряла, със своята светлина надминава по блясък целия звезден лик, като пролива чрез слънчевите си зари светлина», и т.н. Във втората половина на словото характеристиката на Климент се превръща в гореща лирична възхвала, изразена със слово, стигащо до виртуозност.

Климент се е опитал да намери ключа към личността на Кирил, да нарисува неговия хармоничен образ. Вече самото това усилие на писателя и художника свидетелствува за огромното обаяние, което е имал върху своите ученици и съвременници Кирил — философът, просветителят, проповедникът, писателят, поетът. В него те са виждали необикновена и изключителна личност — една от онния редки личности, които се раждат в преломни моменти от историята на народите, които проправят нови пътища, които с гения си дават силен тласък на развитието и никога не принадлежат само на един народ, защото принадлежат на цялото човечество.

ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ IX И X В.

I

Честуването на 1100-годишнината от смъртта на Константин-Кирил Философ означава честуване на 1100-годишнината на българската литература. С това съвсем не искам да кажа, че делото на Кирил и Методий се създава изключително за нуждите на българските славяни, нито се отрича неговият общославянски характер. Ще оставя твърде спорните въпроси за просветителска дейност на Кирил сред балканските славяни (според показанията на Краткото житие, Солунската легенда и др., според едно от тълкуванията на посочената дата за изнамиране азбуката в сказанието на Черноризец Храбър). Ще изтъкна само, че когато византийското правителство натоварва в 862 г. Кирил със съставянето на славянска азбука, то държи сметка за тясната връзка на двамата братя с балканските и по-точно българските славяни. Според Пространното Методиево житие императорът се обръща към Кирил с познатите думи: «Вие сте солунчани, а всички солунчани говорят чисто славянски.» И още едно интересно място в същото житие: житиеписецът отбелязва, че царят изпратил Методий да управлява славянско княжество — «като да предвиждаше, че ще го изпрати за учител и пръв архиепископ на славяните — да се запознае с всичките славянски обичаи и да обикне славяните постепенно».

Кирил, подпомогнат от Методий и други по-млади сподвижници, създава азбуката и превежда най-необходимите богослужебни книги на славянски, т.е. старобългарски, но в същност неговата просветителска дейност се извършва далеч от Балканския полуостров — в Моравия и Панония; тук продължава и литературната му дейност. Тук двамата братя подготвят ученици не само за практическа черковна дейност, но и за книжовни занимания. Следователно Моравия и Панония с тяхното славянско население представят през следващите двадесет години средата, в която се развива по-нататък славянската писменост и литература. Традициите на Кирило-Методиевото дело там са твърде силни, защото и след разгрома на това дело неговите следи не се заличават бързо.

Трагичната съдба на славянската писменост сред западните славяни след смъртта на Методий отново насочва вниманието ни на юг към Балканския полуостров. Част от Кирило-Методиевите ученици пристигат в България; поради причини, които са познати на всички, тук намират най-благоприятни условия за работа. Съвместно с младите български книжовници те поставят през 80-те години на IX в. началото на българската литература. По-точно, Кирило-Методиевите традиции в България се преливат в българската литература; тук се продължава делото на славянските просветители; нещо повече — тук то се осъществява исторически и заживява своя хилядолетен живот; без България това дело едва ли би останало в паметта на историята. Осъществено в българската литература, още повече, че за него е използуван старобългарският език, то преминава по-късно у сърби и руси, дори у румъни. Следователно връзката между Кирило-Методиевата книжовна традиция и българската литература е дълбока и органична — нещо, което ни дава пълно основание, без да намаляваме общославянското значение на двамата братя, да ги смятаме за родоначалници на нашето литературно развитие.

Твърде интересен е въпросът, дали княз Борис е познавал делото на двамата братя преди 885 г., преди пристигането на техните ученици в България. Известно е от Пространното житие, че при посещението си на Цариград в 882 г. Методий оставил там «поп и дякон с книги». При интерпретацията си на това място някои изследователи смятат, че тези Методиеви ученици са преминали още тогава от Цариград в България — нещо, което представя само една хипотеза. Но има друг интересен факт: когато през февруари 868 г. Кирил пристига в Рим, тържествено посрещнат от папата, тук се намира и пратеникът на княз Борис кавхан Петър, дошъл да преговаря за даване самостоятелност на българската църква. При освещаването на славянските книги в църквата «Св. Богородица Фатан» присъствува и епископ Формоза Портуенски, който е бил в България като папски пратеник по времето, когато княз Борис се обръща към Рим. Нямаме никакви сведения за контакти и срещи на кавхан Петър с братята Кирил и Методий, но той не е могъл да не узнае за тяхната дейност, за създадената славянска азбука и да не съобщи на княз Борис.[1] Не настъпват никакви преки резултати за българската просвета, но това е несъмнено един епизод от търсенията на българския владетел, за които говори Теофилакт.

[1] Вж. *В. Гюзелев*, Княз Борис I, София, 1969, стр.235, 336—337.

II

Възникването на писменост в България през втората половина на IX в. задоволява една обществена нужда. Тя е ясно подчертана в едно от първите старобългарски стихотворения «Проглас към евангелието»: «Голи са всички народи без писменост, защото не могат да се борят без оръжие с противниците на нашите души.»

Кога бива осъзната тази необходимост? За нейните най-ранни прояви говори Черноризец Храбър, съобщавайки, че като езичници славяните са имали някаква примитивна форма на писмо от «черти и резки». Приемането на християнството в 865 г. с неговата сложна богословско-философска система, обредност и организация налага категорично необходимосттта от писменост; практикуването на християнската религия е изключено без основните теоретически и богослужебни книги. С християнизацията, която в онзи исторически момент представя приобщаване към една по-висока култура, започва и големият просветителен процес в България, а тъкмо в него се създава и старобългарската литература.

Но фактите ни насочват и към друг род писменост в нашата страна — писменост, която не е свързана с християнизацията и се появява сто и петдесет години преди това, в началото на VIII в. Касае се за първобългарските каменни надписи на гръцки език от времето на Тервел и Кормесий, Крум и Омуртаг, Маламир и Пресиян. По съдържание те засягат разнообразни събития и представят важни документи, излезли от българската държавна канцелария. Първобългарските каменни надписи свидетелствуват, че осъзнаването на необходимостта от писменост се явява резултат от вътрешното развитие на българската държава.

Първобългарските надписи, както и донесените в България след покръстването книги от гръцкото и латинското духовенство са били на чужд език; с изключение на единици — те не са могли да бъдат достъпни за една по-широка общественост и на практика са изпълнявали съвсем ограничени задачи. Тъкмо това обстоятелство изтъква авторът на «Проглас към евангелието» с думите: «Когато слушате словото на чужд език, сякаш слушате глас на медна камбана» («Тоуждиим ѩзыкомь слышеще слово, ѣко мѣдна звона глас слышите»). Съвсем ясно се налага убеждението, че истинска просвета може да се извършва само на разбираемия роден език. Оттук и търсенията на княз Борис веднага след покръстването: в началото се пра-

вят опити да се приспособят гръцкото и латинското писмо към славянската реч, а след това въпросът се решава по един категоричен и цялостен начин, като се използува създадената от Кирил и Методий писменост чрез пристигналите техни ученици в нашата страна.

При такива условия възниква старобългарската писменост и литература на българо-славянски език. Веднага трябва да се отбележи, че основният облик на тази литература се определя от нейния извор — византийската християнска култура. Близостта е съвсем очевидна: обща идейно-философска основа (църковно-християнска), използуване на огромен брой църковно-византийски писатели и произведения, жанрова система и поетика.

Но тази християнско-византийска основа изчерпва ли цялостно характеристиката на новосъздадената българска литература, която в края на IX и особено през X в. зарегистрира бързи и забележителни успехи? Това е твърде слабо разработен въпрос в нашата наука. Не са проучени следите на предходните култури — тракийска, гръцка и римска. Недостатъчно е проучена и културата, която донасят на Балканския полуостров първобългарите. Първия опит да се издирят връзките между първобългарските каменни надписи и старобългарската литература направи проф. В. Бешевлиев.[1] Той изтъкна, че първобългарските надписи представят извънредно оригинално явление; те се различават от запазените в България гръцки и латински надписи и свидетелствуват за висока духовна култура, за монументални строежи. Вероятно се касае за традиция, която първобългарите са донесли от старата си родина. Още по-интересното е, че тая традиция минава от първобългарските надписи на гръцки в по-късните надписи на славянски. Например надписът на Ив. Асен II от 1230 г. за Клокотнишката битка продължава тази традиция. Авторът на Клокотнишкия надпис е бил запознат с каменните надписи на гръцки. Това се потвърждава от един прост факт: в същата църква «Св. 40 мъченици» в Търново се намира Омуртаговият първобългарски надпис.

Тук трябва да бъдат припомнени и други факти. Княз Борис през 60-те години влиза във връзка с римската църква, поддържа кореспонденция с римските папи, изпраща свои пратеници в Рим и приема папски пратеници в Плиска (еписко-

[1] Вж. последната му статия «Културно-историческото значение на първобългарските надписи», Списание на БАН, 1969, кн.3—4.

пите Формоза и Павел заедно с низше духовенство); в българската столица биват донесени и латински книги. Действително връзките на княз Борис с Рим се прекъсват, но дали от тях не са останали никакви следи в старобългарската култура? Римска църковна терминология прониква в България по-късно, след пристигането на Кирило-Методиевите ученици, тъкмо защото двамата братя и техните съратници са имали връзки с католишката църква. Интересно е да се отбележи, че в Преслав бяха намерени два латински каменни надписа, свързани с пребиваването на римските епископи в България; в единия от тях се говори за построяването на базилика по времето на епископ Формоза Портуенски.[1]

Още един интересен факт: княз Борис изпраща пратеници не само в Рим, но и в немската държава, с която поддържа политически отношения; така в 866 г. се явяват български пратеници при Лудвик Немски в Регенсбург, за да търсят съдействие за създаване на самостоятелна българска църковна йерархия.[2]

Интересно е и съобщението, че в първите години след покръстването в нашата страна пристигат представители на някои религиозни секти и ереси. Петър Сицилийски съобщава, че арменските павликяни се готвели да изпратят свои проповедници в България.[3]

Ние не можем да твърдим, че при всички тези случаи може да има и някакви следи върху формиращата се славянобългарска култура, но проблемът заслужава да бъде изследван.

Друга област, в която трябва да се търсят тези следи, е фолклорът. Макар че се касае за две различни традиции — устна и писмена, християнска и народно-езическа, взаимните въздействия между литература и народно поетическо творчество са несъмнени. Те могат да бъдат открити преди всичко в областта на легендите и преданията — апокрифите, житията, летописните произведения, разкази и бележки.

Ето широката основа, върху която се изгражда характеристиката на старобългарската литература. Разбира се, тук не може да става дума за равностойни елементи, но тяхното присъствие създава нюанси и тонове, които могат да бъдат много интересни.

[1] Вж. *Jv. Dujčev*, Testimonianza epigrafica della missione di Formoso, vescovo di Porto, in Bulgaria (a. 866—7). «Epigraphica», XII, 1950, p.49—59; *В. Гюзелев*, цит. съч., стр. 214,318.
[2] Извори за българската история, VII, 1960, стр. 44—45.
[3] *Пак там*, VIII, 1961, стр. 108—109.

III

В общата черковно-християнска и византийска характеристика на старобългарската литература ни интересува въпроса за нейната самобитност. Този въпрос е бивал поставян в светлината на три особености — и вече самата постановка е водила към отрицателен отговор: 1) генетическата близост с византийската литература — близост, която се превръща в зависимост и придава «подражателен» характер на старославянската и старобългарската литература; 2) универсалния характер на всяка черковна литература; универсализмът на християнската черква определя и идейното, «наднационално» съдържание на литературата, откъсва я от народнобитовата среда и от националната съдба на народа; 3) преобладаването на преводните произведения, които лишават старобългарската литература от оригиналност.

Генетическата близост на старобългарската литература с византийската определя само отчасти нейния характер — що се отнася до общи мирогледни (християнски) позиции, естетически възгледи, жанрова система, поетика. Принадлежността на старобългарската литература към византийския културен кръг не означава подчинение и зависимост. В космополитичната Византийска империя и в страните, където се простира нейното влияние, културата е многонационално творчество; страните, които възприемат византийските културни традиции, се превръщат постепенно в техни сътворци, поради което мъчно вече може да се говори за оригинално и заето.

Що се отнася до универсализма, той е по-скоро най-обща идейна основа. Източните черкви, към които принадлежи и българската, са по-тясно свързани с народа и държавата; писателите отразяват в много случаи проблематика, произтичаща от националната съдба.

Преводната книжнина в средновековието влиза в структурата на литературата на една страна, става неразделна част от нея, защото превеждането се подчинява на други принципи; касае се по-скоро за адаптиране, отколкото за превеждане. Преводната творба изминава същия път на развитие и изменения, както и оригиналната. От друга страна, основният характер на една литература никога не се определя от преводните произведения, а от оригиналните.

Самобитността и оригиналността на българската литература през IX и X в. се състои преди всичко в нейната специфична идейна насоченост, проявена в две основни теми: защитата на славянската писменост и култура и критиката на феодалното общество от гледището на една ерес, превърнала се в голямо философско и социално движение — богомилството. Старобългарската литература наследява първата тема от своя родоначалник — Константин Философ, който брани славянската писменост не само практически, но и теоретически — в бележития спор с триезичниците на събора във Венеция. Защитата на славянската писменост намира израз найнапред в редица безименни произведения: Панонските легенди, кратките жития за Кирил и Методий и техните ученици. Но тя се проявява най-ярко в такива забележителни творби като «Азбучна молитва» и «Проглас към евангелието», похвалното слово на Климент Охридски за Кирил и сказанието на Черноризец Храбър. В тях се чувствува подемът на славянските народи, които тръгват по пътя на бързо културно развитие. Не случайно авторът на «Проглас към евангелието» разкрива патоса на този обновителен процес със силни думи:

Вие, които търсите красотата на душите,
вижте, любете и радвайте се!
А вие, които искате да отхвърлите безброя от грехове
и да отмахнете тлението на тоя свят,
та така да намерите райски живот
и да избегнете от пламтящия огън —
слушайте сега с целия си ум,
слушайте, цял славянски народе,
слушайте словото, защото от бога дойде,
словото, което кърми човешките души,
словото, което крепи сърцата и умовете,
словото, което подготвя да познаем бога.

Произведенията, които прославят просветния подем на славянството, макар в областта на жанровите и стиловите особености да следват традициите на византийската литература, твърде често се противопоставят на византинизма като идейно и политическо направление, какъвто е случаят със сказанието на Черноризец Храбър. Вече това обстоятелство говори за самобитността на литературата, която се създава в България.

Съветският византолог А. П. Каждан определя като характерна черта на средновековната култура раздвояването на света, своеобразния й дуализъм, непрекъснатото противопоставяне на две същности: добро и зло, земно и небесно, плът

и душа.[1] Можем да използуваме това сполучливо наблюдение и да го пренесем в историческото развитие на българската литература през IX и X в.: на патетично-оптимистичния тон на творбите, които утвърждават славянското просветно движение, се противопоставя мрачната картина на обществото, рисувана от богомилската философия и книжнина. Разбира се, тук действува не някаква дуалистична формула, а историческото развитие, което определя и измененията в литературата Философията на богомилите се формира в близка връзка с други дуалистични еретически учения, но у нас ереста се развива като мощно движение, налага се като българско явление, а това вече придава нови черти на самобитност на българската литература и култура.

Струва ми се, че не може да съществува спор, що се отнася до самобитния характер на старобългарската литература: в общите рамки на голямата източноправославна и византийска културна общност тя поема важни славянски и български народностни черти. Те не се ограничават в определено време — IX и X в., а се развиват като традиция, която продължава през следващите векове.

IV

Когато отправяме поглед към историята на българската литература през IX и X в., не можем да не отбележим друга нейна основна особеност: първо — ранното ѝ развитие, което я прави най-старата славянска литература, и, второ — високите ѝ постижения, които оцени още през средата на миналия век П. Й. Шафарик, говорейки за разцвет, а науката определи този период като златен век.[2]

Днес не разполагаме с цялото книжовно богатство на IX и X в., а само с отделни запазени творби, въз основа на които подобно на археолозите трябва да възстановим пълната картина на литературното развитие. Но и онова, което е достигнало до нас, говори за забележителни творчески личности и за богата литературна традиция. Ще бъде мит да се смята, че една даровита личност може да определи съдбата на цяла една литература — тук действуват сложни обществено-исторически обстоятелства и вътрешни литературни закономер-

[1] *А.П. Каждан*, Византийская культура (X—XII в.), Москва, 1968, стр. 9, 159 и сл.

[2] *P.J. Šafarik*, Rozkvět slovanské lèteratury v Bulharsku. «Časopis Českèho muzeuma,» XXIII, 1848.

ности. Но не мога да се въздържа да не припомня, че в началното развитие на славянската и българската литература стои един велик просветител, голям ум, всестранно надарен писател като Константин-Кирил Философ. Анастасий Библиотекар го характеризира с епитети, които изразяват дълбока почит, а Климент Охридски изказва безкрайното си уважение към неговата личност. Погълнал цялата образованост на своето време — черковна и светска, християнска и антична, вдъхновен в своето дело от безгранична жажда за опознаване на света и от дълбок хуманизъм, Кирил с примера си определя пътя на младата българска литература, създава традиции, по които тръгват неговите ученици. Тук не става дума за някаква мистична и абстрактна власт над душите, а за очертаване на идейно-естетически позиции, които следовниците на Кирил приемат.

В науката са се чували гласове, и в най-ново време, че старата българска литература е бедна откъм оригинални и светски произведения и има твърде силно подчертан черковен характер. Тая преценка се изгражда главно върху количествения принцип, но в случая тъкмо количеството е най-несигурният показател, като се има пред вид колко много старобългарски ръкописи са унищожени от времето. Но нека се спрем върху онова, което е запазено: произведенията на Климент Охридски — една поредица от поучителни и похвални слова, които представят нещо монументално като замисъл и проблематика, стил и език; творчеството на Константин Преславски — поет и проповедник («Учителното евангелие»), организатор на черквата, преводач и летописец («Четири слова против арианите», «Историйки»); учения, философа и оратора Йоан Екзарх, в своя забележителен «Шестоднев» мислител и поет; Черноризец Храбър, автор на ценната апология на славянската азбука; цар Симеон, който не само организира литературния живот, но съставя сборници, в които включва мъдростта на своето време («Сбор от много отци, тълкувания на неясни места в евангелието, в апостола и в други книги, изложени накратко за запомняне и готов отговор» съдържа 383 стаии); беседата на Презвитер Козма срещу богомилите — съчинение, в което проповед и публицистика, християнска философия и откровен разказ за състоянието на тогавашното българско общество се сливат; Наум и Черноризец Дукс, които насърчават творческата дейност на Константин Преславски и Йоан Екзарх; Тудор Доксов, който преписва в «Златната» Симеонова черква «Четирите слова против арианите»; презвитер

Григорий и презвитер Йоан — преводачи на библейските книги и на първите християнски жития; съставителя на апокрифи поп Йеремия.

Изреждам стигнали до нас имена на книжовници, чието творчество познаваме в същност непълно. Достатъчно е да си припомним онова, което Теофилакт говори за богатата книжовна дейност на Климент, и трудностите, които срещаме сега да издирим и установим неговите произведения. Но с това не се изчерпва богатото съдържание на българската литература през IX и X в. Тук не отбелязваме нито апокрифите, нито богомилската книжнина, нито появата на първите повести и разкази, нито историческите съчинения, нито безименните произведения — жития, легенди и помени, посветени на Кирил и Методий, нито сборниците «минеи», «пролози» и «патерици», нито огромната преводна книжнина, която трябва да задоволи не само нуждите на черквата. На старобългарски биват преведени произведения на най-бележитите християнски писатели, богослови и проповедници, теоретици на аскетизма, като Йоан Златоуст, Григорий Богослов, Атанасий Александрийски, Василий Велики, Йоан Дамаскин, Ефрем Сирин, Кирил Александрийски, Йоан Синайски и др., историческите съчинения на Йоан Малала, Георги Амартол и т.н. На старобългарски се появяват дори преводи от антични философи (част от «История на животните» на Аристотел в «Шестоднев» на Йоан Екзарх).

Изброяването на произведения и книжовници е вече една характеристика на старобългарската литература. Обаче нейните истински достижения могат да се разкрият само при анализа на отделните творби; тогава ще проличат и литературното майсторство, до което се домогват писателите, и развитието на литературния език. Но тук повече ме интересува основната насоченост на литературния живот през IX и X в. Това е преди всичко просветителският дух на епохата, устремът към просвета и знания, които добре е изразил неизвестният автор на стихотворната похвала за цар Симеон:

Великият между царете Симеон,
всемощният повелител и владетел,
който пожела с твърде голям копнеж
да извади чаяве скритите мисли
в дълбочината на многомъчните книги. . .
. . . . . .

. . .

Мислите като трудолюбива пчела
от всеки цветец на Писанието
той събра във велемъдрото си сърце
като на някоя кошерна пита
и ги разлива като сладък мед
от своите уста пред болярите. . .

Йоан Екзарх изразява още по-ясно този устрем към знания: «Ако онези, които се насищат с житие и с ядене, биват румени, светли и весели, колко повече, онзи, който се храни с мисли и съзерцава божиите дела». . .Той дава израз на избликналия творчески порив на нашия народ, неговата жажда за знания, за опознаване на света и вселената: «Радостта не знае труд и туря на човека криле». . . Писателят чувствува, че светът е създаден за човека, и това го изпълва с безкрайна радост: «И как хората няма да се радват, когато изпитат и разберат за кого небето е украсено със слънце и звезди, за кого земята е накичена с градини, дъбрави и цветя и е покрита с гори, за кого морето и реките и всички води са изпълнени с риба, за кого е приготвен раят.» Той стои учуден пред величието на живота:«Чудя се как не се свършва, нито намалява въздухът, който толкова хора и толкова безсловесни животни непрекъснато дишат и толкова слънчеви лъчи,тъй силно нагорещени,през него преминават, при което и луната, и звездите правят същото. . .»

Съзерцанието на света е не само размисъл върху битието и вселената, но преминава в лирическо въодушевление, където поезия и философия се сливат и дават едни от най-блестящите страници в старата българска литература.

Ето само един лъч към нейните високи постижения, към нейния духовен свят. И това не е толкова характеристика, колкото загатване за богатствата, които тя крие.

V

Тези богатства, както и ранната ѝ поява ѝ осигуряват особено място сред другите славянски литератури. Тук се докосвам до ролята, която тя играе в литературното развитие на южните и източните славяни — руси и сърби, а дори и в извънславянския свят (в културния живот на румъните и отчасти на Запад).

Както бе посочено, след разгрома на славянската писменост в Моравия Кирило-Методиевото дело намира подслон и

подкрепа в България. Може би някои по-млади ученици на двамата братя са попаднали в Хърватско, където се създава глаголическа традиция, продължила до късно. Но главното средище на славянската литература е в България, където в края на IX и през X в. възниква оживено литературно движение. Познатият изследвач на Климентовата дейност И.Л. Туницки характеризира по следния начин това движение: «По времето, когато западноевропейските народи не можеха и да мислят за народни езици в богослужението, когато сред западните славяни остатъците от народна черква и славянска писменост постепенно замираха, а сред сърбите и хърватите едва се подемаха първите стъпки на Просвещението, когато Русия бе още съвсем езическа, в България за няколко десетилетия се създаде самостойна славянска черква с народен език и духовенство, а славянската просвета достигна небивали успехи в своето развитие.»[1]

Старобългарската литература в своя развой изпреварва литературите на другите южнославянски и на източнославянските народи. През следващите векове тя преминава у сърби и руси, където изиграва извънредно плодотворна роля за създаване на национално литературно движение. Отдавна в науката е установен терминът «първо българско влияние върху руската литература» (защото се явява и второ влияние от славянския юг през XIV и XV в.). Н.К. Гудзий изтъква неговата същност: «. . . Не само литературният, но и живият разговорен език, особено на най-културните слоеве на Киевска Русия, е бил твърде близък на българския език и това е бил един от факторите, които са обусловили културното въздействие на България върху Русия, значително изпреварила в своето масово приобщаване към християнството и в развитието на писмеността. На България е принадлежала значителна роля в християнизацията на Русия още преди Владимир, в снабдяването ѝ с богослужебни книги, в задоволяване на нейните потребности от черковна йерархия.»[2] Ролята на българската литература в развитието на старорускатa изтъква и Д. С. Лихачов.[3]

[1] *И.Л.Туницкий*, Св. Климент, епископ словенский, Сергиев посад, 1913.
[2] *Н.К. Гудзий*, Литература Киевской Руси и древнейшие инославянске литературы. Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике, М., 1960, стр.7—8.
[3] *Д. С. Лихачов*, Старославянските литератури като система, сп. Литературна мисъл, XII, 1969, кн.1, стр.37; Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература, Литературна мисъл, XIV, 1970, кн. 2, стр.73—85.

Този несъмнен факт може да се осветлява разностранно. Българската литература през IX и X в. продължава Кирило-Методиевата традиция и изпълнява функцията на общославянска литература, с което обаче тя не престава да бъде национална българска литература. Това обстоятелство предизвика напоследък нови интерпретации — за общност на южнославянската и руската литература и за възникването на особена славянска «литература-посредница.»[1] Тук няма да се спирам на тези интерпретации, които в момента са предмет на научна дискусия. Искам само да посоча, че старобългарската литература действително играе ролята на посредник между византийската култура и славянския югоизток. Многобройните преводи на византийски творби, направени в България през IX и X в., намират широко разпространение в Сърбия и особено Русия; и досега в руските книгохранилища се пазят многобройни преписи на старобългарски — оригинални и преводни — произведения. Последните издирвания на наши учени показаха, че преписите на някои Климентови слова надхвърлят стотицата, а преписите на сказанието на Черноризец Храбър се доближават до нея и т.н. Това е факт, който свидетелствува за огромното разпространение на българската литературна мисъл във великата славянска страна. Този факт за историята на българската литература има и друго значение: без Русия нямаше да бъдат съхранени множество български литературни паметници, както много други са изчезнали в България.

Онова, което в случая ни интересува да подчертаем с оглед на темата, то е ролята, която старобългарската литература изиграва за развитието на старите литератури на сърби, руси и румъни. Това е също важна отличителна черта, която й определя особено място в славянското и европейското средновековие.

[1] Вж. статиите на *Д. С. Лихачов*: В чем суть различий между древней и новой русской литературой, «Вопросы литературы», 1965, кн.5, стр. 170—188, и в «Поэтика древней русской литературы», Ленинград, 1967; «Старославянските литератури като система», Лит. мисъл, 1969, кн.1; вж. и *П. Динеков*, Общност и различия в развитието на старите славянски литератури «Славянска филология», XI, 1968, стр. 49—61.

VI

Последният въпрос, до който ще се докосна, засяга мястото, което старобългарската литература заема в цялостното развитие на българската литература и култура, и отношението на нашето време към нея.

Старобългарската литература има близо деветвековна история — от края на IX до средата на XVIII в.; това е извънредно голям период в цялостното ни литературно развитие. Нейният път не е равен; той познава големи подеми — IX—X в. (Златния век) и XIV в. (Търновската книжовна школа). Два периода на продължително чуждо потисничество спъват нейното развитие.Особено трагична е съдбата ѝ от XV в. нататък. Стигнала до голяма висота, тя трябва да попадне при крайно неблагоприятни условия за живот в епоха, когато се извършва великият преврат на Ренесанса в културното развитие на европейските народи. Оттук и нейното огромно забавяне в общоевропейския литературен процес.

Епохата на Възраждането видоизменя характера на литературата, представя разчупване на средновековната естетика и поетика, но старобългарската литература продължава да играе историческа и естетическа роля в националното съзнание — като наша културна гордост. Не само Паисий, но и цяла редица възрожденски писатели — от В. Априлов до Л. Каравелов и Ботев — се връщат към нея, особено към делото на Кирил и Мелодий, когато трябва да изтъкват единството на българския народ в неговото историческо развитие. Не случайно денят на Кирил и Методий през Възраждането се превръща в първия български национален празник, въплъщаващ не само културните, но и политическите стремежи на българския народ. Тъкмо затова в своята бележита статия във в. «Знаме» от 1875 г. Хр. Ботев заявява, че този ден неизбежно ще се превърне в празник на революцията и свободата.

Какво е отношението на нашето време към старобългарската литература? Тръгнали след Освобождението по пътя на нови културни и естетически търсения, които в дълбоката си същност представяха преодоляване на традицията, видни писатели като Пенчо Славейков отрекоха литературно-историческата роля на старата българска литература — тя им бе напълно чужда като идейна атмосфера и художествена система. И това е твърде естествено. Старобългарската литература се развива върху естетическите принципи на средновековието, най-тясно е свързана с идеологическите позиции

на църквата. За разлика от художествения идеал на античния свят тя издига като своя основна задача проникването зад пределите на земните неща, противопоставя небесното на земното, душата на плътта, напуска непосредно наблюдавания, конкретния свят, за да създаде нова, висша реалност.[1] От това се определя и жанровата, и образната система на старобългарската литература — в нея символът, алегорията и идеализацията играят господствуваща роля, а в идейната ѝ насоченост се налага християнският дидактизъм.

Старобългарската литература има и една друга особеност — жанров и стилов синкретизъм: богословие, философия, наука, изкуство и ораторска реч (публицистика) не само съжителствуват, но много често се смесват и сливат. Това дава основание на мнозина изобщо да отричат на старобългарските книжовни паметници правото на литература.

Като се вземат пред вид всички тези особености, старобългарската литература би трябвало да представя един затворен свят, недостъпен за човека на новото време. В търсене път към нея някои изследвачи се опитаха да открият художествени ценности, които кореспондират на нашите съвременни естетически разбирания (напр. елементи на реализъм — като се изхожда от отделни фрагменти). Но това означава фрагментът да замени целостта, второстепенното, случайното да измести основното. Не е този най-сигурният път за навлизане в света на старобългарския писател.

Тук има още един момент: когато изтъкваме специфични особености на старобългарската литература — като особена естетическа, жанрова и стилова система, характерна за средновековието, не трябва да абсолютизираме нещата, особеностите да се довеждат до закостеняла схема. Средновековната литература също се намира в движение, получава силни въздействия от реалната действителност, изпълнява обществени задачи, обгръща различни творчески индивидуалности, търпи непрекъснато пропуквания в своята естетическа система.

Нашият път към нея е да намерим връзката ѝ с националната съдба на българския народ, да я схванем като литература, която според сполучливия израз на А.А. Морозов отразява историческата действителност като цяло.[2] Това пред-

[1] Срв. *А.П. Каждан*, Византийская культура, М., 1968, стр.158—159.
[2] *А.А. Морозов*, Национальное своеобразие и проблема стилей, «Русская литература», 1967, кн.3, стр.108.

полага внимателен анализ на отделните творби, проникване в самата същност на съдържанието — чрез разчупване на външната черковна обвивка, поставянето им в общата перспектива на националното историческо развитие. Само по този начин можем да приближим към себе си, да разберем и оценим нашето книжовно наследство от IX и X в., от школата на Евтимий Търновски, от епохата на турското робство. В общата национална съдба, отразена в литературата, се проецира и отделната човешка личност, видена не в ония реално-предметни контури, присъщи на съвременното естетическо отношение, а по-скоро в нейните духовно-философски измерения, които придават на изображението спиритуалност.

Бих искал да отбележа едно интересно явление в нашата съвременна литература: някои писатели потърсиха средновековната книжнина, за да я използуват като извор за подълбоко проникване във вековната национална съдба на нашия народ и в душевността на българския човек. Ще дам само два примера: поемата — хорал на Вл. Башев «Кирил против догмата» (публикувана посмъртно, в «Народна култура», бр. 7 от 1968 г.) и двете повести на Ем. Станев «Сибин, княз преславски» и «Житие на грешника и смешника Теофил» (в окончателното издание наречена «Антихрист»). Тук не става дума за връщане към естетическите норми на средновековието; стиловите аналогии играят повече ролята на колорит. Художествената задача е друга: чрез използуването на старата литература — като извор и като материал — да се навлезе, от една страна, във вътрешния, духовния, философския свят на българина, а, от друга — в атмосферата на историчност, на историческа мащабност, на историческа перспектива при изображение на живота, обществените явления, човешките съдби. Вл. Башев говори, че вижда в нашата средновековна литература «особена светлина». Човек на новото време, най-тясно свързан със своята съвременност, все пак поетът търси тази «особена светлина» — тя му е необходима творчески — не за да се връща назад, а за да проникне по-дълбоко в съдбата на отделната личност и в съдбата на националната общност.

Рано е да преценяваме тези търсения на нашите съвременни писатели. Обаче самото обстоятелство, че те са събудени от някои изгледи на старата българска литература, вече говори за друга нейна особеност, на която почти не сме обръщали внимание — историческата ѝ жизненост. По тоя начин старобългарската литература от *минало* се превръща в *настояще*, бих казал — и в *бъдеще*.

СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА— НАША ГОРДОСТ И НАША ТРЕВОГА

I

Забележителната статия на Д.С. Лихачов «Старославянските литератури като система» поставя извънредно интересни въпроси както от общо литературно-теоретическо гледище, така и с оглед на развитието на старите славянски литератури и по-специално на старата българска литература. Трябва веднага да изтъкна, че в тази статия има страници, които не могат да не изпълнят с гордост българския читател — дава се висока оценка на постиженията, ролята и значението на българската литература през средновековието. Д.С. Лихачов пише: «Старобългарската литература постига високо развитие по-рано, отколкото литературите на другите славянски страни. Тя е със столетие по-стара от руската литература. Но не това само по себе си определя водещото значение на старобългарската литература. Самата сравнително ранна поява на старобългарската литература е резултат на високо обществено развитие на България през IX и X в. Бързите успехи на България в социалната област и свързаната с това ранна християнизация на страната позволяват на българската литература да усвои от византийската литература сравнително сложни произведения и да развие собствена оригинална писменост — служебна, богословска, «естественонаучна» и пр. Именно тази старобългарска литература става основа на литературата посредница.»[1]

Д. С. Лихачов подчертава многократно високите постижения на старобългарската литература; говори с уважение за делото на Йоан Екзарх, наричайки Шестоднева «основния естетически кодекс на старославянските литератури» (стр. 24). Той се старае да изясни обстойно ролята, която старобългарската литература изиграва в развитието на другите славянски литератури и особено на руската. В създаването на така наречената от него междинна литература «огромна роля принадлежи на българите и на първо място на Кирил и Мето-

[1] Лит. мисъл, г. XIII, 1969, кн. 1, стр. 11.

дий, създателите на общославянската писменост и разпространители на единния за всички православни славяни литературен език — старобългарски в своята основа» (стр. 16). . . «България дава на Русия не само относително пълен комплекс богослужебни книги и книги, свързани с християнския мироглед; тя дава на Русия и литературен език, на който са написани тези книги, и отчасти дори представители на черковната йерархия» (стр. 16). В заключителните редове на своята статия Д.С. Лихачов категорично подчертава «оня огромен принос, който е направила България в историята на славянските литератури. Колкото и да взимаме под внимание историческите условия, предизвикали в Русия появата на нейната литература, ако се съобразяваме само с тези местни, руски исторически условия, не можем да обясним «внезапната» поява в Русия на извънредно богат литературен език и извънредно богат фонд от паметници на литературата посредница. Това може да се обясни само като се вземе под внимание ролята на България в общото разположение на историческите сили в югоизтока и изтока на Европа» (стр. 37).

В новата си статия «Размисли за националното своебразие и европейското значение на старобългарската литература» Д. С. Лихачов още по-обстойно изтъква не само славянското, но и европейското значение на онова, което са създали българските писатели в средновековието. Според него най-характерната черта на старобългарската литература е, че още при своето възникване тя е отговорила не само на национални, но и на общочовешки потребности, решавайки «основни въпроси на човешкия живот и мироглед», и «с това е приобщила българския народ към общоевропейската култура». Тая характерна особеност на българската средновековна литература е широко разгледана и твърде подробно анализирана в статията.

Не за първи път Д.С. Лихачов посочва голямата роля на старобългарската литература в развитието на руската литература. На тоя проблем той посвети своя обширен доклад на IV международен славистичен конгрес в Москва през 1958 г.[1] В това отношение Лихачов следва една традиция на руската наука, която има огромни заслуги за изучаването на старата българска литература. Като се почне от бележития труд на К. Калайдович върху Йоан Екзарх от 1824 г., на руската наука се дължат най-важните открития и изследвания в тази об-

[1] Вж. *Д.С. Лихачев*, Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. Москва, 1960.

ласт в продължение на целия XIX в. Този интерес продължава и до днес, за което говорят трудовете на редица съветски учени. Самото съществуване на този интерес вече показва, че се касае за тема, изключително важна не само за руската литература, но и за историята на цялата славянска култура.

Високото признание, което се дава на общославянското и европейското значение на старата българска литература и култура, е едно свидетелство за силата на обективните факти, които никоя истинска наука не може да пренебрегне. За нас то е особено важно, защото чуждата наука не винаги правилно осветлява въпросите на българското историческо минало. Това признание съвпада и с нарасналия интерес в собствената ни страна към проблемите на българската средновековна литература и култура. Тук не става дума само за широкия обществен отзвук, който намери тържественото отбелязване на големи дати от историята на нашата култура, като 1100-годишнината от създаването на славянската писменост, 1050-годишнината от смъртта на Климент Охридски и 1100-годишнината от смъртта на Кирил Философ. Тези годишнини дадоха тласък на развитието на нашата филологическа и историческа наука, за което свидетелстват значителният брой научни публикации и изследвания.

Не е тук мястото да се преценяват постиженията на съвременната българска наука в тази област. Ще отбележа само, че всеки въпрос, който се поставя във връзка със средновековната ни литература и култура, предизвиква жив и бърз отглас. За това говори и интересът, който бе проявен към статията на Д.С. Лихачов «Старославянските литератури като система» — тя даде повод на оживена и полезна научна дискусия.

II

Л. Грашева правилно отбелязва, че статията на Д.С. Лихачов «Старославянските литератури като система» има преди всичко теоретичен характер. От този облик на статията «са обусловени две много съществени особености в нейната постройка. Първо, тя се разграничава като *подход* към средновековните литературни явления от всички най-значителни славистични публикации, посветени на взаимоотношенията между средновековните славянски литератури, и поради това е наситена с много нови идеи и нова терминология. Второ — и това в същност е по-важното, — наблюденията на автора се излагат във формата на *постановки* на проблемите, които не-

се разгръщат в литературно-исторически план (въпреки че разсъжденията се опират на богат доказателствен материал), а са предложени за обсъждане като тези, чиято конкретизация и дооформяне, както личи от самото изложение на автора, най-често са въпрос на бъдещи изследвания.»[1]

Л. Грашева подчертава, че Д.С. Лихачов си е поставил за задача преди всичко да създаде теория на известни характерни за развитието на старите славянски литератури явления. Тъкмо поради това, поставени тезисно, редица конкретни литературно-исторически въпроси не са изяснени изчерпателно, не са разгледани цялостно с оглед на пълнотата и завършеността на историческата картина. Тази особеност на статията на Д.С. Лихачов непременно трябва да се има пред вид, когато се обсъждат засегнатите проблеми. Теоретическите обобщения са основното в нея. Разбира се, това не значи, че трябва да се оставят без внимание конкретните факти — с оглед на начина, по който се излагат, на обема, в който се засягат, и на точността, с която се тълкуват. Почти всички участници в дискусията внесоха в това отношение редица нови и интересни моменти.

Д.С. Лихачов посочва, че като материал най-обширно ще използува фактите на староруската литература: «Главно съсредоточавам вниманието си върху староруската литература, чиито паметници са запазени, макар и не пълно, но сравнително разнообразно. Староруската литература служи в доклада като пример за онези явления, които са свойствени и на другите старославянски литератури.[2] Това, разбира се, съвсем не значи, че теоретичеки обобщения за характера на старославянските литератури могат да се правят върху основата само на една литература. Д.С. Лихачов е далече от такава мисъл; подобен подход би противоречил на самата задача на неговата статия. Той взима за изходна позиция групата на южнославянските и източнославянските литератури, които са тясно свързани помежду си генетически и са до голяма степен единни в типологическо отношение. Естествено средновековната българска литература, от една страна — като най-стара, а, от друга — поради ролята, която играе в развитието на сръбската и руската литература, ще заеме в разсъжденията на Д.С. Лихачов важно място. Оттук и интересът на българските специалисти към статията на видния съветски учен.

[1] *Л. Грашева*, Старославянските литератури в ново осветление, Лит. мисъл, XVII, 1969, кн.3, стр. 63.
[2] Лит. мисъл, XIII, 1969, кн.1, стр.4.

Както всяка нова статия на Д.С. Лихачов, така и статията «Старославянските литератури като система» се отличава с богатството и новостта на въпросите, които се поставят, и с оригиналността на решенията, които се дават. В това отношение Д.С. Лихачов има огромни заслуги в областта на проучванията на старата руска и старите славянски литератури изобщо, търсейки нов подход към явления, които в миналото представяха главно обект на филологически изследвания. Той върви по един път, който в XIX в. бе посочен от бележития изследвач на старата руска литература и култура Ф.И. Буслаев, а през последните десетилетия бе плодотворно развит от съветската наука в лицето на А.С. Орлов, Н.С. Гудзий, В.П. Адрианова-Перетц, И.П. Ерьомин и цяла редица учени от по-младото поколение, голяма част от които са ученици на Д.С. Лихачов. Учен с необикновено широка култура, с тънък усет за специфичните проблеми на литературата и изкуството, Д.С. Лихачов обогати съветската медиевистика с голям брой нови идеи, постановки и виждания, които предизвикаха интерес далеч зад границите на Съветския съюз и в много отношения се оказаха извънредно плодотворни и за развитието на нашата наука.[1]

Д.С. Лихачов си поставя за задача да изследва литературата като система. «Под система на литературата — пише той — разбирам определено съотношение на нейните части помежду си: на видовете литература (преводна и оригинална, църковна, историческа, естественонаучна, публицистична и др), на нейните жанрове, на нейните отделни произведения. В понятието система на литературата се включва освен това и отношението на литературата към другите области на културата: към науката, религията, обществената мисъл, към различните изкуства, фолклора и т.н. Накрая към системата на литературата спада и нейното отношение към културата и литературата на другите страни и народи. В крайна сметка системата на литературата се определя от нейното отношение към историческата действителност — съотношението с нея съставя най-съществената част на системата» (стр. 3).

[1]Вж. особено: Человек в литературе древней Руси, М.—Л., 1959; (II из. 1970;) Текстология (На материале русской литературы X—XVII вв.). М.—Л., 1962; Поэтика древнерусской литературы, Л., 1967 (II изд. 1971), а също и публикуваните неотдавна статии: Барокко и его русский вариант XVII века, сп. Русская литература, г. XII, 1969, кн. 2, стр. 18—45; Будущее литературы как предмет изучения (заметки и размышления), сп. Новый мир, г. XI—V, 1969, кн.9, стр.167—184, и др.

Авторът изтъква също, че системата на литературата не е нещо неподвижно — тя постоянно се изменя, което не нарушава вътрешното равновесие между отделните части, защото това равновесие бързо се възстановява. Въвеждайки термина «система», Лихачов отбелязва, че той е равнозначен със «структура на литературата».

Очевидно е, че Д.С. Лихачов има пред вид явленията на средновековната литература. Той ще ги изследва върху материал от старите южнославянски и източнославянски литератури. Задачата е нова и много интересна. Авторът я решава, като разглежда последователно: взаимоотношенията на литературите помежду им («Явления на литературна трансплантация», «Старославянската литература-посредница и славянската рецензия (редакция) на византийската култура»), системата на жанровете («Жанрове и видове на старославянските литератури»), отношенията между фолклор и литература в средновековието («Старославянските литератури и фолклорът»), отношенията на литературата с другите изкуства («Старославянските литератури и изобразителните изкуства»), отношението на литературата към външната ѝ среда («Старославянските литератури и действителността»). Лихачов прави опит да излезе вън от традиционното разглеждане на старите славянски литератури като историческо развитие или чрез анализа на отделни произведения. Той търси връзката и съотношенията между компонентите на една система, която съществува като нещо установено във всеки конкретен исторически момент и същевременно непрекъснато се намира в движение. Нито е възможно, нито е нужно да се спирам на всички положения в концепцията на Лихачов — много от тях са безспорни и хвърлят обилна светлина върху структурата на литературата. Ще се спра главно на ония постановки и възгледи, които събудиха известни възражения и в дискусията; те се отнасят най-често до мястото и ролята на старата българска литература сред другите славянски литератури.

Някои от тези постановки са нови преди всичко като терминология, например «литературна трансплантация». Този термин е необходим на Лихачов, за да означи такива отношения между литературите, които не могат да се определят нито като общност и родство по произход, нито като влияние на една литература върху друга, нито като проява на типологически сходства и различия. На такива отношения се натъкваме, когато изучаваме връзките на старорускатa и старославянските литератури изобщо с византийската литература и

култура. Терминът «влияние» се оказва недостатъчен, защото се касае не за «влияние» на отделни културни явления от Византия, а за пренасяне на тези явления: «Пренасянето на литературното произведение в средните векове е свързано с продължение на неговата литературна история, с появата на нови редакции, понякога с неговото приспособяване към местните национални условия. Византийското произведение в резултат на това се оказва в известна степен творба на местната национална литература» (стр.8).

Очевидно става дума за преводната литература. Лихачов се старае да определи мястото и ролята на огромния брой преводни византийски произведения в старите славянски литератури. Това явление не би заслужавало специално внимание, ако се касаеше само за обикновено превеждане — преводната литература още в по-голяма степен характеризира отношенията между отделните литератури в ново време, в епохи, когато средствата за общуване между народите и културите са се развили неимоверно много. Днес техническият прогрес прави тези възможности необозрими и безкрайни. В съвременната епоха културният обмен, изразен в литературни преводи, е надхвърлил и най-смелите предвиждания на миналото. Всяка национална култура се развива в непрекъснат досег с другите национални култури и в тяхното постоянно обкръжение. Това важи и за литературата: в изграждането и възпитанието на писателя участвуват не само националната традиция, националният художествен опит, но и постоянното и неизбежно общуване със световния художествен опит. И в това няма нищо лошо; несъмнено използуването на богатството на всеобщия художествен опит може да бъде само ползотворно за пълното разгръщане на индивидуалните и националните творчески възможности. Това е един факт, за който трябва да се държи сметка при изследване историята на всяка национална литература. Тук терминът «влияние» действително е недостатъчен, за да определи характера и обсега на разглежданото явление. Става дума не за влияние, а за произхода на оная атмосфера, в която се създава и развива всяка национална литература, т.е. става дума за присъствието, ролята и мястото на преводната литература в литературния процес.

Д.С. Лихачов използува новия термин «литературна трансплантация» не за преводната литература изобщо, а за такъв тип преведени произведения, които при новите местни условия търпят изменения, приспособяват се към новата среда, продължават своя живот. В случая те просто се *пресаждат*

(трансплантират), стават част от националната литература, в която са пренесени. Д.С. Лихачов смята, че от този тип са преводите, които се правят от византийската литература в средновековните славянски литератури. Той обяснява този начин на превеждане като особеност на средновековния литературен живот, където не се държи на авторската личност и авторската принадлежност, не съществува проблемът за «оригиналност» на литературните творби; литературните текстове се отличават със своята неустойчивост, в своето разпространение и по своята съдба наподобяват живота на фолклорните произведения. Според Д.С. Лихачов старите славянски литератури не могат да се делят механично на «оригинални» и «преводни». «Така наречената «преводна» литература е органична част от националните литератури; тя няма точни граници, които да я отделят от «оригиналната» литература. Преводачите и преписвачите в по-голямата си част са съавтори и съредактори на текста. Текстът на преводните произведения живее също така, както и текстът на оригиналните» (стр.10).

В наблюденията на Д.С. Лихачов има много верни моменти, които характеризират положението на преводната литература в средновековието. Същевременно обаче авторът стига до твърде големи обобщения, които будят известни възражения. На тези моменти се спряха обстойно в статиите си Ив. Дуйчев и Д. Петканова.[1] Преди всичко «трансплантацията» не може да се отнесе за всички превеждани от византийски на старобългарски и на другите славянски езици произведения; тя не може да се въздигне като всеобщ и всеважащ принцип. Множество преводни произведения изобщо не търпят изменения или промените са незначителни; неправилно е да се говори за «продължаване» на живота им в ония форми, които посочва Лихачов. Следователно, ако терминът «трансплантация» се явява необходим за означаване на определени явления от преводната средновековна практика, неговото действие не може да се разширява за цялата преводна литература; очевидно е, че се касае за прояви, които имат своите граници. При превеждането на византийската литература в славянските страни съществуват две явления: от една страна, приспособени към местните славянски условия литературни византийски творби, които продължават живота си в новата среда, и, от друга — преводна

[1] *Ив. Дуйчев*, По някои проблеми на старобългарската и старославянската литература, Лит. мисъл, XIII, 1969, кн.5, стр.10—15; *Д. Петканова*, По повод на някои мнения за старобългарската литература, пак там, стр. 26—30.

литература в обикновения смисъл на тази дума. Ясно е, че само при първия случай можем да говорим за «трансплантация».

Трудно е да се съгласим със заличаване на границата между оригинална и преводна литература в средновековието. Че преводната литература — чрез принцип на «трансплантацията» — се включва в дадена национална литература в много по-голяма степен, отколкото в ново време, това е безспорно. Тъкмо това налага изучаването на преводните наред с оригиналните произведения; при множество писатели се срещаме с едновременна дейност в областта на превода, компилацията и оригиналното творчество. В историята на старата българска литература могат да се посочат многобройни подобни примери. Типичен е случаят с един от най-големите нейни представители — Йоан Екзарх. Той превежда Йоан Дамаскин («Богословие»), създава «Шестоднев» и пише похвални слова; в двата последни случая оригинално и преводно непрекъснато се докосват и преливат. И все пак Йоан Екзарх е цялостен писател, у когото тези елементи не могат да се изолират един от друг, те създават специфичния образ на неговата книжовна дейност и съществуват като едно творческо единство, съставят писателския му лик. Съвършено естествено е цялото книжовно дело на Йоан Екзарх да влезе в историята на старата българска литература.

Но ако при Йоан Екзарх преводно и оригинално са тясно обединени, за да характеризират едно писателско дело, в огромния брой случаи преводните произведения съществуват съвсем обособено — именно като преводна литература, която изпълнява определена функция — да задоволи една практическа нужда на черквата или общата културна необходимост от богословски, философски, научни и други съчинения. На първо място такава роля изпълнява Библията — богат сбор от разнообразни произведения, които християнската черква смята за «свещени» и «боговдъхновени»; част от тях се използуват в богослужението. Библията е била широко четена и е оказвала значително влияние върху развитието на литературата, но не се включва в състава на националната литература на нито една славянска страна. В този състав не могат да влязат и цяла редица преведени съчинения на видни християнски писатели, като Йоан Златоуст, Григорий Богослов, Атанасий Александрийски, Василий Велики, Ефрем Сирин, Кирил Александрийски и т.н. Ние не можем да не държим сметка за тяхното присъствие в старите славянски литератури, но ги изу-

чаваме именно като преводни съчинения, които имат определена функция в литературния процес и в общото културно развитие.

Друг пласт в състава на старите славянски литератури образуват апокрифите, белетристиката, редица проповеди, поучения и жития, чиито корени се намират във византийската или в някои източни литератури, но в славянски превод са претърпели сериозни промени и са продължили литературния си живот на славянска почва. Тук трябва да бъдат посочени и разнообразните сборници с устойчив или неустойчив характер, преминали от Византия или съставяни от славянските книжовници.

Следователно необходим е диференциран подход към онова, което наричаме преводна литература. Тя не представя някакво единство нито по степен на усвояване, нито по функция; не винаги влиза в състава на националната литература като нейна органична част. Оттук и различната историко-литературна оценка, която трябва да ѝ се дава. Преводните произведения представят различни пластове в националната литература, не са равнозначни помежду си, а още по-малко са равнозначни с оригиналните творби, затова и в общата характеристика на литературата отношението към тях трябва да бъде диференцирано. Колкото и да е особено положението на преводната литература в средновековието поради причини, които Д.С. Лихачов ясно изтъква в своята статия, все пак ще си позволя да твърдя, че в дълбоката същност на явлението принципна разлика между стара и нова литература не съществува. Когато се касае за историческото значение на една национална литература, за нейния принос в световната художествена мисъл, в края на краищата основният критерий си остават оригиналните произведения, новото, което един народ внася в общото литературно развитие на човечеството. Затова и на историците на средновековните литератури винаги ще се налага да държат сметка за «оригинално» и «преводно», което значи в края на краищата да различават като особена категория преводната литература в най-различните ѝ прояви и функции. Струва ми се, не може да се приеме в такава категорична форма твърдението на Д.С. Лихачов, че «традиционното деление на старославянските литератури на две главни части — оригинална и преводна — е направено от наша съвременна гледна точка и модернизира средновековната литература» (стр.10).

III

Д.С. Лихачов разглежда в своята статия обстойно и друг важен въпрос — за старославянската литература-посредница и славянската редакция (рецензия) на византийската култура. Отново се срещаме с нова терминология. Повечето от участниците в дискусията възразиха както срещу термините, така и срещу интерпретацията на явлението, което тези термини означават.

Това е един от най-сложните въпроси, които Д.С. Лихачов е поставил за решение. Навлизаме в една особена област, извънредно привлекателна за размисъл и изследване. Авторът ни въвежда веднага в нейната сѫшина: литература-посредница «не е само литература, «пропускаща» през себе си отделни литературни произведения от други литератури — това е литература, която създава особен международен фонд от паметници, съществуваща като единно развиващо се цяло едновременно на националните територии на редица страни. Тя не толкова «пренася» чужди произведения, колкото създава собствен литературен фонд въз основа на чуждите. Нейните произведения съставят едно органично цяло, съществуващо едновременно в редица страни, обединяващо тези страни в резултат на общуване и културно единство» (стр. 10).

Д.С. Лихачов обяснява, че не се касае за обикновено литературно посредничество, когато една национална литература «предава на друга национална литература в свои преводи и обработки паметници от трета национална литература» (стр. 10). Ние обикновено смятаме, че такава е ролята на старата българска литература по отношение на руската, сръбската и румънската литература — чрез нея те се запознават с византийската литература. Авторът обаче изоставя това тълкуване на термина и заговорва за едно явление не само славянско — за съществуването на наднационални литератури на свещено-културните езици на средновековието: латински, църковнославянски, арабски, а също и санскрит.[1] Касае се за «наднационални» литератури, които подпомагат общуването на отделни национални литератури; посредническата им роля е тяхна основна функция; те имат

[1] Въпросът за черковнославянската литература бе засегнат от проф. Р. Пикио в доклада му на V международен конгрес на славистите в София. Вж. *R. Picchio*, A proposito della Slavia artodossa e della comunita linguistica slava ecclesiastica, Richerche Slavistiche, XI, 1963, с. 105—127.

международно значение. «Такава наднационална единна литература-посредница съществува и у южните и източните славяни. Тя притежава свой наднационален църковнославянски език, общ за всички южнославянски и източнославянски литератури фонд от паметници и единна литературна съдба, единно литературно развитие» (стр. 11).

Д.С. Лихачов се спира на състава на литературата-посредница през X—XIII в., като отбелязва преобладаването на старохристиянски или ранновизантийски произведения; определя отношението ѝ към византийската литература, като я смята за «част от редакция или рецензия на византийската култура», разглежда характера на «единния славянски литературен език», засяга въпроса за взаимоотношенията на отделните славянски литератури в рамките на общата литература-посредница и т. н.

В своята втора статия «Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература» Д.С. Лихачов доуяснява своята концепция, като подчертава категорично огромната роля, която играе старобългарската литература в общата славянска литература-посредница. Той се стреми да отстрани всяко съмнение за подценяване на тая роля. «Старобългарската литература — заявява Д. С. Лихачов — е служила за посредник, чрез който всички други южнославянски и източнославянски литератури са се запознавали с литературните произведения на Византия.» Но това не е достатъчно, за да се оцени нейната изключителна роля; «създавайки обща за цялото православно славянство литература, България е помогнала за взаимното общуване на самите славянски страни». Д.С. Лихачов по-точно изяснява какво разбира под термина «славянска рецензия (редакция) на византийската култура». Литературата -посредница, от една страна, представя «велико разклонение на многонационалната византийска култура — разклонение, получило свои самобитни форми», а, от друга — е била дълбоко пронизана от прогресивното за своето време християнско начало.

Не може да не се признае, че концепцията на Д.С. Лихачов е извънредно интересна и има за задача да изясни попълно както конкретно исторически, така и теоретически моменти във взаимоотношенията между старите славянски литератури. Той си служи с термина «литература-посредница», за да изтъкне близостта помежду им, но, струва ми се, неговата основна цел е да покаже всички теоретически основания на схващането за единството на историческото развитие на

старите славянски литератури. Трябва отново да се подчертае теоретическата смелост, с която Д.С. Лихачов пристъпва към решението на повдигнатите въпроси. Вярна е неговата бележка, че за окончателното изясняване на проблемите е необходима дълга, старателна изследователска работа главно в следните направления: определяне състава на литературните паметници, общи за всички южни и източнославянски литератури; проучване на «измененията на тоя състав по векове и пътищата на общуване, довели до образуването на общия фонд на нейните паметници»; изследване на черковнославянския език в неговите национални видоизменения и в неговото исторически изменяшо се единство в процеса на езиковото общуване на славянските народи; историческо проучване на българската култура през IX—X в., на центровете на славянското общуване, на «историческата действителност в различните славянски страни, която създава почва за славянска рецензия на византийската култура»[1]. Без извършването на тези изследвания постановката на проблемите ще има до известна степен отвлечен теоретически характер.

Засега ще направя само няколко предварителни бележки. Най-напред те засягат паралелите с латинската, арабската, санскритската и други литератури, представени като наднационални. Тук могат да се оспорват няколко момента, преди всичко самото понятие «наднационално». Когато се анализират споменатите литератури, ще се окаже, че употребата на това понятие в редица случаи е трудно приемливо. Литературите могат да съществуват като «национални» и като литератури на етнически общности, но с ясно определени вътрешни взаимоотношения. Дори може да се говори за литератури на отделните континенти, но очевидно е, че това ще бъде само един покрив, под който съществуват самостоятелно развиващи се литератури. Много внимателно трябва да се борави с понятието «наднационални» литератури, определяни като такива върху основата на обща идеология (напр. християнска литература), понякога свързана само с една епоха (средновековие, Ренесанс и т.н.) или употребата на общ език. Много често съответният общ език (например арабски) може да се използува от различни народи и в различни страни (от народи с тюркски произход, в Испания и т.н.), но произведенията, които се създават на него, не винаги принадлежат на арабската литература, само условно влизат в нея. Арабската лите-

[1] Лит. мисъл, XIII, 1969, кн.1, стр. 21.

ратура е свързана предимно с арабските страни и народи (дори и когато се касае за арабизирани населения). В ново време понятието арабска литература включва модерните литератури на арабските народи, живеещи в отделни държави, обаче свързани с общ език. Тук не твърдя, че се касае за единно национално съзнание, но все пак става дума за народи с единен етнически произход.

Латинският език действително в средновековието служи на различни народностни общности — на народи от романски, германски, славянски произход и т.н., но мъчно може да се говори за съществуването на единна латинска литература (не говоря за старата, класическа римска литература). Католическата църква налага латинския език, но неговото разпространение излиза извън рамките на църквата и се използува за научни, философски и други съчинения. Дори и в това отношение не може да се говори за единна латинска литература; написаните на латински език произведения принадлежат на отделните национални литератури (могат да се дадат примери и от славянските литератури — полската, чешката).

Общността на старите южни и източни славянски литератури също така представя по-сложно явление. Принципът за задължителното разпространение на едно произведение във всички славянски литератури (все едно дали е преведено от византийски или е създадено на местна почва), за да бъде включено в литературата-посредница, не винаги може да бъде валиден. Единството на старите славянски литератури се създава не върху етническа основа, а върху културно-историческа и религиозна — влиянието на византийската култура и източноправославната вероизповедна общност. Затова в определен исторически период в така наречената славянска литература-посредница влиза и старата румънска литература. Наистина Д.С. Лихачов на няколко пъти се спира на християнската църква като фактор, който обуславя до голяма степен възникването на литературата-посредница, но все пак ми се струва, че този момент заслужава много повече внимание.

Все още е твърде неясен съставът на славянската литература-посредница, особено съотношението между преводните и оригиналните местни произведения. На този въпрос се спира твърде обстойно Л. Грашева в своята статия и аз споделям напълно нейното становище. Тя възразява срещу механичното включване в литературата-посредница на оригиналните творби на Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан

Екзарх, презвитер Козма, Черноризец Храбър — «най-ярките, най-съкровените изразители на народностната, самобитната, идейно, емоционално и тематично най-патриотичната линия в развитието на българската литература»[1]. Тяхното широко разпространение в другите славянски страни съвсем не ги откъсва от основната им среда — българската литература, и не може да служи за критерий, за да им се отделя място в литературата-посредница, характеризирана като «наднационална». Възприемането на подобен принцип би довело до голяма нестабилност в определянето на отношенията между отделните национални литератури и литературата-посредница.

Че може да се говори за значението на литературата-посредница като един от признаците на структурата на старите славянски литератури, това е вярно; тя заема своето място в тяхната система. Но трудно може да се тръгне оттук, за да се решава въпросът за историческото развитие на славянските литератури — като едно семейство от литератури, с помалко или повече признаци на единна и своеобразна литература. Тъкмо литературата-посредница, в чийто състав влизат преди всичко преведени от византийски език произведения, дава най-малко данни за това. Тя може да разкрие само връзката на старите славянски литератури с византийската и да ги очертае като тип литература (особено разклонение на византийската култура), но мъчно може да даде представа за онова, което старите славянски литератури са внесли в общото литературно развитие на европейския свят. Характеристиката на славянските литератури трябва да се опре преди всичко върху новото, оригиналното, своеобразното, което се създава при местните условия, в средата на отделните славянски народи. Така се определя и историческото значение на арабската литература, когато се проследява нейното многовековно развитие върху широката географска територия, в която е възникнала и действувала. В една обща история на старите славянски литератури, за каквато Лихачов отново заговорва в края на статията си, литературата-посредница ще играе ограничена роля. Самият Лихачов изрично отбелязва, че при написване на подобна история ще се вземат под внимание националните особености, историческите условия в славянските страни и реалната история на отделните славянски литератури.

[1] *Л. Грашева*, Старославянските литератури в ново осветление, Лит. мисъл, XIII, 1969, кн. 3, стр.69.

Не е възможно да се създаде наднационална история на славянската литература-посредница. Какво ще се постигне с това? Каква литература, съществуваща като самостоятелна историческа единица, ще се очертае? Каква цел би могла да гони подобна история? Историческо проследяване на литературата-посредница може да бъде само един проблем от взаимните отношения между славянските литератури. Една история на старите славянски литератури трябва да бъде огледало на цялостното литературно развитие на славяните в средновековието; тя трябва да представя пълна картина на това развитие — както по широта на проблемите, така и по обхващане на основното в явленията, на тяхната същност.

Несъмнено Д.С. Лихачов повдига твърде интересни въпроси във връзка с литературата-посредница. Засегнах само някои от тях, други изискват специално конкретно изследване Имам обаче впечатление, че ролята на литературата-посредница се надценява, дори и при решаването на чисто теоретически проблеми, какъвто е проблемът за структурата на старите славянски литератури. Тук не става дума за генезиса и националната принадлежност на произведенията, които се включват в литературата-посредница (и в двете си статии Д.С. Лихачов изрично подчертава първенствуващата роля, която играе старобългарската литература), а за насоката, в която се характеризират старите славянски литератури като система. Наблягането върху ролята на литературата-посредница, която обхваща главно преводни произведения, хвърля до голяма степен особена — и то не съвсем положителна — светлина върху старите славянски литератури като литератури предимно приемащи, «рецензиращи» византийската култура. Никой не подценява огромното значение на византийската култура не само като влияние, но и като присъствие в мисловния свят на славяните през средновековието. При все че Д.С. Лихачов посвещава специално внимание на въпроса за ролята на славяните като сътворци на византийската култура, проблемът за самобитността на старите славянски литератури остава недостатъчно осветлен. Казаното за тясната връзка на литературата-посредница с оригиналната литература в извънредно интересната глава «Старославянските литератури и действителността» има преди всичко теоретичен характер. Само по отношение на българската литература този въпрос е по-широко засегнат във втората статия на Д.С. Лихачов «Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература».

IV

Д.С. Лихачов очертава системата на старите славянски литератури по-нататък с оглед на четири проблема: жанрове и видове, отношенията между литература и фолклор, литература и изобразителни изкуства, литература и действителност. Той си служи предимно с материал от староруската литература, но принципните положения почти във всички случаи могат да се отнесат и към старобългарската литература. Наблюденията на Д.С. Лихачов са много богати, характеристиките са резултат на дълбоко вникване и осмисляне на фактите. Така, разглеждайки жанровата система, Д.С. Лихачов изтъква цяла редица особености: служебната роля на жанровете, тяхното изобилие и разнообразие, йерархическото им подчинение един на друг, създаването на жанрове-«ансамбли», съжителстването на различни жанрове и различни художествени методи, откроването на литературните произведения сред обикновената, служебната писменост със свой език и стил, възвишеност, «устойчивост» на отделните части на жанровата система и т.н.

Много плодотворно е наблюдението на Д.С. Лихачов, че отделните части на произведението могат да принадлежат на различни жанрове. Този извод се потвърждава напълно и от фактите на старобългарската литература. През последните години се направи опит да се разшири обхватът на старобългарската поезия. В тоя жанр обикновено се включваха службите като особен тип черковна поезия и няколко, броещи се на пръсти творби, в които лесно можеше да се открие традиционната стихова форма («Азбучна молитва», «Проглас към евангелието», «Похвала на Симеон», «Молитва към Богородица» на Димитър Кантакузин и др.). Трудно можем да си представим обаче, че само с тези творби са могли да се задоволяват нуждите от поезия в нашето средновековно общество (въпросът за фолклора изисква отделно разглеждане). Опитите да се открият нови творби на поезията се насочиха към произведения, които формално не принадлежат на поетическия жанр. Издирванията дадоха резултат: бяха открити лирически «моменти» в похвалните слова на Климент Охридски, в житията на Евтимий Търновски, в надписи, приписки и др. Някои са склонни да смятат, че това са изкуствени разкъсвания на цялостните произведения, изваждане на отделни части, които изкуствено обособяваме като самостойни лирически творби. Обаче ако се вгледаме внимателно в структурата на

произведенията, от които са извлечени тези творби, не е трудно да се види, че се касае за «моменти», които се отделят композиционно в самите творби. Такъв е особено случаят с житията на Евтимий Търновски: лирическите творби в тяхната структура са оформени обикновено като молитви, които произнася героят на житието или авторът (напр. молитвите в житията на Петка Търновска и Иван Рилски).

Заслужава да бъде отбелязано и едно друго наблюдение на Д.С. Лихачов, което също намира потвърждение в развитието на старата българска литература: в средновековието фолклорът не само противостои на литературата, но я и допълва. «За разлика от новото време литературата не удовлетворява всички потребности от художествено слово, а само ония от тях, които фолклорът не може да задоволи» (стр. 27). В доказателство Лихачов привежда редица факти от историята на старата руска литература. Такъв е случаят със слабото развитие на лириката. «Потребността от нея във всички слоеве на обществото се задоволява от фолклора. Лиричността е във висша степен присъща на литературата, но тя не съставя отделна област в нея. Писмена лирическа поезия няма, тъй като съществува устна лирическа поезия, разпространена сред цялото общество — от долу до горе» (стр. 27). Допълването на фолклор и литература в областта на лириката е възможно, защото, както добре изяснява Д.С. Лихачов, в средновековието разпространението на фолклора не е ограничено в определена социална среда — то засяга както трудовите селски маси, така и господствуващата класа; между тях не съществува дълбока диференциация в областта на художествените интереси и естетическите разбирания. Единствено духовенството се явява открит противник на фолклора (у нас презвитер Козма и др.) — вижда в него остатъци от езически възгледи, символи и образи. Обаче християнският мироглед не успява да измести от съзнанието тези езически представи в народната среда дори до ново време. Тъкмо това обстоятелство поддържа жизнеността на фолклора във всички слоеве на обществото. То обуславя възможността за взаимно допълване между фолклор и литература. Това става твърде естествено в областта на лириката, която отразява емоционалния свят на човека, а в тоя емоционален свят влизат усещания, чувства и отношения, възникнали в атмосферата на стари спомени и представи от езическо възприемане на света. Християнската религия тук мъчно може да затвърди своето господство.

Допълването между фолклор и литература обаче се проя-

вява не само в областта на отделни жанрове, а и в по-широк мащаб, в историческото развитие на словесното поетическо изкуство на един народ. Разбира се, когато говорим за подобно допълване, не бива да поставяме знака на равенство между устно народно и литературно творчество. Въпреки близостта си това са две самостоятелни области със свои специфични особености. Фолклорът и литературата не съставят обща художествена система, но в историческа перспектива те понякога се редуват. На няколко пъти обръщах внимание на това интересно явление.[1] Ще посоча само някои моменти. Поради създалите се тежки условия българската литература през първите векове на турското робство се развива със забавено темпо, преживява несъмнена криза, напуска динамичния темп на своето развитие от XIV в. Но тъкмо през периода на робството възникват и се разцъфтяват юнашките, историческите и хайдушките народни песни, появяват се образите на Момчил, Крали Марко и многобройни юнаци и хайдути, създават се елегиите, посветени на робската неволя. Литературата «се заменя» от необикновено богатия образен и емоционален свят на фолклора. Паралелно с тоя свят съществуват и литературни паметници, свързани тясно с националната съдба, но те не могат да се сравнят по творчески размах, по жанрово разнообразие, по поетически достижения, по сила на художественото въздействие, по богатство, многобагреност и изразителност на езика с онова, което се създава във фолклора. Сякаш присъствуваме на някаква трансформация на творческата енергия на народа; народното творчество се превръща в основна художествена стихия, която представя поетическите сили на нацията през този период. Фолклорът започва да играе важна роля за запазване на народното съзнание; едва през епохата на Възраждането литературата отново поема функцията на главна носителка на това съзнание.

През XVIII и особено през XIX в. картината се променя. Да вземем пример с хайдушките песни. Техният генезис и развитие са свързани органично с възникването и размаха на хайдушкото движение. За известен период те отразяват най-ярко националноосвободителната борба, в силни поети-

[1] Вж. статиите: «Съдбата на българската литература през XIII и XIV в.», «Фолклор и литература», «Хайдушките народни песни в развитието на българската литература» в книгата «Из историята на българската литература» (София, 1969); «При изворите на българската поезия», «Фолклор и история» в книгата «Между свои и чужди» (София, 1969).

чески образи въплъщават нейните герои. Когато обаче през втората половина на XIX в. се създава организирано революционно движение, хайдушките песни отстъпват своята функция на личната поезия. В народните песни откриваме редица образи на революционни дейци — Ст. Караджа, Хаджи Димитър, В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и др., но тези образи са значително по-бледни от онова, което намираме в поезията на Д. Чинтулов, Хр. Ботев, Ив. Вазов. Създадени са твърде голям брой народни песни за Ст. Караджа и Хаджи Димитър — очевидно техният подвиг е направил дълбоко впечатление на народното въображение. Но нито едно от тези изображения не може да се сравни по поетическа сила с «Хаджи Димитър» на Хр. Ботев.

Тук не си поставям за задача да търся причините на това явление; не може да се намери пряка генетична връзка между упадъка на народната поезия и възхода на личното поетическо творчество. Искам да отбележа самия факт на смяна и допълване между фолклор и литература на българска почва — явление, което Д.С. Лихачов отбелязва в историческото развитие на руската литература. Дали се касае за закономерност? За да се реши този въпрос, трябва да се направят сравнителни проучвания, които да засегнат повече народи и литератури.

V

В дискусията, започната с доклада на Д.С. Лихачов, се намеси и др. Кр. Куюмджиев с една статия, която е замислена като рецензия на книгата «Старобългарски страници», но се превръща във философско-историческо есе. Тук няма да се спирам на цяла редица очевидни грешки и недоразумения в тая статия, нито на нейния поучителен тон, произхождащ от една духовно-аристократическа поза, която твърде много се е харесала на автора. Ще се спра само на няколко действително важни и интересни въпроси, с които др. Куюмджиев се занимава. При това ше ги разгледам сбито, защото тези въпроси не са пряко свързани с проблематиката, която постави за разискване Д.С. Лихачов.

Все пак, преди да навляза в самите проблеми, не мога да не посоча няколко неверни и крайно претенциозни общи оценки на др. Куюмджиев. Той не познава нито състоянието на проучванията върху старобългарската литература, нито начина, по който тя се преподава в Софийския университет. Ето как е представено нейното изучаване в университета: «В универ-

ситета научаваме спреженията на глаголите, дори се опитваме да сричаме буквите от някакво евангелие (тия ужасни букви!). Кажи-речи това е цялата ни образованост върху старобългарската литература.»[1] Тук др. Куюмджиев съвсем очевидно смесва лекциите по старобългарска литература с лекциите по старобългарски език — две съвсем различни дисциплини. Той може да харесва или да не харесва лингвистичните занимания — това е негово право, но елементарната добросъвестност изисква да не прехвърля впечатленията си от една област върху друга. Твърде е възможно поради специалността си др. Куюмджиев изобщо да не е слушал лекции по старобългарска литература. Ако е така, това още по-малко му дава основание да говори с «аристократическа» пренебрежителност за работата, която се извършва в Софийския университет. Онези, които са преподавали там старобългарска литература, заслужават по-голямо уважение. Между тях се намира например един Йордан Иванов, великолепен неин познавач, учен с огромна ерудиция — за неговите интересни лекции могат да свидетелствуват многобройните му студенти.

Още по-малко др. Куюмджиев познава научните проучвания върху старата българска литература. Той ги представя съвършено опростено — като филологическо изследване, което «може да ни разкрие текстовото съдържание, да ни даде материал за сравнително изучаване, да ни покаже жанровото развитие, развитието на формите», но не достига до същността на литературата (стр. 63). Присъдата е толкова по-несправедлива, защото се основава на съвсем оскъдно познаване на изследвачите: Б. Пенев (при това в тази област той не е специалист), П. Мутафчиев (историк), Св. Игов; разглежда се една моя статия (предговор към «Старобългарски страници»); споменават се имената на Йорд. Иванов, Ив. Дуйчев и М. Генов като съставители на антологии и сборници от старобългарски текстове; цитирани са две работи на Лихачов и книгата на Фр. де Санктис «История итальянской литературы», т.I. Разбира се, др. Куюмджиев не е длъжен да цитира всичко, което е прочел; той има право да се изкаже по някои въпроси на средновековните литератури и без да познава по-подробно съответните научни изследвания. Оспорвам му само правото за категорични оценки за нашата наука.

Тук няма да изяснявам и «терминологичното недоразумение» с употребата на изрази като «национална култура», «на-

[1] Лит. мисъл, XIII, 1969, кн. 2, стр.62.

ционална самобитност» и пр. (др. Куюмджиев го нарича «повече от терминологично» — с оглед на своята основна теза). Не е трудно да се разбере, че се касе за един термин («национален»), който отдавна има в науката двояко значение — потясно и по-широко (така го използува редовно и Д.С. Лихачов в статията си в «Лит. мисъл», а също и цяла редица съветски учени).

Основното в статията на др. Куюмджиев обаче са въпросите, засягащи характера и същността на старобългарската литература и нашето отношение към нея. Нека оставим настрана отделните грешки в подробностите, допустими за един неспециалист. В ръцете на др. Куюмджиев попада моята антология «Старобългарски страници» с една встъпителна статия, в която се прави опит да се отвори прозорец към духовния живот на средновековието. Навлязъл в тоя свят, др. Куюмджиев е обхванат от една тревога: какво представя старата българска литература? Можем ли да я измерим с нашите съвременни мерки? Ако нейните творби не се поддават на тези измерения, къде трябва да се търси тогава тяхната стойност? И изобщо имат ли те някаква художествена стойност?

Тая тревога не е нещо ново за нашите учени и писатели Още Пенчо Славейков в статията си «Българската народна песен» (1904 г.) се опитваше да намери отговор на тези въпроси. Той ги решава отрицателно: «Цялата наша писменост отвъд синора на завчерашното столетие носи за права бога име българска литература, по чужденски терк кръщавана ту стара, ту средня, ту нова. В нея няма нищо българско освен азбуката.» В нея не само няма нищо българско, но според него няма и нищо художествено. Пенчо Славейков прави изключение за апокрифите, «в които има действително неща с дивен смисъл и поезия», но и тук забелязва, че не се знае «какво и колко българско се таи в тях». На тая позиция застава и Гео Милев: «Наистина всички учебници по история на българската литература започват с Кирила и Методия, презвитер Козма, Черноризец Храбър: «прѣжде оубо словѣне не имеахѫ кънигъ»... — азбуката, кирилица, глаголица, златния век на Симеона, но всичко това не е още литература, а само граматика, в найдобрия случай — упражнения в писменост. Всичко до средата на XIX в., писано с български букви на старобългарски, среднобългарски или славянобългарски език — жития, апокрифни сказания, поучения, хроники, царски грамоти и др., — е днес само предмет от исторически, археологически и филологически интерес. Но то не е литература — в днешния,

модерния смисъл на думата — художествена литература: есенция на бит и живот, кристализирана в словесен образ» («Кратка история на българската поезия» — предговор към «Антология на българската поезия»). Ясно е, че Гео Милев повтаря и перифразира казаното от Пенчо Славейков.

Не ще се спирам на мненията на специалистите по старобългарска литература от миналото, така наречените «филолози», от дòсега с които така много се боят нашите писатели, включително и др. Куюмджиев. Ще засегна само отношението на Б. Пенев към старобългарската литература. Той никога не се е готвил за изследвания в тази област; неговите научни интереси са насочени към новата литература. Но при два случая му се налага да се докосне и до проблемите на средновековната литература — един път в лекциите, които чете през 1923—1924 г. в полските университети (тези лекции излизат на български през 1930 г. под заглавие «Българска литература. Кратък исторически преглед»), и друг път в «История на новата българска литература» (т.II, 1932), когато говори за книжовните паметници през XVII и XVIII в. като преход между стара и нова литература. Заслужават отбелязване няколко момента в схващанията на Б. Пенев. Той прави опит да разгледа книжовните произведения на средновековието като художествена литература. Говорейки за апокрифите, формулира по следния начин тази задача: «Трябва да подчертаем тук, че това съкровище на славянските литератури все още не е достатъчно изучено и оценено. Можем само със съжаление да отбележим както в този, така и в много други случаи, че ограничената филология не е в състояние да създаде интерес към по-старата поезия и че тази истинска поезия все още очаква не специални лингвистични изучавания и сухи описания, каквито има доста, а преди всичко естетическа и чисто литературна оценка. И отдавна е време — и у нас, и в чужбина — при изучаването на старата литература тази оценка да измести тесния филологизъм. Тогава именно ще видим, че тая стара литература съвсем не е тъй досадна, както се мисли днес.»[1]

Б. Пенев неведнъж е развивал мисълта, че българската литература се отличава с «ограничена трезвеност и груб реализъм». Той открива тая «склонност към реализъм» още в старата литература — в жития, повести, проповеди, апокрифи, дори в народното творчество и живописта. Но заедно с това изтъква и моментите на духовна извисеност, особено когато

[1] *Б. Пенев.* Българска литература, II изд., София, 1945, стр.69.

говори за богомилството: «Ето кое е ценно и поучително: тая религиозна духовност, която се обръща не към загрубелите човешки страсти, не към слабостите на човешката плът, а към силата на духа, към неговата безграничност и неговото надмощие.»[1] Б. Пенев, който пледира за една «неограничена духовност» като цел на българската литература, тук не прави открито извода, че подобна цел може да намери образеца си в средновековието, но тоя извод до известна степен се подразбира.

И още един интересен момент в схващанията на Б. Пенев. Говорейки за преговорите на княз Борис с римската черква, той пише: «България се свързва за няколко столетия с една култура, византийската, във всяко отношение отстъпваща на западната. И може би цялата наша история и култура днес биха имали съвсем друг облик, ако още през IX в. нашето отечество се бе свързало със западната църква; то щеше да бъде в същност сближаване със западната култура — много по-богата и по-жизнеспособна от византийската.»[2]

Ето мислите, които буди у Б. Пенев средновековието. Той търси пътища да проникне в неговата дълбока същност и да го приближи като проблематика до нашето време.

Статията на др. Куюмджиев показва, че интересът към старобългарската литература се проявява все по-широко и по-настойчиво и в средите на нашата съвременна интелигенция. Не взимам като белег за този интерес многобройните изследвания, статии и публикации на специалистите, появили се в годините след Втората световна война — нещо естествено е специалистите до се занимават със своята тема. Но когато неспециалисти насочат вниманието си към дадена тема, това е вече свидетелство за нарасналата популярност на темата, за тревогите и размислите, които тя е събудила в по-широки обществени кръгове, а понякога и в национален мащаб. Тук няма да изследвам причините на този интерес, а ще отбележа само някои от фактите. Първото издание на антологията «Старобългарски страници» (1967), излязло в 8000 екземпляра, се изчерпа за няколко месеца. Същата съдба има и направеното на другата година второ издание в 12 000 тираж. Сякаш нашата интелигенция откриваше един нов и непознат свят. Още по-интересен е фактът, че някои съвременни български писатели се опитаха да се опрат на старобългарската литература като извор за по-дълбоко проникване във вековната нацио-

[1] *Б. Пенев*, Българска литература, II изд., София, 1945, стр. 23.
[2] *Пак там.*

нална съдба на нашия народ и в душевността на българския човек. Два примера са достатъчни (макар че примерите са повече): повестите «Сибин, княз преславски» и «Антихрист» на Ем. Станев и поемата-хорал «Кирил против догмата» на Вл. Башев (публикувана посмъртно в «Народна култура», бр. 7 от 1968 г.). Както отбелязах в — доклада си на симпозиума за Константин-Кирил Философ в София през май 1969 г., тук не става дума за връщане към естетическите норми на средновековието, а чрез използуването на старата литература да се навлезе, от една страна, във вътрешния, духовния, философския свят на българина, а, от друга — в атмосферата на историческа мащабност, на историческа перспектива при изображение на живота, обществените явления, човешките съдби. Вл. Башев говори, че вижда в нашата средновековна литература «особена светлина». Човек на новото време, най-тясно свързан със своята съвременност, все пак поетът търси тази «особена светлина» —тя му е необходима творчески — не за да се връща назад, а за да се вглъби в съдбата на отделната личност и в съдбата на националната общност.

В статията си др. Куюмджиев засяга въпроси, които в последните две десетилетия живо интересуват българските и съветските учени. Неведнъж мнозина от тях са се спирали на такива важни проблеми: старобългарската литература (това се отнася и за старата руска литература) като непознат и непривичен свят, твърде много отдалечен от света на новата съвременна литература; принципите, на които е подчинена естетическата система на този свят; законността на самото понятие «художественост», когато говорим за него; възможността да се приобщим с него — «не като подбираме само отделни произведения или дори моменти в отделни произведения, които най-често представят изключения в общата картина на литературата и съвсем не характеризират нейното цялостно развитие», а като намерим нейния собствен философски и художествен ключ; необходимостта да бъде преценена старата литература и от едно по-общо естетическо становище, в светлината на общия, многовековния историко-литературен процес и т.н.[1]

[1] Направих преглед на тези проблеми в статията си «Основни черти на старата българска литература», обнародвана в Лит. мисъл, г. III, 1959, кн. 1, влязла след това в книгата «Литературни въпроси.» (1963). Някои от тези проблеми и особено проблемите за художествеността разработи задълбочено *Л. Грашева* в статиите: «Към въпроса за творческия облик на старобългарския писател», Лит. мисъл, г. VIII, 1964, кн. 5; «За старобългарската литературно-теоретическа мисъл», Известия на Инст. за литература, кн. 18—19, 1966.

Първата констатация, която се прави в статията на др. Куюмджиев, е: «Няма по-спиритуален, по-метафизичен период в историята на българската литература от средновековната ни литература. По самата си същност тя е философска литература. Защото никакви други освен философски проблеми не я интересуват: проблема за живота и смъртта, за духа и тялото, за вечния живот и временния, за явлението и същността. Всичко в нея е насочено към трансцедентното, отвъдното. Основното ѝ съдържание е духовното, централният ѝ проблем е проблемът за духа. Тя с отвращение се откъсва от всичко земно, материално, за да се съсредоточи във «вечните» проблеми на човешкото съществуване» (стр.65). Тази констатация е колкото вярна, толкова и невярна. Вярна е като характеристика на основната философска насоченост на литературата, като обща атмосфера на мисленето, обусловена от господството на християнската религия и църква в целия духовен живот на средновековието. Вярно е, че литературата е тъй тясно свързана с църквата, с практическите нужди на църковната дейност, с църковния ритуал, че това слага силен отпечатък не само върху нейното съдържание, но и върху нейната жанрова система и цялата ѝ псетика. Очевидно е, че нейната «художественост» не се покрива с нашите съвременни понятия за художественост. Но заедно с това трябва да се изтъкне, че основната философска атмосфера, която е религиозна, се изгражда преди всичко от огромен брой преводни произведения, нямащи по произход нищо общо с делото на българската литература и принадлежащи на религиозната, общохристиянска книжнина на византийската църква и източното православие. Онова, което създават българските писатели, съвсем не е насочено само към трансцедентното, отвъдното. В него се засягат и решават много въпроси на конкретния живот, на националната съдба, на българската държава — и тези въпроси също влизат във «вечните» проблеми на човешкото съществуване. Др. Куюмджиев отбелязва, че от цялата антология «Старобългарски страници» няма да научим «дори такава жалка «реалистична» подробност — с какво са се обличали и с какво са се хранили тия хора» (нещо, което не е съвсем вярно в буквалния смисъл на думата, но е вярно в общ смисъл). Но не само в това се състои животът на българина. В старобългарската литература са поставени много въпроси на неговата всекидневна и конкретна историческа участ: създаването на славянската азбука и писменост, защитата на българската и славянската култура, движението на богомилите,

отношенията между официалните духовна и държавна власт и еретиците, войни и сражения, завладяване на българската държава от турците, съдбата на българското население под робство и т.н. Запленен от големите философски абстракции, др. Куюмджиев е склонен да се отнася с презрение към «жалките реалистични подробности», затова с аристократическа погнуса говори за «тоя просташки чесън» в боянските фрески. С друго чувство говори за същия момент Б. Пенев (и то в чужбина, пред чужденци, — как не се е срамувал?): «В една от най-старите български черкви, Боянската — в околността на София — е запазено изображение на Тайната вечеря: Исус и неговите ученици са представени като прости българи, в българско облекло — вечерят скромно, с хляб, лук и сол — обикновената храна на нашия селянин.»[1]

Много е лесно, когато се изхожда от абстрактни концепции, да се отрича възможността на средновековната литература да отразява по свой начин живота, обаче фактите сочат съвсем друго. Този въпрос е изяснен в разглежданата статия на Д.С. Лихачов («Старославянските литератури и действителността», стр. 33—37) — и това е един от най-интересните моменти в нея. Д.С. Лихачов показва отношението на старата литература към действителността. То може да бъде условно, опосредствувано, и непосредствено. «В опосредствуваното отражение на действителността в литературата доминира съзнателната трансформация на действителността в условните форми на нейното цялостно отражение — отражение, подчинено на определен художествен метод на писателя, на неговата творческа воля. В непосредственото отражение на действителността доминира «неволното пренасяне на отделни факти и елементи от действителността в литературата». Когато анализира това непосредствено отношение на действителността в литературата, изследователят може да си състави по-пълна и дори по-правдива представа за действителността от оная, която може да му внуши писателят.»

Д.С. Лихачов правилно отбелязва, че «всяко литературно произведение съдържа и непосредствено, и условно отражение на действителността». Въпросът е обаче за съотношението между едното и другото; то може да бъде различно в различните произведения. В някои жанрове (жития, летописи, исторически и битови разкази и др.) непосредственото отношение заема твърде широко място. Ето един от моментите, които слу-

[1] *Б. Пенев*, Българска литература, стр.11.

жат за връзка между старата и новата литература. Следователно в опита да се приближим до стара литература няма нищо изкуствено — ние намираме опорни точки в самата нейна структура.

Няма да проследявам в подробности общата характеристика, която др. Куюмджиев дава на средновековната култура и литература. Не мога да отрека, че тук има редица интересни наблюдения и обобщения. Вярна е и бележката за необходимостта от вестранен исторически, социологически и философски поглед към старата литература: «Историческото мислене, историческият подход към културата трябва да разширяват своето влияние и в изучаването на старобългарската култура, като я разглеждат като определена, исторически създала се система със своя морфология и строеж, зависещи в крайна сметка от морфологията и строежа на самото общество, което я е създало и което тя обслужва» (стр.64). Авторът изхожда от една обща концепция за средновековната култура — християнско-византийска, като на места взима пред вид и някои белези на католишкия запад. И това е правилно — старобългарската култура се поставя в рамките на цялото европейско средновековие. Няма да разглеждам картината, която др. Куюмджиев изгражда. Концепцията му има този недостатък, че е прекомерно обобщена и не държи сметка за редица конкретни народностни особености, но в края на краищата тя може да се поддържа и да се брани. Няма да засягам и разсъжденията на др. Куюмджиев за отношенията между старобългарската и възрожденската култура, макар че там много твърдения са спорни, а някои неща направо са обърнати с краката нагоре. Но това са въпроси, които стоят по-далече от основната проблематика на дискусията. Няма да се спирам и на носталгията на автора по средновековната метафизика, по «възвишения идеализъм и религиозната екзалтираност на средновековието», по «средновековния аристократизъм на мисленето»; само ще отбележа, че подобна носталгия ми се вижда твърде странна за нашето време.

Моите основни различия с др. Куюмджиев започват от момента, в който той обявява старата българска литература за затворен сам в себе си идеен и естетически свят, абсолютно откъснат от нашето време, недостъпен за човек със съвременни очи. Др. Куюмджиев заявява: «За нас средновековието е една монада, една затворена «единица» на историята, както би казал съветският учен академик Конрад, една сфера, затворена в принципите на определена цивилизация — източ-

ното православие, византинизма, християнството, въобще средновековието и феодализма» (стр.77). Нещо повече — тази литература е далече от всякакви «национални» и «патриотични» критерии; тя принадлежи на определена черква, понякога и на секта, но не на дадена родина, защото понятието «родина» в средновековието не съществува.

Вече говорих за невъзможността литературата да бъде откъсната от народа, който я създава, да съществува «извъннационално» в една «наднационална» християнска литература. Тук искам само да подчертая, че действително поради специфичните ѝ особености, за да можем да се докоснем до старобългарската литература, да доловим нейния «исторически модел», трябва да познаваме «корените на философското и художественото мислене у средновековния човек», философията, космогонията, представите за света на средновековното съзнание. Още Чернишевски беше казал: «Всички произведения на изкуството не от нашата епоха и не от нашата цивилизация изискват несъмнено да се пренесем в тази епоха, в тази цивилизация, която ги е създала; инак те ще ни изглеждат непонятни, странни, но не прекрасни.»[1] И това се отнася не само до идейно-философското съдържание на литературата и нейната образност, но и до нейната структура, до нейната система — като култура синкретична.

Старобългарската литература си има своите специфични особености, които я отделят от съвременния «исторически модел», но заедно с това в никакъв случай не бива да се абсолютизират и отричат няколко съществени неща. Не съществува пълна непроницаемост между отделните исторически епохи в развитието на културата; законът на културната приемственост действува при всички случаи. Понятието «художественост» е историческа категория и все пак във всички епохи има общи моменти, които обуславят «художествеността». Старобългарската литература не се откъсва от народностната си основа, от историческата съдба на народа си и в тоя смисъл съвсем не ѝ са чужди патриотизмът и патриотичните тенденции.

Ако приемем принципа за непроницаемостта на културите, то значи да се лишим от цялото културно наследство на миналото, от участието на това наследство в изграждането на нашата съвременна култура и на културата на бъдещето. Колкото и да е отдалечена една култура от нас с идеите и струк-

[1] *Н.Г. Чернишевски*, Естетическите отношения на изкуството към действителността. София, 1946, стр.89—90.

турата си, винаги съществуват многобройни нишки, които ни свързват с нея — още повече, когато се касае за исторически явления в рамките на една и съща национална култура. Проникването в една стара и отдалечена литература изисква познаване на нейния философски свят и нейната естетическа система, но това съвсем не значи, че е достатъчна само *нейната* изходна точка, за да я разберем и оценим. В какво положение ще се намерим по отношение на «Илиадата» в такъв случай? Това би означавало да проучим старогръцката религиозна система, нейната многобожеска митология и това да бъде критерият за нашето съприкосновение със света на тази велика поема. Познаването на митологията ще ни обясни много неща, но това съвсем не може да бъде нашият критерий. Зад митологията се крият чисто човешки отношения, страсти и чувства, ония «вечни истини» на човешкото битие, които откриваме във всички големи произведения на изкуството и във всички епохи. Така е четена «Илиадата» през всички векове след античността. И това се отнася не само за «Илиадата», но и за «Божествена комедия», «Дон Кихот», Кралимарковия епос и т.н.

Такъв трябва да бъде и подходът ни към старобългарската литература — от една страна, да я покажем с нейните специфични исторически особености, но, от друга, да намерим път към нея. Това още повече се налага, когато едни я отричат и подценяват (като «черковна», «подражателна», «преводна», лишена от художественост), а други я превръщат в ценност сама за себе си, в една затворена и недостъпна монада.

Естествено пътят за приближаване към старобългарската литература може да бъде различен с оглед на конкретната задача. Така проф. Йорд. Иванов някога насочи вниманието си към две области — богомилските апокрифи и старобългарската белетристика, и издаде две книги — «Богомилски книги и легенди» (1925) и «Старобългарски разкази» (1935), предназначени за онези, които изучават нашата средновековна култура — филолози, историци, археолози, философи и т.н. Съществуват няколко антологични сборника, предназначени за специалисти (филолози, историци, студенти-българисти и др.): «Стара българска литература» (съставили Бож. Ангелов и М. Генов), «Из старата българска книжнина», ч. I,II (Ив. Дуйчев), «Христоматия по стара българска литература» (П. Динеков, К. М. Куев, Д. Петканова), «Естествознанието в средновековна България» (Ив. Дуйчев) и др. Във всички тези сборници освен текстове на старобългарски се дават ко-

вобългарски преводи, което показва стремежа да се направят достъпни произведенията на старобългарската литература.

В книгата «Старобългарски страници» (от нея взема повод др. Куюмджиев; статията му представя в същност нейна рецензия) си поставих за задача да създам друг тип старобългарска антология, предназначена за широк кръг читатели, за цялата наша интелигенция. С цел старобългарската литература да бъде максимално приближена до тоя читател бе избрана и структурата на книгата: напълно съзнателно групирах старобългарските творби в жанрови дялове със съвременно звучене: Поезия, Разкази и повести, Между истината и легендата (тук влизат житията), Апокрифни легенди, Летопис и история, Публицистика, Към опознаване на света (произведения с повече или по-малко научен характер). Поставени са такива заглавия, които да не «плашат» читателя, а да го привлекат. С оглед на тая задача е написан и предговорът. Неговата цел е да отвори прозорец към старобългарската литература — за мнозина съвършено непознат свят. В предговора не се отричат специфичните особености на тази литература. Още в началото изрично е казано: «Едно сравнение с нашата съвременност прави старата литература не само далечна и непонятна, но и ограничена в своите дирения, в своята способност да резонира, в много отношения чужда на реалната действителност, затворена в света на средновековното религиозно и философско мислене. При това тук става дума не само за съдържание и идейни насоки, но и за форми и изразни средства, за стилови и жанрови особености.» Но заедно с това изтъкнах, че непосредният досег с произведенията на старата литература ще ни помогне да опознаем по-добре, по-широко, по-пълно средновековните хора не само в техния собствен свят и в тяхното време, но и да ги видим с всичко онова, което ги сближава с нас — по интереси и знания, по чувства и светоусещане. В тоя смисъл съм се постарал да покажа и доколко старобългарската литература е свързана с живота и историческата съдба на нашия народ.

Отричайки всяка възможност на средновековната литература да «отразява» живота и историята на народа (старобългарската литература като латинската е «аристократическа, жреческа, езотерична, книжнина за посветени»), др. Куюмджиев е опростил моята задача и моето отношение. Онова, което аз съм се опитал да направя, той нарича «парчетии, отломъци и нищо повече». Това се било получило, понеже съм разчупил при редица случаи религиозната обвивка на литературните произ-

ведения; по тоя начин съм бил посегнал на върховната идея, на висшия принцип на тая литература — вярата в божественото устройство на света. За щастие благодарение на такова «посегателство» днес ние четем с художествено наслаждение «Илиадата».

Др. Куюмджиев не е пожелал да види нито конкретните ми мотивировки, когато говоря за отделните произведения или литературните жанрове, нито теоретическите ми постановки за художествеността и естетическите принципи, на които е подчинена старата литература, нито мислите ми за нейната вътрешна структура и синкретичните й форми и т.н.; макар и дадени сбито поради характера на предговора, те присъствуват. В своята статия той поставя тези въпроси така (бих казал — дори с поучителен тон), като че те не са и хрумвали никому другиму досега.

Но не това в случая е най-важното. Същественото е да приемем, че пътища към старата българска литература съществуват; тя не бива да ни плаши като някаква затворена и недостъпна крепост, до която мъчно можем да се домогнем, а още по-малко трябва да ни привлича единствено със своя метафизичен духовен свят, като някакъв особено примамлив оазис за отмора от нашето материалистическо мислене и време, като място упокойно за душите, изпълнени с носталгия и въздишки по средновековието. Нека не се боим от преградите, които обичат да издигат теоретиците на абстрактните построения. Колкото и различни да са отделните епохи, отделните култури, отделните литератури — в историческо, идейно и социално отношение, те са дело на хора, затова са подчинени и на една обща закономерност и цел — да покажат човека, да отразят живота на човека, разбира се, всяка по свой начин и със свои средства. Тъкмо и затова, когато ги разглеждаме и изследваме, ние търсим тая основна проява и главна същност — човека в неговото време. Старата българска литература не се различава в това отношение от останалите литератури.

Цяло щастие е за човека, че не живее само със своята епоха, че въоръжен със знания, може да се връща назад, към своето минало и може да мечтае и да се вглежда напред, в своето бъдеще. Литературата е област, която му дава великолепни възможности в тая насока. Когато се зачита в творбите, които са създали миналите епохи, често пъти много отдалечени от нас, той не само се пренася и превъплъщава, приемайки в себе си нещо от духа на тези епохи, от идейните търсения и художествената наслада на тогавашните хора, но потърсва и връзката

на своето време с тях, поставя ги пред съда на своето време. И това е един от най-интересните моменти във възприемането на културното наследство на залезлите векове и на литературното творчество на предходните поколения. Тук няма никакво механично, изкуствено осъвременяване и никакво антиисторическо отношение. Защото всяко историческо явление подлежи на две оценки — във своето време и на времето изобщо.

Ето защо, говорейки за проблемите на старата българска литература, искам да завърша с подчертаването на едно становище, което съм изразявал многократно; изразил съм го и във встъпителната статия към «Старобългарски страници»: «Оценката на старобългарската литература от гледището на тогавашната епоха е нещо неизбежно и извънредно важно, но то не отменя изискването литературните явления да се разглеждат и от позициите на нашата съвременност, да се анализират и оценяват в светлината на общия историко-литературен процес, под зрителния ъгъл на целокупното общественоисторическо, литературно и естетическо развитие.» Това важи за всяка литература — старата българска литература не може да прави изключение. И няма причини да се боим от такава оценка.

* * *

По мое мнение дискусията, която започна на страниците на «Литературна мисъл» със статията на видния съветски учен и горещ приятел на нашия народ Д.С. Лихачов «Старите славянски литератури като система», се оказа плодотворна — поставиха се и се изясниха в по-малка или в по-голяма степен някои от най-сложните проблеми на старата българска литература. Както бе изтъкнато от нашите учени, взели участие в дискусията, Д.С. Лихачов разгледа с вещина и с голяма теоретическа широта структурата на старите славянски литератури и техните взаимни отношения. Неговите постановки са нови, оригинални, интересни. Дискусията показа, че някои от тях будят известни възражения. Но статията на Д.С. Лихачов изисква дълбоко вникване, за да не се извадят при отделни случаи погрешни изводи. Искам още веднъж да подчертая високата оценка, която Д.С. Лихачов дава на старата българска литература. Тая оценка е категорично изразена и във втората му статия — «Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература».

Можем да спорим по отделни, по-важни или по-маловажни

въпроси из областта на нашата средновековна литература; много нейни особености не са още достатъчно обяснени и проучени. В статиите на участниците в дискусията се набелязаха редица подобни явления и въпроси и това е един от важните резултати от разговора, който започна «Литературна мисъл». Няма обаче съмнение в едно — все по-големия интерес, който нашата и чуждата наука и цялата ни общественост проявяват към старата българска литература, и все по-голямото единодушие, с което се оценява забележителната ѝ роля в културното развитие на нашия народ, в историята на цялото славянство и в средновековната европейска култура.

СТАРАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА И НАЦИОНАЛНАТА НИ ИСТОРИЧЕСКА СЪДБА

I

Темата изисква предварителни разяснения. Не се касае за изследване на определен брой старобългарски литературни паметници като извори за българската история, а за цялостното отношение на старата българска литература към историческата съдба на нашия народ. Темата би могла да бъде разгледана във философски план — като проблем на мирогледа на средновековния човек, а от гледище на историческата наука — като момент от развитието на средновековната историография. Но и в двата случая ще се отдалечим от задачите на литературноисторическото изследване. Би могло да се погледне и от друг зрителен ъгъл — да се потърси художественото отражение на историческата действителност в произведенията на старобългарските писатели. Но тогава възникват трудни въпроси за разрешение — до каква степен могат да се използуват паметници, при които присъствието на художественото начало силно се оспорва.

Ето защо предпочитам да насоча вниманието си към цялостното отношение на старобългарската литература към историческата съдба на народа, като се спирам на разнообразни книжовни паметници. Това означава, че ще се търси не отражението на всякакви прояви от средновековната действителност, на отделни факти, характеризиращи живот, хора, обстановка в старобългарската епоха, а преди всичко отношението към преломните моменти в историческото развитие на българския народ. Избирам по-широкото понятие за старобългарската литература, по-широкия кръг литературни произведения, защото все пак синкретизмът като отличителен белег на литературната дейност в средновековието не може да се отрече. Всяко строго даление на литературата на «художествена» и «нехудожествена» през този период извращава характера на литературното развитие и стеснява възможностите на литературоведското изследване.

Ако художественият принцип не може да бъде решителен

за избора на материала, то в никакъв случай не може да се отмине личността на писателя — именно тя носи и изразява отношението към националната съдба. И тук се поставя извънредно интересният въпрос за писателската личност в старобългарската литература. Много често наричаме писателя книжовник, търсейки едно название, което включва по-широко съдържание в понятието писател от онова, което влага нашето време в него. Това обаче не значи подценяване на функцията на писателя в средновековието. Той не винаги е художник-творец в съвременния смисъл на думата, създател на литературни художествени ценности (тук не говоря за различията в художествените принципи на две толкова отдалечени епохи като средновековната и нашата). Това се изключва както от неговата обществена и професионална функция, свързана с разностранни задължения (преводач, преписвач, създател на нови творби, понякога подвързвач — да не говорим за другите му професионално-обществени занятия), така и от характера на литературните жанрове, където произведенията с типична художествена структура са твърде малко и съществува постоянно преливане между «художествено» и «нехудожествено».

Но това не пречи за изграждането и формирането на писателската личност с всички нейни специфични особености, като носителка на «писателско» съзнание, на отношение към словото и литературната дейност, към обществото и света. Писателската личност съществува не само когато е конкретно назована и има що-годе позната биография, но и когато е анонимна. Анонимността засяга само известни нейни белези, повечето «външни», тя не заличава реалната личност, със свои писателски професионални качества и с определено светоусещане. Тази личност принадлежи на едно общество, изразява неговите основни мирогледни позиции.

Изразът «национална историческа съдба» може да събуди възражения, понеже в случая е отнесен към епохата на средновековието, към феодалния период от развитието на българската държава, когато нацията не съществува, а може да се говори само за народност. Но думата «национален» има и друго, по-широко значение — като определение на общонародната съдба изобщо, през всички исторически периоди, като обединяващо название, макар че в дадения случай се разглежда само един отрез от историческото развитие.[1] В края на краи-

[1]Така този термин се използува и в съветската наука; срв. *Д. С. Лихачев*, Национальное самосознание древней Руси, М.—Л., 1945; *Д. С. Лихачев*, Культура Руси времени Андрея Рублева и Епифания Премудрого, М.—Л., 1962.

щата историческата оценка не е само поглед към миналото, тя е една синтеза на минало, настояще и бъдеще, едно цялостно отношение към националната съдба.

За изясняване на това отношение не е необходимо изчерпването на целия материал, изреждането и изследването на всички паметници; достатъчен е анализът на най-характерното — за намиране на опорни точки, върху които може да бъде изградена една концепция.

II

Най-ранните прояви на историческото мислене на нашия народ са засвидетелствувани в първобългарските каменни надписи. Макар и написани на гръцки език, те принадлежат към историята на българската култура. Може да се смята за окончателно разрешен и въпросът за тяхното място в историята на българската литература.[1] Първобългарските каменни надписи са проучени обстойно — като епиграфски паметници и исторически извори.[2] Напоследък проф. В. Бешевлиев в една много хубава синтетична статия засегна и някои интересни моменти, които имат отношение към въпроса за историческото съзнание на българския народ през VII—IX в.[3] През този период все още не може да се говори за пълно единство на двата етнически елемента — прабългарски и славянски; каменните надписи на гръцки език дават представа преди всичко за държавната роля на прабългарския елемент. Но, както отбелязва В. Бешевлиев, славянизацията на прабългарите вече е започнала. Това се вижда от езика на надписите: в тях се срещат двойни форми като *богаин* и *багаин*, в които личи влиянието на един славянски езиков закон — за промяната на кратко *а* в *о* в заемки от гръцки и латински (оцет — acetum).[4] Това ни дава основание да говорим при първобългарските каменни надписи общо за българската историческа съдба, без да подчертаваме специално ролята на прабългарите.

[1] Вж. *П. Динеков*, Първобългарските каменни надписи в историята на българската литература. Mélanges linguistiques offerts à Emil Petrovici Bucureşti, 1958, p. 153—156; *P. Dinekov*, Anfänge der bulgarischen Literatur. International Journal of slavic linguistics and poetics, 1960, III, 109—121; същата статия на български в книгата «Литературни въпроси», София, 1963, с. 9—25.

[2] *V. Beševliev*, Die Protobulgarischen Jnschriften. Berlin, 1963.

[3] *В. Бешевлиев*, Културно-историческото значение на прабългарските надписи. Сп. на БАН, XIV, 1969, кн.3—4, с. 91—103.

[4] Пак там, с. 102.

Стигналите до нас около сто каменни надписа представят забележително явление в развитието на нашата култура. Те засягат разнообразни страни от живота и историята на народа и макар и възникнали за делови, практически нужди, като документи на държавната канцелария, свидетелствуват за съществуването на народностно и държавно самосъзнание. При избора на камъка като писмен материал вероятно е играла роля както заварената местна гръко-римска традиция, така и донесените обичаи и навици от старата родина на прабългарите. Все пак този избор не е случаен — камъкът като материал осигурява най-голяма дълговечност на писмените паметници, чрез камъка времето говори най-дълго на бъдещите поколения.

Първобългарските надписи обхващат един период от 150 години — от Мадарския конник (надписите му се датират около 705 или 707 г.) до покръстването. Това е важна епоха в историята на българския народ, свързана с укрепването на създадената неотдавна (в 681 г.) българска държава, с тежки войни с Византия, с възникването на значителна култура. Много интересно свидетелство за нарасналото народностно самосъзнание са така наречените триумфални надписи. Върху високи колони са били написани имената било на византийски крепости, превзети от българите, било на български местности, свързани с победи над византийците; напр. «Крепост Бурдизон», «Крепост Редесто», «Сражение при Серес» и др. В. Бешевлиев отбелязва: «Къде са били издигнати тези колони, е неизвестно. Може би те са били разпръснати на видни места в Плиска или са образували някаква триумфална алея в същия град, за да напомнят на поколенията за подвизите на дедите им.»[1]

Твърде голяма е групата на летописните надписи, в които се описват исторически събития от времето на Аспаруховия син Тервел, Крум, Маламир; касае се за сражения и подвизи във войните с византийците. Надгробните надписи твърде често ни отвеждат отново към войни и сражения; напр. «Кан ивиги Омортаг [казва]: жупан-тарканът Охсун беше мой хранен човек. Загина на война. Родът му беше Кюригир.» Строителните надписи дават представа за развитието на материалната култура, архитектурата и приложните изкуства в ранната българска държава. Омуртаговият надпис (днес в черквата Св. Четиридесет мъченици в Търново) говори за преславния дом,

[1] *В. Бешевлиев*, цит. съч., с.96.

който владетелят си е построил на Дунав. След това било измерено разстоянието между двата двореца(в Силистра и Плиска) и в средата била издигната могила. Чаталарският надпис разказва, че Омуртаг построил дворец на Тича, направил изкусно мост заедно с двореца и поставил в самия дворец четири колони, а върху колоните два лъва. В друг надпис от времето на Маламир се говори за изграждането на водоскок от кавхан Исбул. Намерени са и надписи, в които се дават списъци на оръжията, поверени на отделни лица, или се излагат военни заповеди или разпоредби. Извънредно интересни са и надписите, които съдържат военни договори.

Ако вникнем по-подробно в съдържанието на първобългарските каменни надписи, можем да открием твърде важни неща с оглед на темата, която ни занимава. Народностното самочувствие на българите се изразява по разнообразни начини. Българските владетели постоянно подчертават формулата «поставен от бога», чрез което се стараят да се изравнят с византийските императори, защото — както добре изтъква В. Бешевлиев — «според наследената от римляните византийска държавна доктрина византийският император се е смятал за поставен от бога владетел на цялата вселена; всички останали държавни глави са били теоретически нему подчинени»[1]. С особена гордост в Чаталарския надпис се заявява:«Кан ивиги Омуртаг в земята, дето се е родил, е от бога владетел.» В надписите се говори често за победите на българите над византийците. Но за авторите на надписите не е било достатъчно да се отбележат победите; трябва да се даде и морална оценка на станалите събития. Правдата се приписва на българите, византийските действия се осъждат. Нещо повече — моралната оценка се превръща в цяла философия и се санкционира от върховния носител на истината — езически бог: «Ако някой търси истината, бог вижда, и ако някой лъже, бог вижда. Българите сториха много добрини на християните [т.е. ромеите], а християните забравиха, но бог вижда.» В няколко надписа се дават конкретни примери от вероломството на византийците по времето на Крум и Маламир: «Моят дядо Крум [воюва срещу гърците]. . . и баща ми [владетелят Омуртаг], като направи 30-годишен мир и добре живя с гърците, и някога добре живях аз [с тях], гърците опустошиха [моята страна и владетелят] Маламир, като управляваше с кавхана Исбул, с войска дойде срещу гърците. . .» В надписа, който е твърде повреден, се изреждат местности и крепости,до които е достигнал походът на българите. В Хамбарлийския надпис се отбе-

[1] *В. Бешевлиев,* цит. съч., с. 98.

лязва: «Сам старият плешив император [Никифор] излезе с цялата си войска, опожари земите ни и забрави клетвите [в мирния договор].» Обаче Крум предизвика обрат във войната и го побеждава — победата се приема като справедливо божие възмездие: «Но бог даде [на Крум] да опустоши следните крепости. . .» Изхождайки от подобни победи, с голямо морално удовлетворение авторът на Чаталарския надпис пише: «Дано бог да удостои поставения от бога владетел да тъпче добре с краката си императора, докато тече Тича и докато свят светува и, като владее над многобройните българи и като подчинява враговете си, да проживее в радост и веселба сто години. Времето пък, когато се построи, беше по български сигор елем, а по гръцки петнадесети индиктион.» Не случайно се дава място на българското леточисление наред с византийското, дори преди него.

Интересен е още един момент: в мирните договори, които сключват с Византия, българите полагат грижи за съдбата на славяните, останали във византийски ръце. Така в един надпис, който е твърде повреден, се говори: «Втора глава относно славяните, които са подвластни на императора: нека останат така, както бяха заварени, когато стана войната. Трета глава относно останалите славяни, които не са подчинени на императора в крайморската част: той трябва да ги върне в земите им. . .[1]

Има едно място в Търновския надпис на Омуртаг, където е изразено най-добре, най-ясно отношението на прабългарите към минало и настояще, към човешката съдба: «Човекът и добре да живее, умира, и друг се ражда, и нека роденият последен, като гледа това, да си спомни за този, който го е направил.» В този израз е вместена една своеобразна философия на историята. Смисълът на израза не може да бъде разбран, без да се държи сметка за останалия текст на надписа. А в него се говори за делото на Омуртаг като строител: той построява нов дворец на Дунав, измерва разстоянието между стария дворец в Плиска и новия в Силистра и точно по средата (на 20 000 разтега от единия и другия пункт) издига «всеславна могила». Несъмнено това строителство е схванато като подвиг, като велико дело, като нещо необикновено, извършено по волята на един човек. Но и този човек е безсилен пред смъртта: въпреки величието на своя живот, той не може да я избегне. Владее един суров природен закон: човекът умира и друг се

[1] *В. Бешевлиев*, цит. съч. с. 100.

ражда. Остава само едно — делото; роденият по-късно трябва да си спомни с благодарност и преклонение за това дело. Такъв е смисълът на човешкия живот, в това се крие неговото нравствено оправдание. Такъв е смисълът и на съдбата на цялото общество, на хода на историята изобщо. Към това трябва да се прибави още един забележителен израз от друг надпис: «Ако някой търси истината, бог вижда, и ако някой лъже, бог вижда.» Мисълта се пояснява веднага с пример от поведението на християните-ромеи. Отново изпъква на първи план нравственият момент — на историческите събития се дава оценка от чисто етичен характер. От тази гледна точка се преценява историческото развитие на българския народ в течение на повече от век и половина, от създаването на неговата държава до покръстването. При това и двете преценки са изразени във формули, които имат поетическо звучене — в образно, емоционално и стилово отношение. Тук стигаме и до въпроса за литературното значение на каменните надписи.

Първобългарските надписи действително имат делови характер, но това не изключва тяхното оформяне като литературни творби. Късият размер не може да има решително и принципно значение. За нас това са паметници преди всичко на една създаваща се летописна традиция, която продължава и след изобретяването на славянско писмо. Може да се открие литературна връзка между първобългарските надписи и покъсни надписи от рода на надписи на Иван Асен II за Клокотнишката битка. Още А. Грегоар нарече Маламировия надпис за 30-годишния мир «chronique du roi Malamir»[1]. Очевиден е летописният характер и на редица други първобългарски надписи.[2]

Тук би могъл да се прибави и Именникът на първобългарските ханове, познат по три ръкописни преписа от XV и XVII в. (Уваровски, Московски синодален и Погодинов, и трите обнародвани и многократно изследвани). В научната литература е изказвано предположение, че и той първоначално е бил издълбан върху камък и е бил написан на гръцки. Изхождайки от традицията на първобългарските каменни надписи, В.Н. Златарски заключава: «Надали можем да се съмняваме, че и хронологическият списък на българските господари от езическа България се е водил на гръцки език също

[1] *H. Grégoire*, Les sources épigraphiques de l'histore bulgare. Byzantion, IX 1934, с. 773—783.
[2] Вж. *П. Динеков*, Литературни въпроси, 1963,с. 23—24.

така на такива стълпове последователно още от самото начало преди и след учредяването на българската ера, на което право посочва и лапидарният характер на самия текст. Твърде е възможно тоя царски списък да се е продължавал на няколко такива стълпове, съседни един на други, и първият от тях да е свършвал с хан Умора.»[1] Що се отнася до времето, когато Именникът е създаден, Златарски смята, че паметникът се състои от две части, възникнали в различни епохи. Първата част засяга историята на прабългарите в старата им родина отвъд Дунав и тя е написана по времето на Аспарух (между 680 и 701 г.); втората изрежда хановете след създаването на българската държава при Дунав, като стига до Умор (766 г.), следователно възникнала е към средата на VIII в.[2]

Именникът трябва да се сметне за най-стария писмен паметник на българската култура. Той представя своеобразна историческа хроника, макар че се изреждат само имената на владетелите и не се засягат исторически събития с изключение на едно — пристигането на прабългарите отсам Дунав: «Тези пет князе управляваха княжеството оттатък Дунава 515 години с остригани глави. И след това дойде отсам Дунава Исперих, княз също и досега.» Така завършва първата част на паметника. Книжовникът, който го е създал, е имал съзнанието за единство на историята на прабългарите отвъд и отсам Дунав; започването на нова епоха в тази история не заличава миналото. На пръв поглед се срещаме с едно сухо изреждане на имена и години, но когато се зачетем в Именника, завладява ни впечатлението за едно строго достойнство в начина, по който първобългарските летописци поглеждат към миналото. В началото се поставя винаги името на владетеля, отбелязва се продължителността на неговия живот (при първите двама владетели тези сведения имат легендарен характер), посочва се родът, а след това годината, когато владетелят е заел властта:

«Авитохол живя 300 години. Родът му беше Дуло, а годината му [на заемане властта] дилом твирем.

Ирник живя 150 години. Родът му беше Дуло, а годината му [на заемане на властта] дилом твирем и т.н.

[1] В. *Н. Златарски*, История на Първото българско царство. Част I. Епоха на хуно-българското надмощие (679—852). София, 1938, с. 362; вж. също *Ив. Дуйчев*, Стара българска книжнина, I, София, 1940, с. X—XII.
[2] *В. Бешевлиев* смята, че Именникът е бил съставен на старобългарски език и е от по-късна епоха, от Симеоново време; вж. *В. Бешевлиев*, Надпис ли е бил Именникът на българските князе, Изв. на Археол. институт. XXIV, 1961, с. 1—8.

В начина на изреждане се чувствува гордостта на ония, които са създавали Именника. Съвсем ясно е, че прабългарите са имали историческо съзнание, интересували са се от своето минало и несъмнено са се гордеели с него, искали са да знаят своите някогашни владетели, своето съществуване са чувствували като част от една дълга племенна история. Всяко име на владетел е свързано с важни указания за рода и хронологията, което вече е означавало стремеж времето да се улови в една система, историческото развитие да се подчини на известни принципи. И още нещо — данните се дават в строго установен ред, което говори за тяхното езиково-стилно обработване и оформяне, знак на съзнателно писателско отношение. Това е още една връзка между Именника и първобългарските каменни надписи.

Занимавайки се с въпроса, кои са били съставителите на първобългарските надписи, В. Бешевлиев изтъква, че владетелите са давали нарежданията си и са проверявали съдържанието, но самото написване (както и издълбаването на камъка) се е извършвало от специални лица — най-малкото един началник на канцеларията, който е изготвял текста, и един преводач,който го е превеждал на гръцки (не е от значение дали той бил българин или грък,евентуално гръцки пленник). Положението се усложнява при по-обширните надписи, особено при летописните и строителните, където се явяват епични и образни моменти или стилово-орнаментални елементи. «Тук вече се е изисквало лице с известни литературни качества или наклонности. Това ясно личи в един откъслек от някогашния голям Силистренски надпис с делата на Крум. В този надпис едно лице, навярно император Никифор, се сравнява с митическото същество Грифон. Явно е, че това сравнение е плод на поетична фантазия. Ето защо ние трябва да приемем, че в канцеларията на кана или в самия дворец е имало и един дворцов поет или летописец — писател, който се е занимавал с описване делата на кана»[1].

Вижда се, че още в езическа България, през VII—IX в., се е развила литературна дейност, създавали са се произведения с важно историческо съдържание, подлагала се е на оценка историческата съдба на българския народ. Проявите на това ранно историческо съзнание са извънредно интересни, защото не се свеждат само до отбелязване на отделни данни, но се подчиняват на обобщения от нравствено-философски характер.

[1]В. Бешевлиев, цит. съч., с. 101.

III

Със създаването на славянска азбука и писменост, непосредно свързана с християнизацията на държавата, започва нова епоха в историята на българската култура. Ограничените възможности, които дава камъкът като писмен материал, се преодоляват чрез широкото използуване на пергамента, а по-късно и на хартията. В писмеността се въвежда родният език, което представя огромно предимство пред употребата на чуждия гръцки. Това е езикът на българските славяни, който показва, че по отношение на писмения, литературния, официалния държавен език се постига единство между двата етнически елемента — прабългари и славяни. Това сливане ще се проявява все повече във всички насоки, като основна тенденция в българската държавна общност, докато първобългарският елемент се погълне до голяма степен от славянската маса. Поглъщането се проявява в език, митология, народно творчество, но то не е станало без известни по-трайни прабългарски следи в обичаи, обществено устройство, народностен характер и психика.

От огромно значение след християнизацията е основното мирогледно преустройство. Както е добре известно, то не засяга дълбоко народните маси, но се проявява категорично в официалната държавна и обществена идеология, в писмеността и литературата. Естествено отразява се и в отношението към историята, в концепцията за съдбата на отделната личност и на цялото общество — държава и народ. Тук няма да се занимаваме с онова, което представя християнска философия на историята през средновековието, защото основните ѝ белези се отнасят към всяко феодално общество; ще изтъкна само две особености: универсализма и провиденциализма. В първия случай се касае за християнската концепция, че църквата стои над народностите и държавите, които подчинява на своите задачи. Тази тенденция е особено силна в Западната, Римската църква, която се старае да се превърне във вселенска империя. Съдбата на отделните народи се заличава в универсализма на християнската концепция. При провиденциализма се касае за издигане като основна причина в развитието на човешкото общество и в съдбата на човека въздействието на провидението.

Тук трябва да се изтъкне още една трудност — изчезването на голям брой български литературни паметници. Онова, което е достигнало до нас, не може да ни даде пълна пред

става за историческото съзнание, отразено в старата българска литература от IX—X в. насам. По необходимост трябва да боравим с малко паметници, оскъдни остатъци от някогашната богата писменост. Особено много са пострадали летописните и историческите произведения. «Для южнославянских стран X—XV вв. характерна чрезвычайная скудость дошедших до нас исторических источников. Виной тому массовое уничтожение древних славянских, особенно болгарских, памятников письменности в период турецкого завоевания и владычества, когда погибло множество грамот, летописей, житий и т.д. Имеющиеся в распоряжении науки источники представляют собой лишь жалкие остатки того богатого фонда различных рукописей, оналичии которого сохранились свидетельства современников»[1].

Още в най-ранния период от развитието на старобългарската литература откриваме исторически съчинения: компилативният труд на Константин Преславски «Историкии» («Кратки историйки за бога, които съдържат годините от Адама до Христовото пришествие и пак от Христа до сегашната в 12 индикт година»), краткият летопис в Симеоновия (Светославовия) сборник от 1073 г., византийските хроники на Йоан Малала и Георги Амартол, кратката хронография на патриарх Никифор. Това говори за осъзнатата необходимост от исторически знания. Но характерните моменти в националната съдба през напрегнатата преломна епоха на IX и X в. са отразени не в тези съчинения, а в творби, които нямат исторически характер и принадлежат на други жанрове — проповедта, житията, поезията, публицистиката. Основното внимание на писателите е насочено към такова изключително по своето значение събитие като създаването на славянската писменост и заедно с това — защитата на славянската култура. Това внимание надхвърля народностната рамка, защото се касае за явление, което засяга всички славянски народи, в различните си фази се развива върху широка славянска географска територия. Важността на това историческо събитие се подчертава и от продължителността на интереса към него — делото на първите славянски народи занимава умовете през цялото средновековие, а в българската литература този интерес продължава и през епохата на Възраждането. Докато в другите славянски страни през XIX в. той е главно проблем на историографията и науката, в България се вплита в просветителската и

[1] *А.Д.Люблинская.* Источниковедение истории средних веков. Л., 1955, с. 278.

революционната публицистика и става предмет на твърде богато художествено творчество.

В старата българска литература никакви други личности не са заемали такова широко място, както Кирил и Методий (донякъде може да им съперничи само Иван Рилски). Тук става дума не само за количеството на произведенията, но и за тяхното жанрово разнообразие: жития, служби, похвални слова, легенди, публицистика и т.н. В делото на двамата братя се търси историческият смисъл на епохата, чрез това дело се очертават и перспективите на националното историческо развитие. То е свързано не само с проявата на изключителни способности и знания — иначе не би могло да се създаде една нова писменост, но преди всичко с един жизнен подвиг, с едно истинско мъченичество. Това е основната линия на пространните жития — да покажат Кирил и Методий като апостоли и мъченици на една идея, посветили живота си на просветата и напредъка на славянските народи.

В твърде много паметници се изтъква устремът на българския народ към култура. Дейността на двамата братя е свързана най-тясно с българите. Не става дума само за историческите факти: българският език, на който се правят първите славянски преводи, преките връзки с българските славяни на територията на Византия, дейността на Кирило-Методиевите ученици в пределите на българската държава. Литературната интерпретация отива по-далеч: пряко свързва делото на братята с българските славяни — те ги покръстват на р. Брегалница (краткото житие на Кирил, Солунската легенда). По-важното е обаче да се отбележи, че идеята за равенството на народите, за правото на всеки народ да слави бога на своя език, т.е. да създава култура на своя език, блестящо защитена от Кирил на събора във Венеция, намира бързо и ярко въплъщение в България. Българските писатели не само изразяват пряко дълбокото си преклонение пред делото на Кирил и Методий (Климент в похвалните слова, Йоан Екзарх в предисловието към «Небеса» и т.н.), но стават и негови продължители, изхождайки от основната му насока — стремежа към културен напредък. Това личи в целокупната литературна дейност, която се развива в България през IX и X в.

От гледище на нашата тема по-интересна е оценката, която се дава на тоя културен устрем. Негова възторжена възхвала са двете ранни старобългарски стихотворения «Азбучна молитва» и «Проглас към евангелието». В първото от тях словото е представено като божие вдъхновение, мисълта и умът но-

сят силата и чистотата на херувимите, а именно мисълта и умът са същността на писателската дейност. В «Прогласа» се дава още по-ярка възхвала на словото — то идва от бога, кърми човешките души, крепи сърцата и умовете, подготвя ни да опознаем бога. Нещо повече — народите без книги са голи, защото не могат «да се борят без оръжие с противника на нашите души». В предговора към «Шестоднев» Йоан Екзарх се възхищава от безкрайната сила на човешкия ум и пише съчинение, чиято задача е да разкрие тайните на създаването на света. Той посвещава труда си на цар Симеон, тъкмо защото владетелят се явява покровител на книжнината и културата. В «Шестоднева» писателят рисува неговия образ и пряко — обкръжен от болярите в бляскавата обстановка на своите великолепни дворци. Неизвестният автор на една стихотворна възхвала на Симеон изтъква не военните подвизи на царя (за тях не се и загатва), а книжовната му дейност — големия му копнеж «да извади наяве скритите ми слив дълбочината на многомъчните книги», да събере богата библиотека (палатите си е изпълнил с божествени книги), да разпространи просветата. Затова е сравнен с основателя на прочутата библиотека в Александрия Птоломей.

Черноризец Храбър разкрива най-добре прелома, който се извършва в живота на славяните: за тях е създадена азбука, която стои над гръцката. Нейният създател е свят човек, християнин, вдъхновен от бога. Никакви пречки и нападки не могат да спрат устрема на славяните към просвета. Българският книжовник живее с високото самочувствие на един народ, който решително е поел пътя на напредъка. Този път се е превърнал в негова историческа съдба.

Трябва да се изтъкне, че още в най-ранното си развитие славянобългарската литература се е приближила до най-актуалните въпроси на епохата, писателите са открили ритъма на големия прелом, който се извършва в националното историческо развитие. Тук не става въпрос за характера на писмеността в една феодална държава, за класовата обусловеност на културната дейност, която се извършва, а само за основните насоки на историческото развитие. Литературата е успяла да долови и изрази тяхната същност.

Но българската литература през X в. не представя само един радостен дитирамб. В процеса на дълбоките социални противоречия, които силно нарастват през втората половина на века, възникват и произведения с критичен поглед към действителността. Такава е голямата жанрова група на апокрифите; такава е и еретическата литература на богомилското движение.

В случая не ни занимават тяхното развитие, форми, разпространение, а само основната им насоченост — да видят света под друг ъгъл като един свят, пълен с противоречия, на борба между добро и зло, за разлика от идеала, който създава Йоан Екзарх в «Шестоднева» за целесъбразността и съвършенството в устройството на вселената. Резонансът на дълбоките сътресения в българското феодално общество и в съзнанието на отделния човек най-добре е отразен в забележителната творба на презвитер Козма «Беседа против богомилите». Не бих казал, че литературата преди това е напълно чужда на социалните различия — описанието на Симеоновите дворци в «Шестоднева» показва това; там Йоан Екзарх открито противопоставя две социални групи, но той не схваща тяхното съществуване като несправедливост, напротив; това е за него напълно естествено явление в социалната структура на обществото. Козма показва, че тук се касае за остро класово противоречие: богомилите «хулят богатите, учат своите да не се подчиняват на господарите си, ненавиждат царя, ругаят старейшините, укоряват боляpите; мислят, че са омразни на бога онези, които работят на царя, и заповядват на всеки слуга да не работи на своя господар». Тук не става дума само за преки нападки и проповеди, но за цяла идеологическа система: «Докато хулят всичките закони, предадени на светата божия църква, своите учения те излагат с почит, като баят някакви басни, както техният баща дяволът ги учи да бледословят.»

Козма носи тревогата на своето време. Той е противник на богомилите, стреми се да опровергае техните възгледи; атакува ги горещо и ги представя в най-отрицателна светлина. Козма изхожда от схващането за справедливостта на съществуващата обществена система — като една теоретическа даденост. Критиката на богомилите не успява да разклати твърдите му убеждения, обаче го прави по-внимателен, по-настойчив в наблюденията си над заобикалящата го действителност, по-взискателен. И той открива нейните недъзи не в системата, а в отделни отклонения от нея — в живота на монасите, в безгрижието на епископите и поповете,в надменността на богатите. Козма съвсем логично, верен на позициите си, не може да начертае никаква друга програма пред съвременниците освен едно: връщане към поученията, възгледите, поведението на черковните отци, т.е. към големите традиции на християнската черква: «Подражавайте на светите отци и епископи, които преди вас са били във вашите санове, именно на Григорий, Василий, Йоан и на други, чиито имена като се споменават, бесовете се плашат.»

Козма дава категорична оценка на своето време. Ще бъде неправилно да се заключи, че го съди само от гледището на строгата черковна догма. Не, той е граждански развълнуван, цял трепери от силни чувства, търси истината. Не може да се говори у него за колебание, но все пак вътрешно е смутен, че с нищо не може да убеди еретиците. Загубил е вярата в тяхното възвръщане към официалната черква, затова се обръща към ония, които са заплашени от тяхното въздействие. Нахвърля се, разобличава, събира доказателства; принуден е някъде да отстъпи — да приеме критиката, но веднага бърза да намери нови аргументи («Виждаш ли, еретиче, че ти е заповядано да почиташ жреците и когато са лоши»). Той самият не е убеден, че появата на ереста се дължи на някакви вродени отрицателни качества на нейните носители. Напротив, за това има обществени причини. Опитва се да ги открие — и ги намира в покварата, безгрижието, високомерието на низшето и висшето духовенство и богатите. Козма не достига до социалните корени на противоречията в съвременното нему общество; не бихме могли и да очакваме това от него. Но все пак важното е да се отбележи, че съди своето време, търси недъзите на обществото, в което живее. А това е вече един нов момент в българската литература, една открита критика, която показва нов аспект в отношението на писателя към националната историческа съдба.

Съчинението на презвитер Козма е интересно от много страни. Искам тук да подчертая само онази, която бележи промяна в позициите на литературата и в светоусещането на писателя. Този момент е толкова по-интересен, защото говори за движението на старобългарската литература, твърде често погрешно определяна като застинала и неподдаваща се на развитие. Промяната в позициите е и промяна в жанровите особености, словесната структура, образната система (приближаваща се към конкретно наблюдаваното), стила. Все едно как ще определим жанра от гледище на тогавашната епоха (проповед,слово, религиозен трактат и т.н.).Съществува и друго гледище, което надхвърля жанровата система на епохата и търси допирни точки с развитието на литературата в по-дълъг период, до нашето време. С оглед на това не може да не ни направи впечатление една основна особеност на беседата — острата ѝ полемичност. С полемичност се характеризират пространното житие на Кирил, сказанието на Черноризец Храбър, но в съчинението на Козма полемичността се превръща в основен белег, който оказва формиращо въздействие върху

композицията, стила и езика. Полемичност, актуалност, непосредни, образно изразени наблюдения от живота, силен личен акцент — всичко това приближава жанра на беседата до публицистиката.

В епохата на византийското робство българската литература ни дава нов пример на промяна на позициите, на движение. И тук се касае за обществено-историческа обусловеност на явлението; промяната се налага от новата политическа обстановка. Имам пред вид такова литературно произведение като Българския апокрифен летопис. Историческите сведения в него са доведени до средата на XI в. Апокрифният характер на творбата предполага, че тя е възникнала в народна среда, а според изследванията на Й. Иванов — в средата на богомилите.[1] Това обстоятелство има значение. Колкото и да е рисковано да се търси пряко и механично съответствие между съдържание и форма, но Българският апокрифен летопис представя във формално отношение интересно явление — съчетание на апокриф (от типа на «виденията» и «възнесенията») с историческа хроника; тая форма отговаря напълно на съдържанието и идейната насоченост на творбата. Касае се, от една страна, за историческа оценка, която се дава от гледището на богомилите, а, от друга — за промяна в отношението на богомилите към българската държава и българските владетели. Вместо отрицание на царската власт тук се срещаме с възхвала и идеализация. Българските царе са представени като строители на големи градове, църкви и .т.н. (Испор създава Дръстър и Плиска; Борис строи църкви, Симеон изгражда Преслав, Селевкий — Пловдив, Срем, Брезник, Средец, Ниш и др.). Те са храбри и смели, благоверни и благочестиви, способни да осигурят всички блага на народа си. Българската държава се противопоставя на византийската по благоденствие. Твърде малко се говори за войни; величието на владетелите се свързва с вътрешното благополучие на страната. Така за Симеон се казва: «И в това време, когато царуваше цар Симеон, той взимаше данък от цялата своя земя във всяка област от своето царство едно повесмо и лъжица масло и яйце на година. Това бе неговият данък от неговата земя, от неговите хора, и нищо друго не искаше той. И много изобилие имаше в онова време при тоя цар Симеон.» Още по-силно е подчертано благополучието при цар Петър: «И царува в българската земя 12 години, без да има грях, ни жена и благословено бе неговото царство.

[1] *Й. Иванов*, Богомилски книги и легенди, София, 1925, с. 279—280.

Тогава прочее в дните и годините на българския цар свети Петър имаше изобилие на всичко, сиреч пшеница и масло, мед, мляко и вино и вреше и кипеше от всяко божие дарование, и нямаше недоимък от нищо, но имаше ситост и изобилие от всичко по изволение божие.»

Новата политическа обстановка изменя и отношението на богомилите към българския цар и българската държава — те принадлежат на миналото; сега главният враг са византийската държава и византийските феодали, борбата се води срещу тях. Богомилите участвуват както в отделни бунтове (за това свидетелствува охридският архиепископ Теофилакт), така и в масовите народни въстания.

Тук няма да се спирам на сложния въпрос за отношението на богомилите към държавата. Обръщам само внимание върху Българския апокрифен летопис като нов израз на историческото съзнание. В дните на опасност и тежко робство умовете се насочват към миналото: писателите го идеализират, за да го противопоставят на настоящето. Свободната българска държава се представя като земя на изобилието и социалната справедливост. Това е израз на своеобразен патриотизъм в една епоха на робство. Този патриотизъм се проявява и в друга насока: българите са изобразени като богоизбран народ. Божи глас поръчва на пророк Исая да отиде «на запад от най-горните страни на Рим», да отдели «третата част на куманите, наречени българи», и да ги засели в Карвунската земя (Добруджа). Идеята за българския месианизъм е прокарана и в Солунската легенда, където пак божи глас заповядва на Кирил от Кападокия да намери българите и да ги покръсти; нещо повече — те ще предадат на бога истинската християнска вяра.

Бих казал, че тази историческа концепция съдържа голяма доза народностен оптимизъм. И тя е много интересна като ново отношение на литературата към националната историческа съдба.

IV

Трудно е да се следи от XIII в. нататък отношението на старобългарските писатели към историческата съдба на народа ни. Главната причина е оскъдицата на литературните паметници; голяма част от произведенията на българската литература са били унищожени в трудните времена, които преживява българската държава. Могат да се посочат много доказателства в това отношение, но ще приведем само едно. В българския превод на Манасиевата хроника през XIV в. са направени 19 до-

бавки, които засягат главно българската история. За тях са били използувани както някои византийски извори (напр. хрониката на Зонара), така и местни, български летописи, които до нас не са достигнали.

Все пак известни моменти от нашата национална съдба през XIII в. са намерили отражение в литературата. Бих искал да изтъкна на първо място преписката на цар Калоян с папа Инокентий III. Касае се, разбира се, за дипломатически документи, при това писани на латински език. На друго място посочих основанията, които ни дават право да видим в тая преписка и литературни моменти.[1] Тук искам да подчертая, че писмата на Калоян и неговите приближени (княз Белота, архиепископ Василий и други) представят своеобразна публицистика и рисуват картината на отношенията на българската държава с Римската черква, Византия, Унгария, Латинската империя в Цариград. Те разкриват държавните концепции на българския владетел. И още нещо — показват неговото високо самочувствие: писмата са написани с тон на държавно и лично достойнство. Калоян заявява в едно от писмата си (1202 г.): «Пресвети отче, вие ни известихте чрез вашето свето писмо да ви съобщим какво желаем от Римската църква. А нашето царство иска от апостолическия престол ние да бъдем утвърдени като с майчинско чувство от Римската църква. На първо място ние като любим син искаме от нашата майка Римската църква царска корона и достойнство, според както са ги имали нашите стари императори.»[2] Писмата показват трудните пътища, които е трябвало да измине българската държава след освобождението от византийско иго — тя е търсила опора в сложната международна обстановка.

Друг паметник на старата литература — Бориловият синодик — разкрива нова страница от историята на българския народ през XIII в. Узурпаторът цар Борил в 1211 г. свиква събор срещу богомилите. В един разказ, поместен в синодика, се рисуват гоненията, които са предприети срещу богомилите в резултат на реакционната политика на феодалните върхове. В освободената българска държава те са третирани отново като врагове и като носители на най-опасни пороци: «триклетата богомерзка богомилска ерес изникна като някакви зли тръни»; богомилите «като някакви жестоки вълци безпощадно разхищават Христовото стадо»; Богомил е наречен «прескверния

[1] *П. Динеков*, Из историята на българската литература, София, 1969, с. 103—104.

[2] Извори за българската история, XII, 1965, с.308.

поп». Това е един мрачен разказ за бунтуващите се народни низини. Царят се назовава непрекъснато «благочестив», той сяда в светла багреница в една от големите търновски черкви и започва съда над еретиците, като си послужва с измама и хитрост. Някои се възвръщат към православието. «А онези, които не се покориха на православния събор, бяха предадени на различни наказания и заточение.» Царят и неговите приближени тържествуват, но това е едно тържество на проклятия и жестокости и разкрива народната мартирология в средновековието.

Съвършено друга е атмосферата в разказа за възстановяване на търновската патриаршия в 1235 г.: с радост се отбелязва една голяма културна победа на българския народ, резултат от закрепването на българската държава, от външните ѝ успехи и териториалното ѝ разширение при Иван Асен II. Разказът започва с блестяща възхвала на българския владетел и тя дава целия тон на по-нататъшното изложение: «Великият и благочестивият цар Иван Асен, син на стария цар Асен», прославя българското царство повече от всички български царе, създава манастири, дарява и украсява черкви, почита с голяма чест цялото духовенство и т. н. С радостния тон на тоя разказ е съзвучен и надписът на Иван Асен II за победата при Клокотница; в чест на победата се изгражда черквата «Св. 40 мъченици» в Търново.

Изглежда, като историческо събитие възстановяването на патриаршията прави толкова силно впечатление на съвременниците, че то намира отзвук и в други литературни произведения: в житието на патриарх Йоаким (познато по ръкопис от XIV в.)[1], в историческия разказ «За българските и сръбските патриарси»[2], известен по ръкописи от XVII и XVIII в. и възникнал вероятно през робството, за което говорят изразите срещу гръцкото духовенство. И в двете творби е отразена радостта от възстановяването на Търновската патриаршия и от укрепването на българската държава. Още по-интересно е да се отбележи, че тези настроения преминават в книжовни паметници през следните векове.[3]

[1] Вж. *Ив. Снегаров*, Неиздадени старобългарски жития. — Год. на Дух. академия, III, 1953—1954, с. 162—168.

[2] Вж. *Б. Ст. Ангелов*, Стари славянски текстове. — Изв. на Института за л-ра, VI, 1958, с. 259—269. П.Р.Славейков публикува една от версиите на разказа в сп. Бълг. книжици, Цариград, 1959, ч. II, с. 375—376, като използува стари печатни славянски издания на Кормчията.

[3] Фрази от житието, отнасящи се до утвърждаването на българската държава,са вмъкнати в празничен миней от началото на XV в.; на тоя факт

При царския двор са съществували писатели, които са създавали летопис на всички значителни исторически събития. Несъмнено те са изхождали от официалните становища. Но за нас в случая е по-важно да отбележим постоянния интерес на старата литература към историята и към съдбата на народа, стремежа ѝ да регистрира успехите на българската държава, все едно дали това са големи външни победи или събори, в които се утвърждават устоите на православната черква. За тая цел старобългарските писатели изработват и съответните литературни форми — историческия разказ.

Четиринадесетият век донася ново засилване на интереса към историческото четиво. Това е век на големите идейни и политически противоречия, на упорити борби срещу едно неотвратимо чуждо нашествие, век на един залез и на една национална катастрофа с огромни последици. В такъв бурен и трагичен век сякаш уроците на историята са още по-нужни. Превеждат се хрониките на Константин Манасий, Йоан Зонара, Симеон Логотет, прави се нов превод на хрониката на Георги Амартол. Забележителна е голямата популярност на някои от тези хроники — преводът на Манасиевата хроника е познат в шест преписа. Но още по-важно е да се отбележи, че тази най-популярна византийска хроника у нас е била допълнена (българският преводач е направил 19 добавки) и един от преписите ѝ (Ватиканският) е богато илюстриран. И в двата случая личи стремежът да се подчертаят важни моменти от българската история, а този стремеж е вече израз на едно високо народностно и държавно самочувствие. Това добре се вижда в добавката за Иван Александър, където се говори, че Търново — «нашият нов Цариград цъфти и расте, укрепва се и младее», защото «има такъв светъл и светоносен цар, великия владетел и изряден победоносец, от корена на предидущия цар на българите Иван Асен, т. е. Александър, прекротък, милостив, монахолюбив, хранител на бедните и велик цар на българите, чиято власт нека безчислени слънца да отмерят».

Израз на същото патриотично настроение са изображенията на Иван Александър във Ватиканския препис — веднъж обграден от Исус и Константин Манасий, а втори път — от своите трима синове (Иван Александър е изобразен със своето семейство и в Лондонското четвероевангелие). Извънредно интересни са миниатюрите (19 на брой), посветени на българската

ми обърна вниманието Хр. Кодов; вж. *Хр. Кодов*, Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската академия на науките, София, 1970, №23.

история: войните на цар Крум с Никифор, пиршество на Крум с обкованата със сребро Никифорова глава, покръстването на българите, угощението на цар Симеон в Цариград, смъртта на цар Петър, поражението на цар Самуил и пристигането на ослепените български войници и т. н.

Българският преводач е чел критично византийската хроника, не винаги е бил доволен от сведенията, които се дават в нея за българската история, и затова е нанесъл поправки чрез допълненията. Анализът на тези поправки е много показателен. Ще дам само няколко примера. Преди всичко отбелязват се редица победи на българските войски: «При императора Анастасий наченаха българите да завземат тази земя, като преминаха от Бдин и първом почнаха да завземат долната Охридска земя, а след това цялата тази земя. . . », «При този цар Константин българите преминаха през Дунав и отнеха от гърците, след като ги разбиха, тази земя, в която живеят и до днес. . . » С особена гордост се описва победата на Крум над император Никифор, като се дава и епизодът с Никифоровата глава: «Като я окова отгоре със сребро и наливаше вино в нея, даваше на българите да пият.» Посочени са и големите победи на цар Симеон. Интересното е обаче, че българският автор отбелязва и редица моменти на поражения и тежки бедствия: завладяването на Преслав от Йоан Цимисхий, при което Петровият син цар Борис II бил отведен в Цариград и лишен от царско достойнство; поражението на Самуил и ослепяването на българските войници. Несполуките и пораженията също трябва да се помнят, защото само тогава могат да се извлекат поуки от историята. Направените допълнения в превода на Манасиевата хроника имат свой дълбок смисъл, те са нещо повече от обикновени фактографски поправки.

В XIV в. се появяват и най-силните възхвали на българските царе, построени върху принципа на идеализацията. Разбира се, тези възхвали са преди всичко прояви на придворния етикет във феодалната държава, но за тяхната поява могат да се потърсят и други причини. Касае се за похвали, посветени на Иван Александър, написани в един период на относителна политическа стабилизация. Но все пак пред българския народ вече се надига най-голямата, катастрофична заплаха, която той познава в историята си, и това налага засилване на авторитета на държавните институти. Стихотворната похвала е известна в българската литература още през X в. (похвалата за Симеон); похвални обръщения към Симеон срещаме у Йоан Екзарх. Следователно през XIV в. се продължава една традиция.

Първата похвала на Иван Александър е поместена в ръкописния псалтир от 1337 г. («Песнивец»), който се пази в библиотеката на Българската академия на науките. Към псалтира е прибавено послесловие, което именно представя тържествена, патетична възхвала на владетеля. Вътрешният, духовният портрет е съчетан с външна характеристика («румен, доброзрачен и красив на вид, със свити колене и правоходец», «любезен и приветлив», «сладко гледащ с очи на всички»). Особено интересна е моралната характеристика; в нея са подчертани както качествата на пълководеца, водил победоносни войни (авторът го сравнява с Александър Македонски), така и добродетелите на човека (набожен и благочестив). Авторът призовава своите съвременници, особено жителите на столицата, да се гордеят със своя цар: «Радвай се, граде Търново! Радвайте се, негови страни и градове! Радвайте се и пак се сърадвайте, тъй като имате такъв цар!»

Втората похвала (в Лондонското четвероевангелие от 1356 г.) насочва характеристиката на владетеля към друга страна от неговата дейност — покровителството, което оказва на книжнината. Добър повод за това дава великолепно написаното и украсено четвероевангелие, предназначено за царската библиотека. Отново се появяват похвалните епитети: «благоверният, христолюбивият, превисокият и боговенчаният самодържец Иван Александър». В тая атмосфера на високо самочувствие обаче не се забравят и опасностите, които заплашват държавата. Затова се отправят молитви — в първата похвала към св. Троица, а във втората към четиримата евангелисти — да подпомогнат владетеля в борбата му срещу враговете: «Дай му победа над противниците и измори напълно всички негови врагове»; царят «да получи от бога победа над враговете, които воюват против него, и да съкруши главите им под своите нозе».

Това могат да бъдат и стереотипни фрази, но в епохата, в която царува Иван Александър, те зазвучават тревожно. Тая тревога се чувствува съвсем определено малко по-късно, във втората половина на века, у патриарх Евтимий в молитвите, които той отправя в края на житията си. В молитвата към Иван Рилски патриарх Евтимий говори между другото: «Като стоиш пред престола на царя на всичките, като се наслаждаваш направо на сиянието на единосъщната троица, херувимски като пееш заедно с ангелите трисветата песен и като имаш голяма и непостижима смелост, моли се на всемилостивия си владика да спаси сънародниците ти, единородния ти български народ! Помогни на нашия държавен цар Иван Шишман и подчини под нозете му всички врагове! Запази вярата непорочна,

затвърди нашите градове, усмири целия свят, избави ни от глад и пагуба и ни запази от нападението на иноплеменниците!». . . В житието на св Петка се срещаме със същата молитва: «Моли се за усмиряването на света и запази от повреда и от навети нашия благочестив цар. . . »

Една нова и тревожна тръпка е влязла в българската литература — безпокойството от онова, което става на Балканския полуостров, по границите на страната, някакво трагично предчувствие за бъдещето. Патриарх Евтимий е висш християнски духовник, той търси морална опора в черквата, в нейните светци, в дълбоката вяра в божието провидение. Но това сякаш не му е достатъчно и писателят обръща поглед към историческото минало на българския народ. Той го прави по особен начин — чрез проследяване съдбата на мощите на светците, когато тези мощи се намират в Търново.По тоя начин създава своеобразни исторически разкази. Мощите на Иван Рилски, Петка, Филотея, Иларион Мъгленски извървяват дълъг път, докато стигнат до Търново; понякога те са военни трофеи. Разказът за мощите на Иван Рилски е твърде подробен. В него писателят възхвалява както голямото благочестие на българския цар Иван Асен II, така и неговите военни победи: «След като се измина немного време, когато бог благоволи да възобнови българската държава, която беше разорена от гръцко насилие, или, да се изразим според писанието, да издигне падналата скиния, той въздигна мощта на българското царство при преблагочестивия цар Асен, който при светото кръщение биде наречен Иван. Когато прие царския скиптър, той поправи хубаво всички паднали български крепости, а разорените обнови. И като се нахвърли здраво срещу гръцкото царство, покори околните страни, градове и села. Когато пък стигна до Средец, той и него покори под своята власт. А щом чу за преславните и безбройни чудеса на преподобния, веднага се отправи за светата му църква. И когато благоговейно целуваше преподобните мощи на светеца, той си мислеше, че е открил някое скъпоценно съкровище. И като се изпълни със силна радост и душевно задоволство, взе хубавото решение да пренесе мощите на преподобния отец в преславния си град Търново,та още повече да прослави и затвърди царството си.» Следва твърде подробно описание на начина, по който става пренасянето на мощите.Много хубав е и разказът за съдбата на мощите на св. Петка. Там отново се подчертава не само благочестието на Иван Асен II, но преди всичко неговият победоносен поход, който го довежда до Атон, Тесалия и Драч. В житието на Филотея се говори за победите на цар Калоян; благо-

дарение на тези победи мощите на светците се озовават в Търново. По същия начин, чрез победоносните войни на цар Калоян, пристигат в Търново и мощите на Иларион Мъгленски.

Не е случаен този стремеж у патриарх Евтимий да възкресява славни страници от българската история в годините, когато българската държава крачи — по израза на Ив. Вазов — към пропаст. Несъмнено това е не само резултат на изискването на един жанр, но по-скоро една обществена необходимост, към която жанрът се пригажда, развива се неговата композиция в определена насока. Разказът за историята на мощите е в повечето случаи спокойно епичен, той трябва да припомня историческите факти, да ги доведе до знанието на читателите. Това е вече достатъчно, за да се достигне целта — да се намери опора във величието на миналото, да се вдъхне вяра в бъдещето. Но що се касае до молитвите, отправени към светците в края на житията, те имат съвсем друг характер— те са изпълнени с лиризъм; потърсено е такова стилово решение, което може да изрази емоционалния момент. Писателското майсторство на Евтимий и в двата случая е безспорно.

От тоя момент нататък в българската литература в края на XIV и началото на XV в. зазвучава голямата тема за трагизма на катастрофата — падането на българската държава под турско иго. Не бива да очакваме разгърнати епически форми, широки и пълни описания на историческите събития, открити философски разсъждения върху националната съдба. Ние се намираме в литературната обстановка на средновековието, в границите на средновековния религиозен мироглед, в рамките на традиционните средновековни жанрове, в сферата на писателски личности, тясно свързани с черквата. А това вече определя и темите, и образната система, и жанровото своеобразие, и художествените търсения на литературата, която се създава през този период. Всичко това обаче не изключва скритото, вътрешното звучене на светоусещането и диренията на писателите. Може би понякога вървим по периферни явления, по маргинални особености, по «нетипични» елементи, по неща, които са в противоречие с онова, което е основно и все още определящо. Такъв е дори бележитият разказ на Григорий Цамблак за падането на Търново и съдбата на патриарх Евтимий — той е само един епизод в общата композиция на творбата, в общата ѝ стилова атмосфера.

Всичко е още много традиционно и като идейно отношение, и като творческа изява и все пак чувствуваме някакъв нов трепет, който е донесъл нови тонове и нюанси. Тоя трепет е подобен на първия повей на вятъра, който раздвижва гората, преди да

дойде бурята, която ще разлюлее смъртоносно дърветата и ще ги прекърши. В случая ни интересуват тъкмо новите тонове и нюанси, които настъпват в литературата при завладяването на страната от турците. Исай Серски дава картината на опустошенията и бедствията, преди още да е разгромена българската държава. Става дума за летописната бележка, в която се разказва за трагичната съдба на балканските славяни след Чирменската битка в 1371 г. Смърт в сраженията, смърт от глад — ето участта на хората. «Опустя земята, лиши се от всичките си блага, погинаха людете, изчезна добитък и плодове. Не остана княз или вожд, или наставник някой между людете, нямаше кой да ги избави и спаси; всички бяха обзети от турския страх и юначните някога сърца на доблестните мъже сега се бяха обърнали на слаби женски сърца.» Авторът заключава: «И наистина, тогава живите облажаваха по-рано умрелите.»

Исай отбелязва: «Тогава бог бе излял гнева си над християните от западните области.» В тези думи се крие първият опит да се търси дълбокият смисъл на събитията, да се постави въпросът за виновността и отговорността за катастрофата на балканските държави, за тежката участ, постигнала балканските народи. Безименният автор на Българската хроника, която дава твърде обширно описание на първите нашествия на турците на Балканския полуостров и по-късните нападения на балканските държави (от 1296 до 1413 г.), се опитва да надникне по-конкретно и по-дълбоко в причините. Той ги вижда преди всичко в политиката на отделните държави, в липсата на сговорчивост и солидарност. Нападнат от турците, византийският владетел Кантакузин потърсва помощ от българи и сърби — те посрещат молбата му с подигравки. Тогава Кантакузин се съюзява с турците. От този миг започва катастрофата на Балканския полуостров благодарение на несъгласията и късогледството на държавните ръководители.

Авторът не е безстрастен летописец на събитията, взема отношение към тях. Той не скрива и своята ненавист към турските нашественици. За него турците не са само победоносни завоеватели, те търпят и поражения; като завоеватели са жестоки и безчовечни. Омразата му към поробителите личи и от начина, по който описва убиването на Султан Мурад на Косово: «Милош прободе нечестивия Мурад и с копието си изхвърли навън всичките му вътрешности и заедно с това извади многоскверната му душа.»

Авторът на Българската хроника е воден от желанието не само да запечата в паметта на поколенията тези трагични стра-

ници от съдбата на балканските народи, но и да потърси историческата отговорност за станалото.

Целият разказ на Григорий Цамблак за последните дни на Търново е не само едно подробно изложение на събитията, но и протест срещу варварството на завоевателите. Цамблак посочва открито техните престъпления навсякъде: при завладяването на града, при посичането на търновските първенци, в отношението към патриарх Евтимий, при заточаването на населението. Това не е описание, а обвинение, обвинителен акт. В лицето на Григорий Цамблак българската литература дава своята сурова оценка на жестокостите на поробителя, на дълбоката несправедливост на самото завладяване на страната. На това въплъщение на неправдата, жестокостта, престъпното варварство писателят противопоставя светлия образ на българския патриарх. Подробното описание на неговия живот е най-добрата му възхвала; характеристиката е изградена по пътя на идеализацията, но тази идеализация не откъсва Евтимий от непосредната действителност, от живота. Авторът особено подчертава неговата дейност след падането на Търново — патриарх Евтимий проявява огромна смелост, дълбока обич към народа, превръща се в негов закрилник и ръководител в това трагично време: «Той се отдаде на много повече подвизи, отколкото по-рано. Грижеше се да запази народа от варварското изтребление; поучаваше, утешаваше, повдигаше падащите; простираше ръка на препъващите се; изправяше лежащите; поддържаше слабите; похваляваше и насърчаваше към мъжество борещите се; някои пък отстраняваше като гнила част, за да не прогние цялото тяло, а прокаженото изгонваше от овцете, за да не се разнесе болестта по цялото стадо. И така вторите подвизи и победи на този мъж над лукавия бяха много по-големи, отколкото първите, когато в мир прекарваше живота.»

Българската литература познава блестящи характеристики в жития, похвални слова и служби на Кирил и Методий, Климент, Наум, Иван Рилски и др., следователно Григорий Цамблак върви по пътя на една плодотворна традиция. И все пак трябва да се подчертае, че никога друг път в нашата средновековна литература героят не е бил така приближаван до реалната действителност, никога не е бил показван в тъй земна и конкретна обстановка и при това в ярки обществени и граждански прояви. Поведението на патриарх Евтимий е поведение на патриот. Неговият образ с всички свои положителни качества се противопоставя на варварството на поробителите. Издигането на този образ е вече една характеристика на българския народ и мо-

рална оценка на неговата историческа съдба. Такава позиция на писателя е една крачка напред, едно завоевание в развитието на българската литература.

Този нов момент можем да открием и у други писатели, съвременници на Григорий Цамблак. Самият Цамблак повтаря позицията си в разказа за пренасяне мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия и в похвалното слово за Киприан. Иоасаф Бдински в похвалното слово за Филотея оплаква съдбата на Търново и изрича забележителните думи за патриарх Евтимий: «По-добре слънцето да беше угаснало, отколкото да замлъкне Евтимиевият език.» Иоасаф посещава Търново след завладяването му от турците като официален пратеник на видинския цар; той вижда бедственото положение на населението и разрушенията, които са извършени в града. По този начин неговото слово се превръща в първостепенен исторически извор. Но това не е достатъчно за характеристиката му. Това е литературна творба, наситена с трагичен патос и лиризъм. Тя разобличава турските насилия, разкрива настроенията, чувствата, мислите на нашата тогавашна интелигенция, изпълнена е с дълбока тревога и с патриотична загриженост за тежката участ на българския народ. Твърде интересни моменти могат да се открият в историческата оценка, която дава на същата епоха Константин Костенечки в житието на Стефан Лазаревич. Не се спирам тук по-подробно, защото все пак основното внимание на автора е насочено към събития от сръбската история.

Краят на XIV и началото на XV в. внасят несъмнено нови черти, нови багри в българската литература. Катастрофата до голяма степен отваря очите на писателите за всекидневните, реалните проблеми на живота на човека и на съдбата на народа, дава известно отражение в тяхното историческо съзнание. Не бива да очакваме веднага решителни изменения в жанровия облик, в литературния израз, в изобразителния стил. Но и тук се набелязват отделни елементи на приближаване до по-голяма жизнена правдивост, до по-предметен разказ, до по-непосреден емоционален израз. Това са белези, които заслужават внимателно изследване. Нито по характера си, нито по обема си те не представят откъсване от традицията, но свидетелствуват за известно нейно ново обагряне. Все още е рано да се употребят термините «демократизация» и «опредметяване», тяхното значение би било много условно.

V

В първите три века от епохата на османското иго основният характер на българската литература не се променя. Робството туря край на перспективите, които се разкриваха пред нея — в един период на огромно обновление, което се извършва в развитието на културата, когато светлините на Ренесанса озаряват пътя на свободните европейски народи. Ние и тук ще следим отношението на литературата към националната историческа съдба. Още веднага трябва да отбележим едни от парадоксите на нашето литературно развитие — фолклорът го изпреварва. Мъчно можем да говорим за това съотношение в предишните векове — липсват ни данни за характера и състоянието на самия фолклор. Макар че не притежаваме записи от XV и следващите векове (с незначителни изключения), можем да се опрем на записите, които имаме от XIX в. Касае се за юнашките, историческите и хайдушките песни, чиято хронология е по-лесно установима. Фолклорът през XV—XVIII в. отразява открито, смело, в ярки, живи, непосредствено въздействуващи образи народната съдба — като робска неволя и като народна съпротива.

Когато говорим за литературата, ще ни интересуват не от къслечни приписки, не преписи на произведения от миналото, не преводни творби. Тук не става дума за търсене на извори за историята, но за литературно творчество, за пречупване на историческите събития през писателски поглед. Такова извънредно съдържателно произведение през XV в. е разказът на Владислав Граматик за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир. Интересен е жанровият произход на това произведение. То представя самостоятелно развитие на разказите за съдбата на мощите в житията на патриарх Евтимий. Не е трудно да се види пътят от епизода за мощите в Евтимиевото житие на Иван Рилски до самостоятелния разказ на Владислав Граматик. Необходимостта да се изложи събитието пошироко налага и обособяването на тая част от композицията в самостоятелна творба, още повече че се касае за допълнение, писано не от автора на житието, а от друго лице. В литературата вече съществува традиция в това отношение — такъв е разказът на Григорий Цамблак за пренасяне мощите на св. Петка във Видин и Сърбия.

Бих нарекъл творбата на Владислав Граматик разказ за възкръсването на българския народ. Тя започва с едно описание на най-тежкия период от историята на Балканския полуостров — нашествието на турците. Постоянните войни и сму-

тове според автора са дело на дявола, истински враг на човешкото спасение. Следват едно след друго подчинението на гръцките области в Азия и Тракия, битката при Марица, жестокото сражение при Косово и «сръбската земя падна под властта им». Немного след това бива завладян и «оня чуден град» Търново. «Напълно запустяха много области и села заедно със светите манастири и с божествените храмове, унищожени от огън.» Тогава запустява и Рилският манастир.

Владислав Граматик продължава разказа за разорението на България, подхванат от неговите предходници. В духа на религиозното мислене той търси първопричината на събитията «в попущението на бога и в неузнаваемите му предопределения». Не е чужд на вината на хората; в разказа за падането на сръбската държва се провиква: «Грехът надделя, уви, поради нашите престъпления.»

Но главното му внимание е насочено към възобновяването на Рилския манастир. Владислав Граматик разказва подробно за трите братя, които след смъртта на своите съпруги един след друг пристигат в разорения манастир и го възстановяват; за начина, по който узнават за намиращите се в Търново мощи на светеца, за помощта, която им оказва бившата султанка Мария, дъщеря на сръбския деспот Георги Бранкович, за да се получи султанска заповед за мощите; за делегацията, която изпращат в Търново, и за споровете с търновското население и най-сетне за тържественото пренасяне на мощите от Търново до Рила. Навсякъде, където минава шествието, мощите биват посрещани с дълбока почит и радост. Владислав Граматик специално отбелязва три пункта: гр. Никопол (сега с. Никюп на р. Росица), където ги посреща Богдан жупан; София, където пратениците с мощите престояват седем дни; софиянци ги изпращат извън града и в стенания и сълзи се провикват: «Отиваш си от нас, дивни отче, а нас оставяш пак сироти, както преди»; и най-сетне тържественото посрещане в самия манастир.

Владислав Граматик вмъква в разказа си множество интересни подробности, които говорят за необикновено оживление, предизвикано от шествието с мощите сред българското население. Възкръсва образът на любимия народен светец Иван Рилски; той се превръща в светъл символ на миналото и на духовното величие на българската земя. Оттук и вълнението, което предизвиква. Това вълнение не е само едно възкръсяване на миналото, но и събуждане на вярата, възстановяване на народностното самочувствие, една надежда за бъ

дещето. Оттук и стойността на тази творба — като красноречив и изразителен отзвук на тъжни и радостни настроения едновременно сред нашия народ през втората половина на XV в.

Две произведения, написани през XVI в., разкриват нова страница от историята на народа — съпротивата срещу насилствените опити за помохамеданчване на българи. Става дума за житията на поп Пейо и Матей Граматик, посветени на двама софийски мъченици — Георги Нови и Никола Нови. Тук няма да правя анализ на тези две интересни творби. Ще изтъкна само, че те отбелязват нови, важни моменти в историческата съдба на българския народ и в неговата борба срещу турските насилия. Борбата се води във верски рамки, като борба на християнската черква за запазване на религията. Но в случая вяра и народностно съзнание са тъждествени, защото загубването на вярата автоматически води и до загубване на народността. Това показва добре примерът със софийския обущар, мъченика Никола, над когото — без негово съгласие — бива извършен мохамедански религиозен обред (обрязване); за турците това означава не само отказ от вярата, но и отказ от народността. Оттук започва и трагедията на Никола, който преминава през турските затвори и турския съд, през хулите и изтезанията на турската тълпа, за да завърши с мъченическа смърт в квартала «Три кладенци». Същата съдба има и младият златар, мъченикът Георги Нови. За писателите от XVI в. защитата на вярата е и защита на народността.

Задачата, която са си поставили поп Пейо и Матей Граматик, не се изразява само в идейното противопоставяне на християнство и мохамеданство, но и в проследяването на трагичния жизнен път на двама мъченици — това е постигнато по забележителен начин, с голямо писателско умение. Двамата писатели дават необикновено интересна картина на живота в София през XVI в. — в началото и средата на века, рисуват съдбата на българското население и изобщо отношенията между поробители и поробени, между турци и българи. Касае се за разкриване на събития и отношения по художествен път, със средствата на художественото изображение. Пред нас се редуват картини от турския съд и турските затвори, от домашния и обществения бит, от бурните шествия на озверени турски тълпи, сцени на мъчение, убийство с камъни, изгаряне на клада. Онова, което трябва веднага да се отбележи, е абсолютната «ангажираност» на двамата писатели — те са изцяло на страната на българското население, на народните мъченици; всичките им симпатии са към ония, които страдат и се борят

за своята вяра. Тези симпатии са изразени не само чрез цялото художествено изображение, с яркото противопоставяне на двата борещи се лагера, с определената положителна и отрицателна характеристика на лицата, но и с откритото лично отношение на писателите, които взимат пряко участие в съдбата на мъчениците; поп Пейо е духовен ръководител на младия Георги през цялото негово мъченичество.

И още нещо заслужава да се отбележи — народностната гордост на двамата писатели, когато говорят за град София. Това особено добре личи у Матей Граматик. Не става дума само за многобройните сведения, които се дават за града (географско положение, климат, минало, обществени учреждения, по-забележителни сгради, площади, минерални извори и бани, околности, манастири и т.н.), но за пряката възхвала, изразена в епитети и сравнения: «дивно и прекрасно място», «един от прославените велики градове, които се намират в Македония [според тогавашната географска терминология], и, струва ми се, че друг град такъв няма в цяла Македония,както и от мнозина е засвидетелствувано и се свидетелствува дори и до днес от ония, които са обиколили вселената, и не само македонските страни, но и Арабия, Палестина, Египет и източните страни, но подобно място няма и в западните страни на Илирион и цяла Диоклития и Италските велики страни». Тъкмо затова според Матей Граматик градът е наречен Средец, защото лежи между Изток и Запад.

Тая възхвала на София е забележително явление в българската литература през XVI в. Това е събуждане на старите традиции — на възхвалите, които в свободната българска държава се отправяха към българските столици (двореца на Симеон, Преслав, Търново), възвръщане на високото народностно самочувствие. Българският писател е вече не само регистратор на страданията, нов Еремия, който оплаква печалната съдба на народа си, но придобива нови черти — на патриот, който разкрива величието на миналото и укрепва народностното самосъзнание. Това го свързва с бъдещето, с пътя, който литературата ще поеме през епохата на Възраждането, като все още и дълбоко го различава от тоя път — по обем и мащаб на патриотичното въодушевение, по непосредност и пълнота на изображението, по художествен израз на отношението към света.

Още една творба трябва да привлече нашето внимание, появила се един век по-късно — разказът на поп Методи Драгинов за потурчването на чепинските българи. Той възниква от

една приписка и се оформя като самостоятелна творба. Трагичните събития, развили се през XVII в. в Чепино, когато по заповед на «Мехамет паша» (може би великият везир Мехмед Кюпрюли) били насила потурчени обвинените в бунт чепински българи, са нарисувани в опростена композиционна рамка, непосредно, естествено, но с вътрешно вълнение. Ние чувствуваме болката на автора, когато описва съдбата на своите сънародници; той предава умело трагизма на епохата — с малко, но типични черти. Неговото отношение е ясно — дълбоко съчувствува на страданията на народа. Поп Методи Драгинов е писател, който е произхождал от народната среда, чувствувал е задължението да запечата за поколенията тая печална страница от историята на своя народ — но не само като безпристрастен летописец, но и като съдник: отправя открито обвинение срещу висшето гръцко духовенство (пловдивския владика), не скрива жестокостите на турците, съди и поведението на своите сънародници, отбелязвайки, че първенците (кметовете и поповете) първи се потурчват, а потурчените българи «за кашмер» биват принудени сами да разрушат всички черкви от Костенец до Станимака. Но заедно с това поп Методи Драгинов изтъква, че са се намерили сред народа и смели хора, които са се съпротивлявали на турското насилие и за смелостта си са заплатили с живота си или били прокудени из горите, а къщите им били опустошени.

Разказът на поп Методи Драгинов не е изолирано явление в българската литература през XVII и XVIII в. В редица ръкописи приписките се развиват в летописни бележки, а понякога и в по-разгърнати летописни разкази. Могат да се посочат редица имена — чак до началото на XIX в.: поп Петър от с. Мирково, даскал Тодор Пирдопски, поп Йовчо от Трявна и др. Интересът към миналото се превръща постепенно в интерес към историческите събития на настоящето, литературата придобива по-голяма актуална чувствителност. Летописните разкази имат предимно описателен характер, при все че изобличението на турските насилия не им е чуждо; те са все още далеч от публицистичната страст на възрожденските писатели. Но несъмнено е, че Паисий в «История славеноболгарская» и Софроний в «Житие и страдание грешнаго Софрония» изхождат от тази летописна литературна традиция. Заедно с това обаче трябва да се подчертае, че творбите на Паисий и Софроний далеч надхвърлят възможностите, които им дава традицията; със своята ярка нова идейна насоченост те отразяват нов етап в развитието на българския народ, а с жанровото и сти-

ловото оформяне на жизнения материал — нов период в историята на българската литература.

Както е известно, в XVII и XVIII в. възникват многобройни дамаскински сборници и сборници със смесено съдържание. Ако за първите е характерно предимството на преведените проповеди на Дамаскин Студит, при вторите е интересно групирането на разнообразни произведения, създадени или преведени главно в предходните векове — от житията и проповедите до историческите съчинения. Проповедите на Дамаскин Студит, както и техните български редакции доста често засягат проблеми из всекидневния живот на народа и с някои свои моменти, все още доста ограничени, се приближават до непосредното отношение на възрожденската литература към живота. Новото в тях е и появата на живия, говоримия език — един факт, който в никакъв случай не бива да се подценява. По тоя начин се натрупват отделни елементи, които могат да ни разкрият до известна степен отношението на писателите от XVII и XVIII в. към историческата съдба на народа, особено когато се касае за книжовници с по-ясно очертана идейно-творческа личност от типа на дамаскинаря Йосиф Брадати. Обаче тези нови елементи насочват повече вниманието ни напред, към епохата на Възраждането, отколкото назад — като перспектива и предзнаменование на измененията, които ще се извършат в облика и структурата на литературата. С оглед на темата, която ни занимава, те са относително по-малко меродавни.

VI

Прегледът на отношението на старата българска литература към големите въпроси на националната ни историческа съдба води до интересни заключения — както за общия характер на литературата в средновековието, така и за личността на писателя — като носител на определено отношение към действителността и като творец, който търси форми и стилове на литературен израз.

Преди всичко съвсем е ясно, че на старата литература не е чужд историзмът. Това не е литература абстрактна, откъсната от проблемите на живия живот, на историческата съдба на народа. Съществува схващане, че старобългарската литература е затворена в себе си цялост, един духовен свят сам в себе си, в който не проникват външните прояви на живота. Близък до това схващане е и възгледът, че в огромния брой свои прояви старобългарската литература е преводна, представя главно

транспониране на византийски произведения на български и нейната най-важна заслуга се състои в ролята, която играе като посредник между Византия и другите славянски (дори и някои неславянски) народи. Привържениците на тези схващания излизат от обстоятелството, че в старобългарската литература почти липсват произведения, свързани с обикновения, всекидневния живот на народа, с предметно-реалната действителност. В нея отражението на действителността е твърде условно: писателят е подчинен на строгите изисквания на литературния канон, на изобразителни принципи, формирани с оглед на деловата, служебната функция на повечето от литературните жанрове.

Колкото и това да е вярно в редица отношения, то не бива да се абсолютизира. Литературата изхожда от определено време, но никога не живее само в него. Това показват и най-забележителните произведения на старобългарската литература, включително и такова явление, каквото е историзмът. Историзмът е един несъмнен факт. Подчертавайки неговото значение, ние също държим сметка, че той има и своите граници. Историзмът рядко се проявява в конкретно и предметно възпроизвеждане на историческите събития, особено върху плоскостта на художественото повествуване. Много често той се изразява в емоционална реакция и в нравствена оценка. Но колкото да са ограничени проявите му — в количествено отношение (по броя на произведенията) и в качествено (по принципите на изображение), — той категорично говори за връзката на средновековната литература с националната ни съдба. Литературата по своеобразен начин е обърната с лице към действителността, към развитието на живота. А това значи, че «писателското» съзнание не е нещо изолирано и безпочвено, а е свързано с «историческото» съзнание. «Гражданинът» и «художникът» се срещат и в средновековната литература, влизат във взаимоотношения.

Историзмът трябва да бъде виден и от друга гледна точка. Той съжителствува с една идейна атмосфера, която иде от универсализма на християнската църква. Християнската църква е вселенска, тя подчинява на своите задачи и на своята воля всякакви интереси от племенно и народностно естество, богословието поглъща основната част от идейната проблематика на литературата. С това обаче историзмът не изчезва, само че той се забулва в проблеми на самото християнство.

Така в IX и X в. историзмът се проявява в борбата срещу привържениците на триезичната теория (достойните за бого-

служба езици са само латински, гръцки и еврейски), а от втората половина на XIV в. нататък — в големия двубой между християнството и мохамеданството. В тези рамки до времето на Паисий се проявява и идейната съпротива на българския народ срещу робството. За първи път «История славеноболгарская» заговорва за политическото положение на българския народ открито и войнствено — не само като констатация на робската неволя, не само като абстрактна религиозна жалба и еремиевски плач,но като програма, отправена към бъдещето, като призив за реални действия. Тъкмо тук е разликата в историзма на средновековната и новата литература, едно указание за границата, която може да се прокара между тях, още повече че тая граница върви едновременно и в литературните изразни форми.

Тук естествено се поставя и въпросът за личността на писателя в средновековието. Пряката му служба на черквата (най-често той е свързан с нея) и литературните канони и жанрове го ограничават, сочейки му строго определен път на книжовна работа и творческа изява. Но заедно с това действуват едно гражданско и народностно съзнание и една творческа интуиция, които го правят чувствителен към големите въпроси на времето и историята. Не притежаваме по-подробни биографии на старобългарските писатели — освен на двама: Климент Охридски и патриарх Евтимий (изключвам имената на Кирил и Методий, защото тяхното дело надхвърля рамките на старобългарската литература и се превръща в общославянско), за да можем да следим творческото им формиране и пътя на творческото им развитие. Но и двата примера показват, че историзмът като литературно явление възниква преди всичко тогава, когато писателят като общественик се докосва до големите исторически събития и до движението на живота, т.е. когато народната съдба става и негова съдба. Старобългарските писатели са реално свързани с едно реално общество, дори и когато са монаси-аскети, отрекли се от мирския живот богослови-философи. Трябва да свикнем да ги виждаме в реална социална и историческа обстановка, колкото и да ни липсват биографски и други данни, за да ги прикрепим към определено време и среда.

Още един въпрос е извънредно интересен, когато говорим за историзма на старата българска литература. От кого се носи този историзъм: от писателите ли или от произведенията? На пръв поглед този въпрос е абсурден, защото нима писателят може да съществува без произведението или произведе-

нието извън писателя? Тук в същност става въпрос на за взаимно изключване, а за доминиране. Струва ми се, че що се отнася до историзма, писателската личност доминира над произведението, тя носи по-голям вътрешен «исторически» заряд, отколкото средновековните литературни форми дават възможност да бъде изразен. В тоя смисъл писателската личност в средновековието остава «недоосъществена». Тук се докосваме до противоречието на еднакво действуващи принципи: от една страна, идейната и структурната завършеност на всяка култура и литература, които създават ценности сами за себе си и в своите идейно-естетически светове достигат несъизмерими върхове, и, от друга страна — принципът за еволюцията, за непрекъснатия ход на човечеството напред. Тази еволюция личи не само върху примера на българската литература, но и при историческото разглеждане на най-големите световни литератури и най-крупните, получили безсмъртна слава художествени произведения. На пръв поглед като че е постигнат един предел, след който нищо по-значително не може да се създаде. Но ако това важи за отделните върхове, то не важи за цялостното развитие на литературата и за цялостното развитие на всяко изкуство изобщо; историята потвърждава това. Ние знаем, че Омир с «Илиадата», Данте с «Божествена комедия», Шекспир със своите трагедии, Бетховен с музиката си, Толстой с «Война и мир» са родени в различни и далечни исторически епохи и след появата на всекиго от тях нищо повеличествено не е създадено от следващите поколения в тая област и от тоя род. И все пак и поемата, и драмата, и симфонията, и романът са развили нови форми, въплътени от нови, интересни, оригинални, неповторими и неповтарящи никого личности и творци.

Когато говорим за средновековната литература изобщо и за старобългарската по-специално, не можем да не признаем, че по принципа на еволюцията изразителните възможности на литературата от ново време неимоверно са нараснали. В тая констатация няма нищо антиисторическо. За мене (колкото и да е ненужно на пръв поглед да се поставя този въпрос, защото никой писател не може да бъде изваден от времето си) патриарх Евтимий Търновски е потенциално по-голяма творческа, писателска личност, отколкото литературната обстановка, литературната атмосфера в XIV в. му позволяват да се осъществи. Разбира се, тук имам пред вид преди всичко историзма, защото в типичните за оная епоха литературни жанрове той създава първокласни произведения, които историята на литературата оценява по достойнство.

Може с пълно право да се говори, че старобългарските писатели държат сметка за националната ни историческа съдба, отразяват я с възможностите, които им дава средновековната литература. Историзмът присъствува в старата българска литература и това е една страна от нейното развитие, на която рядко сме обръщали внимание и която ѝ придава нов нюанс. Но все пак, за да бъде изразено пълно отношението към историческата съдба на българския народ, нужни са както ново виждане, ново обществено съзнание, така и нови литературни форми, разчупване на традицията, освобождаване от рамките, които сковават творческия порив. Това извършва Паисий Хилендарски в средата на XVIII в. — той пръв се осъществява като патриот и писател едновременно, в едно единство, с изразни средства, които дават простор на големите мисли и горещите чувства. Все едно е как ще го наречем — пръв голям просветител или пръв голям възрожденец, начинател на нова епоха или само най-силен изразител на едно движение, което е започнало преди него. Важното е обаче да изтъкнем, че той откри един голям творчески път в историята на българската литература, когато писателят не само получи правото, но и завладя словото, за да говори открито и с пълен глас за съдбата на своя народ.

ДВА АСПЕКТА НА ХУМАНИЗМА В БЪЛГАРСКАТА ЛИ ТЕРАТУРА

I

Хуманизмът като философско и литературно движение е едно от най-интересните явления в историята на световната култура. В миналото обикновено неговото разпространение се свързваше изключително с европейските страни и народи и появата му се търсеше в историята на италианския Ренесанс. Ограничаването на хуманизма по време и територия водеше неизбежно и до известно стесняване на неговото философско и литературно съдържание. Напоследък се постави много категорично въпросът за хуманизъм като отделна епоха в литературите на Далечния Изток, особено за съществуването на хуманизъм в китайската литература[1]. Но в изследванията на хуманизма се разширява не само географският обсег; неговите прояви се търсят и в по-ранни епохи, преди Италианския ренесанс. Все по-често се говори за развитието на хуманизма във Византия и особено за ролята, която византийската култура играе за подготовката на Италианския ренесанс. Оттук и въпросът за ново сравнително проучване на явленията на хуманизма. Н. И. Конрад формулира тази необходимост по следния начин: «Въпросът за епохата на Възраждането престава да бъде въпрос на историята на която и да е отделна страна и става въпрос на световната история». . . «Историческото съдържание на Ренесанса може да се разбере само върху основата на факта, че то е имало място във всички страни, тъй или иначе засегнати от това движение, като ги групираме въз основа на техните исторически връзки по определени културно-исторически зони, например — европейска, източноазиатска, средно-източна. Ренесансът като явление на световната история в цялото си историческо значение се разкрива само при съпоставяне на ренесансовите явления както в отделните страни, така и във всяка от възможните зони.»[2]

[1] Вж. *Н.И. Конрад*, Об эпохе Возрождения, в сборника: Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. Москва, 1967, стр. 7—45; *В.И.Семенов*, Было ли Возрождение в Китае?, пак там, стр. 472—501.
[2] *Н.И. Конрад*, цит. съч., стр. 45.

Поставен върху такава широка плоскост, очевидно е, че хуманизмът мъчно може да се дефинира. Досегашните усилия са се насочвали главно към определяне на хуманизма като европейско явление, и то в неговата най-ранна проява — в Италианския ренесанс. Самият термин — Humanitas — е въведен най-напред през XIV в. от италианските хуманисти К. Салутати и Л. Бруни; те са намерили думата употребена още у Цицерон. С този термин Салутати и Бруни са противопоставяли своето време на средновековието[1]. От тоя момент нататък понятията «ренесанс» и «хуманизъм» винаги се свързват с ново отношение към човека, към човешката личност, различно от религиозното отношение на средните векове, с прехода от религиозно към светско съзнание.

С оглед на кратките размери на тази статия няма да се спирам да изяснявам подробно съдържанието на термина «хуманизъм». Ще си послужа със синтетичното определение на В.М. Жирмунски. Според него определящ момент в развитието на новата ренесансова култура (а следователно и на хуманизма) е «еманципацията на личността от съсловно-корпоративната обвързаност на средновековното общество, освобождението на човешката мисъл от богословския консерватизъм, хуманистичното светосъзерцание, което прави човека мерило на всички неща, откриването и опитното познаване на света — на природата и човека, развитието на светска хуманистична култура, наука и изкуство». . . «При това — добавя Жирмунски — в Западна Европа хуманизмът се опира на възраждането и своеобразното изтълкуване на традицията на античната култура, изкуство и литература като култура предимно светска, човешка (антропоцентрична), свободна от черковния догматизъм и от аскетичния спиритуализъм на средновековната християнска култура»[2]. Естествено, хуманизмът се развива върху определена социално-икономическа база.

Ясно е, че при такава постановка на въпроса хуманизмът се противопоставя на епохата на средновековието и се определя като един от най-съществените белези на Ренесанса. Но хуманизмът преминава и в епохата на Просвещението. Реабилитацията на човешката личност се превръща в реабилитация на човешкия разум; рационализмът става основният път за

[1]Вж. *пак там*, стр. 23; също *П. Бицилин*, Место Ренесанса в истории культуры, София, 1933, стр. 19—23.
[2]В.М. *Жирмунский*, Алишер Навои и проблема Ренессанса в литературах Востока, в: Литература эпохи Возрождения, стр. 460—461.

опознаване на света. Но към различията в историческото съдържание на хуманизма се прибавят и националните, зоналните и континенталните особености. Оттук и голямата сложност на това явление.

Проблемът за проникването на хуманизма в България и за неговото развитие в българската литература е също така твърде сложен, но заедно с това и извънредно интересен. Още веднага трябва да се подчертае, че българският хуманизъм не може да се разглежда изолирано от неговата съдба в другите балкански страни. В това отношение съществуват тесни връзки между балканските литератури, при все че не винаги развитието на хуманизма върви паралелно. Добре е известно, че в някои части на Балканския полуостров, особено в Дубровник и Далмация, през XV и XVI в. хуманизмът достига високо развитие.[1]

Трябва да се изтъкне още едно важно обстоятелство: най-ранните прояви на хуманизма в България са много тясно свързани с някои характерни особености на византийската култура. Отдавна е посочено, че в много отношения предпоставките на Италианския ренесанс се намират във Византия и в развитието на нейната култура. Един от най-важните моменти в идеологията на италианските хуманисти е възкресяване на интереса към гръцката античност, възраждането на нейните традиции. Началото на този процес обаче се намира във Византия, която винаги се е смятала за наследница на гръцката антична култура. Още в своето създаване — като култура на победилото и наложило се като държавна религия християнство — тя поглъща много антични, гръцко-римски елементи, независимо от това, че християнската църква се бори срещу старогръцката езическа идеология. Във Византия никога не заглъхва интересът към античната философия и наука, старогръцките автори се изучават във византийските училища. Но от XI в. нататък се забелязва едно особено явление — цялостен подход към античното наследство, опит за неговото усвояване и осмисляне като цялостна система.[2] Проявава се стремеж за използуване на най-доброто от античната култура; дори се води борба за възвръщане към нея. В края на XIV и през първата половина на XV в. Плетон създава цяло движение за възраждане на елинизма, изгражда на патриотична почва нова митология.

[1] Вж. *И.Н. Голенищев-Кутузов*, Итальяньское Возрождение и славянские литературы XV—XVI веков, Москва, 1963.
[2] Вж. *А.П. Каждан*, Византийская культура (X—XII вв.), Москва, 1968, стр. 198.

Но в случая ни интересуват по-ранни явления: развитието на рационализма през XI и XII в., подемът на природните науки, засилването на хуманистичните елементи в изкуството, идеите на М. Псел (наричан първият византийски хуманист), Иоан Итала, Евстратий Никейски, Евстатий Солунски и др. За Ренесанс при Палеолозите говорят всички историци на византийската култура; някои от тях са особено щедри при употребата на термини като ренесанс, хуманизъм, просвещение, реализъм.[1] Византия оказва силно влияние върху италианския хуманизъм — преди всичко при запознаването на западния свят с античната цивилизация. Много италианци пристигат в Цариград, за да изучават старогръцките писатели и да се снабдят с техните творби, а след падането на Цариград голям брой византийци емигрират в Италия и други страни, където пренасят традициите на византийската култура и изкуство, а то ще рече — и античното културно наследство.

За тези факти трябва да се държи сметка, когато се говори за хуманизъм в България, защото българската литература се развива в най-тясна връзка с византийската и като цяло се включва във византийско-източнопрославния културен кръг. Това съвсем не значи, че всички набелязани по-горе явления имат своето съответствие в българската литература — и в общата византийско-източноправославна орбита нашата култура притежава свои народностни особености. Но заедно с това фактите показват, че редица от тези явления представят изходна точка в развитието на българския хуманизъм.

Най-ранните елементи на хуманизъм у нас могат да се забележат през XIV в. и те са свързани,от една страна, с исихазма, а, от друга, с книжовната дейност на патриарх Евтимий Търновски и неговата литературна школа. Естествено е, че се касае само за наченки, които не се оформят в голямо и цялостно движение. Проявите на хуманизъм обикновено се търсят не у самите исихасти, а у техните противници. Учението на исихастите, създадено от византийския монах и писател Григорий Синаит и развито от неговия ученик Григорий Палама, е тясно свързано със средновековния мистицизъм и аскетизъм. Противниците на исихастите са привърженици на рационализма. Те изтъкват голямото значение на науката и знанието за опознаване на света и бога. Чрез средствата на логиката може да бъде постигната истината. Главният против-

[1] Срв. *H.W. Haussig*, Historia kultury bizantyńskiej, Warszawa, 1969.

ник на исихастите Варлаам, грък от Калабрия, е получил високо образование в Италия и е свързан с италианските хуманисти; между другото той е автор и на забележително математическо съчинение. Варлаам е учител на Петрарка по гръцки език; негови ученици са също Перуджино и Монтий Пилат; Бокачио говори с възхищение за Варлаам.

В Атон, Солун, Цариград и другаде се разгаря остра философска борба. В дълбоката си същност това е борба между залязващата феодална класа и зараждащото се буржоазно общество. В тая борба побеждават ирационализмът и мистицизмът, защото на Балканския полуостров все още липсва социална почва за развитието на Ренесанса.

Религиозните и философските спорове във Византия намират най-непосредно отражение в България. И нищо чудно в това: икономическите, политическите и културните условия са аналогични. Григорий Синаит развива своята дейност в Парория — област, която се намира на границата между Византия и България; някои от най-близките му ученици са българи (Теодосий Търновски); българският цар Иван Александър му дава щедро материална помощ. През втората половина на XIV в. исихазмът става господствуващо религиозно-философско движение в България и оказва силно влияние върху литературата. Особено важен е фактът, че в България намират привърженици и противниците на исихазма. В преработката на Бориловия синодик от края на XIV в. са вмъкнати анатеми срещу Варлаам и Акиндин. Текстът се намира в Палаузовия препис и е доста повреден. Той започва с думите: «Акиндина, Варлаама и попа Прохора Кидонѣ, иже паче въсѣхъ еретикъ хоулнаа на Ба изглавшихъ еще же бжтвныи свѣть, иже на горѣ Θавѡрстѣи явлеисѧ апл ѡ. . . »[1]

Интересно е, че тук се споменават не само бележитият хуманист и рационалист Варлаам от Калабрия и неговият ученик Григорий Акиндин, но се среща и името на Прохор Кидонис, атонски монах, противник на исихастите, отлъчен от цариградската църква. Добър познавач на латинския език, Прохор е превеждал на гръцки съчиненията на западни богослови. С подобна дейност се е занимавал и неговият брат Димитър Кидонис, високообразован познавач на античната литература, преводач на трудовете на Тома Аквински, автор на ценна кореспонденция, която разкрива както връзките му с видни гръц-

[1] *М.Г.Попруженко*, Синодик царя Борила, София, 1928, стр.95.

ки и западни хуманисти, така и необикновената смелост на неговата мисъл.

Имената на Варлаам и Акиндин се явяват и в житието на Теодосий Търновски, написано от цариградския патриарх Калист. В свиканията през 50-те години на XIV в. черковен събор в Търново от Иван Александър, председателствуван от самия цар, е било осъдено и учението на двамата противници на исихазма: «Не само това, но (те осъдиха) и скверната и богомерзка богомилска, сиреч масалианска ерес, а също и другата, новопоявилата се — сиреч ереста на Варлаам и Акиндин — и нейните служители и предстоятели да бъдат прогонени далече от българските предели, та занапред българската страна да бъде чиста от такива нечисти плевели, а само благочестивата вяра да сияе повече от слънчевите лъчи, както би казал някой.»[1]

За идейното оживление в България през XIV в. говорят и други факти. Пак в житието на Теодосий Търновски се съобщава, че в Търново пристигнал от Цариград монахът Теодорит, лекар, който направил опит да възвърне някои стари езически култове. Други двама монаси, Лазар и Кирил Босота, изгонени от Атон, направили опит да разпространяват в Търново и неговите околности адамитството. В Бориловия синодик е поместена анатема и срещу други двама носители на нови идеи през XIV в., които църквата обявява за еретици — Фудул и неговия учител Пиропуло. Те са обвинени в неуважение на иконите, в хулене на владиците, свещениците, монасите и кръста, в различни влъхвования, а също и в това, че «са опоганили свещените църкви» («и сщенныѧ цр҃к. . . опоганивших»).[2]

Бориловият синодик ни връща и към по-ранни явления, към проникването на някои византийски рационалистични идеи от XI в., напр. учението на Иоан Итала, който подчертава примата на разума и в областта на християнската религия. В синодика е поместена статия, която разобличава философията на Йоан Итала, а също и специална анатема, където неговото учение е наречено «елинско»[3]. Съставителят на Бориловия синодик е намерил за необходимо да разобличи и учението на Сотирих Пантевген, свързан с философията на

[1] *Ив. Дуйчев*, Из старата българска книжнина, II, София, 1944, стр. 226—227.
[2] *М.Г. Попруженко*, Синодик царя Борила, стр.96.
[3] *Пак там*, стр.40.

Йоан Итала. Извънредно интересна е анатемата, насочена изобщо срещу изучаването и разпространението на «елинските науки»: «Й ѣлинскаа проходѧщихь оученїа й не тъкмо наказанїа ради таковыимь оучѧщесѧ, нъ и въ срамь ихь соуетныимь послѣдоужще и ꙗко истинно въроужщемь и тѣмь ꙗко извѣстномь послѣдоужщимь, ꙗкоже и инѣхь, когда, оубо въ таинѣ, когда же ꙗвѣ приводити къ себѣ и оучити прилѣжно, анаѳема.»[1]

Всички посочени сведения заслужават обстойно проучване, за да се установи до каква степен в България са проникнали идеите на византийския рационализъм от XI и XII в. и особено да се разкрият първите прояви на европейския хуманизъм в българската култура през XIV в., главно във връзка с борбата около исихазма. Няма съмнение, че и у нас през този период мистицизмът и рационализмът си дават сражение.

Обаче проявите на хуманизма в България през XIV в. трябва да се разглеждат върху една по-широка плоскост — не само като отражение на философския и просветния живот на Византия. Втората българска държава създава своя голям културен център — Търново, в който се развиват литературата, живописта, архитектурата, приложните изкуства. Тук се създават прекрасните илюстрации на Лондонското четвероевангелие и Манасиевата хроника, предназначени за царската библиотека; самите подвързии на ръкописите представят високо постижение на изкуството. През този период се увеличават и разнообразяват преводните произведения, на българския читател става достъпна поетическата история на Троянската война («Троянска притча»). Владетелите щедро надаряват манастирите с привилегии; писателите им се отплащат с лесни похвали. Византийската култура не е вече достатъчна, за да задоволи нарасналите духовни интереси; разширяват се връзките със Запада: с Латинската империя, която се създава в Цариград в началото на XIII в., с римския папа Инокетний III, с когото Калоян води оживена кореспонденция, с Дубровник и Венеция, които имат свои колонии в бъл-

[1] *М.Г. Попруженко*, Синодик царя Борила, стр. 36; в новобългарски превод: «На онези, които се занимават с елинските науки и ги изучават не само за да получат образование, но и да следват техните празни мнения, и вярват, че са истинни, и толкова държат за тях като нещо положително, че понякога тайно, понякога явно привличат към себе си и други и ги учат прилежно, анатема» (вж. *Ив. Дуйчев*, Естествознанието в средновековна България, София, 1954, стр. 231).

гарските градове и чиито търговци свободно пътуват из страната. Оживлението се наблюдава особено силно в литературата, която през XIV в. преживява своя втори голям разцвет. Неизбежно това развитие би завършило с явления, които биха ни приближили до общия подем на литературата, изкуството, просветата, науката, така характерен за Италианския ренесанс, но настъпилите политически събития в края на века — рухването на българската държава под напора на турската завоевателна мощ — препречват пътя на умственото движение. Неосъществени исторически перспективи за XV и XVI в., когато на Запад творят писатели като Рабле и Сервантес! Трябва да се задоволим само с проучването на отделни прояви в българската литература през XIV в., зародиши на ренесансово виждане и възприемане на света.

Такива зародишни явления представят преди всичко някои хуманистични черти в литературното дело на патриарх Евтимий и неговите ученици. Те се разкриват в психологизма, в стремежа на писателя да вникне в душевния живот на героите и да покаже постепенното развитие на личността, в отношението му към езика и словото, във високия стил, който създава («плетение словесь»). Тези черти произтичат до известна степен от самото учение на исихастите (Григорий Палама), които се занимават с душевните сили, с човешките чувства и «внимателно анализират вътрешния живот на човека»[1]. Исихастите издигат високо значението на словото — като средство за познаване на същността на явленията. Патриарх Евтимий е не само великолепен майстор на словото, но подобно на италианските хуманисти, които изучават и коментират текстовете, се занимава специално с езика, предприема правописно-езикова реформа, изправя книгите. Учениците му продължават неговото дело в това отношение — Константин Костенечки в Сърбия, Киприан в Русия. Развивайки неговите литературни принципи, учениците му се стремят да нарисуват човека в разнообразните му прояви, да изобразят човешката личност в естествената ѝ жизнена и историческа среда. Забележителни са в това отношение похвалните слова на Григорий Цамблак и биографията на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки. Др. Павлович посочи много добре елементите на хуманизъм в тази биография.[2]

[1] *Д.С. Лихачев*, Предвозрождение на Руси в конце XIV—первой половине XV века; в: Литература эпохи Возрождения, стр. 162.

[2] *Др. Павловић*, Елементи хуманизма у српској књижевности XV века Београд, 1936.

Литературното движение у южните славяни през XIV и XV в. оказва значително влияние върху развитието на руската литература. Изхождайки от него, Д.С. Лихачов говори за предренесанс («предвозрождение») в Русия в края на XIV и първата половина на XV в.[1]

След едно огромно закъснение от няколко века идеите на хуманизма се появяват в българската литература отново през средата на XVIII в., когато започва българското национално възраждане. И тук се касае за явления, които имат много сходни черти у почти всички балкански народи. При това става дума не само за типологически сходства, но и за преки генетически връзки и исторически контакти. Не може да се тури знакът на равенство между заподноевропейския Ренесанс и българското възраждане — българското възраждане е най-тясно свързано с националноосвободителното движение на българския народ и това му придава особени нюанси. Но от друга страна това движение е в основата си антифеодално и се явява също в епохата на преход от феодализма към буржоазното общество. Оттук и редица общи черти със западноевропейския Ренесанс; те се проявяват преди всичко в хуманизма. И за българското възраждане са характерни такива явления като еманципация на личността, освобождаване на човешката личност от богословския консерватизъм, от религиозните и моралните предразсъдъци на средновековието, създаване на широка просвета и светска култура. През първата половина на XIX в. в България се разгръща голямо просветно движение и се дава силен тласък на цялото културно развитие. Това е един от интересните случаи, когато хуманизмът на Ренесанса прелива в хуманизма на Просвещението. Българската младеж в началото на века черпи широко от гръцките училища и гръцката култура, чрез които най-напред проникват у нас идеите на Просвещението, а от 40-те години нататък — главно от руската култура. Заслужава да се отбележи и ролята, която играят в това отношение и някои културни центрове на Румъния и Сърбия.

В сравнително кратък период в България образованието се реформира основно, унищожават се черковните училища и се създава модерна светска училищна система. Появяват се

[1] *Д.С. Лихачов* постави този въпрос в доклада си пред IV международен конгрес на славистите «Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России», Москва, 1963; подробно въпросът е разгледан в цитираната статия «Предвозрождение на Руси в конце XIV—первой половине XV века».

забележителни личности, високо образовани, с енциклопедични научни интереси; достатъчно е да се даде само един пример — д-р П. Берон, автор на многобройни съчинения в областта на физиката, геологията, астрономията, химията, философията и т.н., излезли на френски, немски, латински и гръцки език. Основно се променя характерът на литературата — от средновековните форми се преминава към съвременна жанрова система. По-важно е да се отбележи, че литературата се свързва тясно с живота и с националноосвободителната борба на народа. През XVIII и XIX в. се завършва онзи процес, който политическата катастрофа на българската държава в края на XIV в. бе спряла още в неговия зародиш. Колкото и да са различни условията, при които се проявява хуманизмът в българската литература, все пак от примера на нашето възраждане се вижда, че развитието на обществената мисъл и на литературата се подчинява на общи закономерности във всички страни.

II

Обаче хуманизмът като литературно явление има и втори аспект. Касае се, от една страна, за разширяване на неговото съдържание, а, от друга — за излизане извън строгите хронологически рамки на европейския хуманизъм от епохата на Ренесанса. Дори ако се изхожда от концепцията за човешката личност като същност на хуманизма, правилно се припомня съществуването на такива концепции далече преди XIV и XV в.: митологията издига човека като образ и подобие на бога, а християнската религия защищава принципа за равенство и братство на хората (любов към ближния, любов към човека, милосърдие и състрадание); при това този принцип е извънредно важен, понеже се касае за робовладелското общество.[1] Следователно утвърждаването на човешката личност започва преди формирането на хуманизма като философско и литературно течение в определен исторически период. Заедно с това трябва да се изтъкне, че хуманизмът като концепция за човека не се затваря исторически в рамката на ренесансовите явления, продължава своето развитие и получава ново историческо съдържание. Това съдържание не се изчерпва с проявата на интерес към човешката личност; то обхваща стремежа за осъществяване на високи идеали от морален и социа-

[1] Срв. *Н.И. Конрад*, Об эпохе Возрождения, стр. 34—35.

лен характер; хуманизъм и хуманност приближават своите значения.

Проследяването на хуманизма (в широкия смисъл на думата) в историята на българската литература представя голям интерес. И тук не може да се говори за специфично национални явления, за явления, изолирани само на национална почва, защото чертите на хуманизма могат да се открият в една или друга степен в литературата и фолклора на всички балкански народи. Но все пак хуманизмът се проявява по специфичен начин при отделните народи, носи особеностите на националния живот и характер, основава се на една национална нравствена философия.

Хуманизмът на българската литература се проявява още през IX—X в., при създаването на славянската писменост и в делото на писателите от епохата на цар Симеон. Дотолкова, доколкото делото на братята Кирил и Методий засяга всички славяни и доколкото старата българска литература оказва влияние върху литературното развитие на южните и източните славяни, хуманизмът представя обща черта на старите славянски литератури. Старата българска литература отразява едно забележително явление в живота на славянските народи — стремежа им да създадат писмена култура на своя език. Братята Кирил и Методий и техните ученици се противопоставят на консервативното схващане, че култура може да се създава само на три, осветени от традицията езика. Няма избрани езици и народи, всички народи са равни и имат право на културно развитие. На събора във Венеция Кирил заявява: «Бог не изпраща ли дъжд еднакво на всички? Също тъй и слънцето на свети ли над всички? И не дишаме ли еднакво всички въздух? И как вие не се срамувате, като признавате само три езика и заповядвате всички други народи и племена да бъдат слепи и глухи? Пояснете ми, бога за безсилен ли смятате, та той не може да даде всичко това, или за завистлив, та не желае?» В същност тук се проявява типична за епохата на Ренесанса черта — борбата срещу догматизма. Една догма — схващането за трите свещени езика — се превръща в пречка за развитието на човешката мисъл и народностните култури. Кирил и Методий имат смелостта да се обявят решително срещу нея и по тоя начин да проправят път на славяните към свободно развитие. Не случайно на този момент от дейността на двамата братя се придава изключително значение и те се обявяват за предходници на европейския Ренесанс[1]. Още в самото начало на старата българска литература заляга една дълбоко

хуманна идея, която вълнува човечеството през вековете — до наше време. Хуманизмът на старобългарската литература се изявява не само в защитата на славянската култура, но и в самото по-нататъшно развитие на литературата, особено във века на цар Симеон, когато в своите произведения писатели като епископ Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър и др. дават израз на устрема на българския народ към просвета и напредък.

Хуманизмът на българската литература се проявява и в друго отношение — в едно голямо движение от реформационен характер — богомилството. Касае се за ерес, която се обявява против официалната черква и санкционирания от нея обществен строй. Богомилството е една голяма тема, която тук не може да се разглежда подробно. Засягам я само дотолкова, доколкото искам да изтъкна, че литературата, която се създава в средновековието около богомилството, третира не само специални богословски въпроси, но се докосва до големите идеи за социалното реформиране на обществото, изразява протеста на народните маси срещу социалната неправда.

Развитието на хуманистичните идеи виждаме по-нататък в редица произведения, които се създават след XV в. като реакция срещу чуждото политическо иго. В тези произведения все повече проникват картини на робството, писателите все повече се откъсват от абстрактните богословски проблеми и насочват погледа си към страданията на народа. При все че не скъсва с традиционната жанрова система, не достига до широки табла на народния живот, литературата се доближава до народната съдба. Особено интересни са няколко произведения, възникнали през XVI в. — в житийния жанр намират отражение дълбоки народни вълнения. Житията на софийските книжовници поп Пейо и Матей Граматик изобразяват мъченическите усилия на българите да запазят своята вяра и народност, да се защитят от агресивния фанатизъм на мохамеданските потисници. Наистина тази борба не успява; не успяват да избягнат помохамеданчването и българите от Чепино, за което кратко, но изразително разказва поп Методи Драгинов през XVII в. Но самото изображение на трагичната съдба на народа е вече един успех на българската литература и още едно свидетелство за нейните хуманистични тенденции.

Тези хуманистични тенденции се изявяват особено силно

[1]Вж. *Вл. Топенчаров*, Константин-Кирил Философ. АБВ на Ренесанса София, 1970.

през епохата на националното възраждане. Писателите са обществени дейци и патриоти, дълбоко свързани със своя народ; литературата се поставя в служба на прогресивното обществено развитие. Идеите за освобождаване на човешката личност от средновековното мислене, за създаване на нова просвета и култура, за унищожаване варварството на националното робство, за правото на национално обособяване и национална независимост вдъхновяват творчеството на българските писатели от Възраждането. Литературата участвува активно в борбата срещу националното потисничество и социалната експлоатация. Разнообразни и твърде интересни са литературните форми, през които се пречупват историческите събития.

Не е трудно да се формулират отделни моменти на хуманистично виждане и мислене в творчеството на цяла редица български възрожденски писатели. Основната задача на българското изкуство през този период — да отразява тежкото положение на народа под чуждо иго, да служи пряко и открито на националноосвободителната борба — е дълбоко хуманистична. Никога българската литература дотогава не се е включвала така активно в обществения живот — и то на страната на ония, които страдат и се борят за по-добра участ, които се надяват и вярват в бъдния ден на свободата. Като се почне от патриотичния призив на Паисий Хилендарски и се стигне до пламенната революционна песен на Ботев, основната тема на литературата е народната съдба. Тази тема намира различни художествени въплъщения — в автобиографията на Софроний, в диалозите на Неофит Бозвели, в разностранната публицистична дейност на Раковски, в неговата поема «Горски пътник», в поезията на Д. Чинтулов и П.Р. Славейков, Н. Козлев и Л. Каравелов, Гр. Пърличев и Р. Жинзифов, Хр. Ботев и Ив. Вазов. Върху хуманистична основа е изградена цялата възрожденска белетристика, тя изцяло е свързана със страданията и борбите на народа — от «Нещастна фамилия» и «Изгубена Станка» до повестите на Каравелов «Войвода», «Турски паша», «Крива ли е съдбата» и т.н.

През Възраждането българските писатели се приобщават към големите прогресивни идеи на човечеството. В това отношение най-ярък пример представя творчеството на Хр. Ботев. В «Борба» той разкрива огромната битка, която отрудените хора водят срещу царството на мрака и лъжата, за окончателното сриване на стария свят; в «Смешен плач» дава ярък израз на своето възхищение от делото на Парижката комуна и същевременно разобличава фалша и лицемерието на реакцион-

ните вестникари, които оплакват нейните жертви. Великите прогресивни идеи на века оплодяват и издигат високо хуманизма на нашата възрожденска литература, но този хуманизъм се опира и на най-хубавите народни традиции, на идейно-естетическия опит на народа. Достатъчно е само да се отбележи обстоятелството, че писателите използуват широко художествения опит на народното поетическо творчество, че се проникват от неговия богат образен и емоционален свят. Да вземем само един пример — силното влияние, което хайдушките народни песни оказват със своята любов към свободата и със своя оптимизъм върху творчеството на Д. Чинтулов, П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев и др. В близостта на писателите до живота на народа, до народната мъдрост, до народното поетическо творчество трябва да се търсят в голяма степен корените на хуманизма на българската литература през епохата на възраждането.

Хуманизмът на националното възраждане дава своето дълбоко отражение и върху развитието на нашата литература след Освобождението. Влиянието се проявява както в тематиката, така и в общата реалистична и демократична насока на литературата. Разбира се, при новата обществена обстановка понятието хуманизъм се обогатява значително, то поглъща нови идеи, засяга нови области от живота на обществото и човека. Да се проследят подробно неговите прояви, това значи да се навлезе в твърде интересни и сложни проблеми от областта на философията, етиката и социалния живот.

В една статия не бихме могли да разгледаме всички тези проблеми. Нашата задача е да набележим традициите на хуманизма, да покажем неговите основни насоки. Проявите на хуманизма са разнообразни и различни в творчеството на Ив. Вазоа и Ст. Михайловски, Алеко Константинов и Пенчо Славейков, Влайков и А. Страшимиров, Яворов и П.Ю. Тодоров, Д. Бояджиев и Д. Дебелянов, Н. Лилиев и Л. Стоянов, Г.П. Стаматов и Елин Пелин, Йорд. Йовков и К. Константинов, Н. Райнов и Г. Райчев, Ст.Л. Костов и Св. Минков, Е. Багряна и Ат. Далчев. Тук нито се изчерпват имената, нито се поставят проблемите. Касае се за един дълъг период, от Освобождението до тридесетте години. Хуманистичните идеи се движат от преклонението на Вазов пред героизма на възрожденските дейци до бунта на Багряна срещу условностите на буржоазното общество, което потиска жизнения и творческия полет на жената. Извънредно интересни са литературните въплъщения на хуманизма: лириката, критико-реалистич-

ните разкази и романите на Вазов, сатирите на Михайловски, фейлетоните и «Бай Ганьо» на А. Константинов, поемите на Пенчо Славейков, битовите повести на Влайков и т.н. Мени се социалната и философската основа на хуманизма; откриват се нови художествени форми (у Яворов и поетите-символисти); проявите на хуманизма се търсят върху широката плоскост на народния живот (Елин Пелин, Йовков), но погледът на писателите все повече се насочва и към града, към сферата на политическите борби; от народните традиции на хуманизма се преминава към големите философски проблеми.

Изобщо проявите на хуманизма в българската литература след Освобождението са една изключително интересна за изследване област. Има писатели, които изцяло трябва да бъдат разглеждани от този зрителен ъгъл, например Йордан Йовков. Хуманистичните идеи в неговото творчество имат дълбоки народни корени, опират се на народния мироглед и етика. Писателят не ги ограничава в рамките на националното, не ги свързва само с определена национална психика. Хуманизмът в народната среда няма националност — Йовков го открива не само в българския човек, но у турци, цигани и т.н. Достатъчно е един пример — Сали Яшар от великолепния разказ «Песента на колелетата».

Специално внимание заслужава развитието на хуманизма в пролетарско-революционната литература. Тази литература преминава през различни етапи: възникване през деветдесетте години на миналия век в лицето на Д. Благоев, Д. Полянов, Г. Кирков; новото ѝ динамично развитие след Първата световна война под силното влияние на идеите на Великата октомврийска революция със забележителни поети и критици като Хр. Смирненски, Гео Милев, Н. Фурнаджиев, Ас. Разцветников, Н. Хрелков, Ламар, Г. Бакалов, Г. Цанев и др.; подемът ѝ през 30-те години, в периода на решителната борба срещу капиталистическия гнет и фашизма, когато се създава силен литературен отред — Т. Павлов, Г. Караславов, Хр. Радевски, Л. Стоянов, Кр. Велков, Мл. Исаев, Н. Вапцаров и още цяла редица революционни писатели, и най-сетне литературата на победилата социалистическа революция, чийто основен метод стана социалистическият реализъм. Хуманизмът на революционната ни литература се изгражда върху единна социална и философска основа и все пак в различните исторически етапи той има свои специфични особености. Достатъчно е да се вземат примери от поезията, да се съпоставят поети като Д. Полянов и Хр. Смирненски, Гео Милев и Н. Вапцаров, за

да проличат веднага тези особености. Още по-разнообразна и богата е картината на съвременната поезия, изминала твърде сложен път от 9 септември до днес. Без да изневерява на своята основна идейна и социална целенасоченост, хуманизмът на съвременната българска литература се проявява в разнообразни форми, съчетава национално и интернационално, отразява широка гама от мисли и чувства — от съдбата на отделната човешка личност до съдбата на цялото човечество, борещо се за мир, свобода и напредък.

Изследването на проблемите на хуманизма на нашата пролетарско-революционна и социалистическо-реалистическа литература изисква дълбок анализ на сложни явления — като се започне с ролята на националните хуманистични традиции и се стигне до развитието на хуманизма като интернационално явление. Тук влизат теоретически и исторически въпроси: същност на комунистическия хуманизъм, концепцията за човека в съвременното общество, ролята на Лениновите идеи, въздействието на съветската литература, хуманизъм и естетика и т.н. Каква благодарна област за изследване, за поставяне на най-актуалните въпроси на литературното развитие! Съвременният хуманизъм участвува активно в един огромен процес — борбата за изграждане на ново, социалистическо общество. Тази борба се води не само в рамките на отделни страни, но в световен мащаб, като най-голямото усилие, което човечеството е предприемало в своята хилядолетна история за преобразяване на живота. Затова революционният хуманизъм е неизбежно интернационален по своите цели и своя характер. Хуманизмът на съвременната българска литература също носи тази отличителна черта.

Един от най-големите хуманисти на XX в., Ромен Ролан, някога излезе с една изповед и един апел — «Прощаване с миналото». Хуманизмът е наистина преди всичко прощаване с миналото, с всичко ретроградно и реакционно, което тегли живота назад; хуманизмът е поглед напред, устрем към светлото бъдеще на човечеството. Но хуманизмът не значи прощаване с цялото минало, с всичко в миналото, защото непрекъснато се възвръща към най-светлите традиции в историята на народите, в многовековния труден път на човека. Тази вътрешна диалектика на хуманизма откриваме и в съвременната българска литература. Тя събира в себе си като във фокус минало, настояще и бъдеще, което ще рече: най-хубавите исторически традиции на нашия народ, героизмът на днешното време — с целия динамизъм на борбата за социалистическо об-

щество, вълнуващите перспективи на утрешния ден — и всичко това видено колкото в национален, толкова и в интернационален мащаб. Оттук и разнообразието в проявите на хуманизма в днешната българска литература — от стиховете на Веселин Андреев до романите на Д. Талев, от «Тютюн» на Д. Димов до «Страшния съд» на Блага Димитрова, от поезията на Пеньо Пенев до философските размисли на Ем. Станев в историческите му повести.

Проблемите на хуманизма в новата българска литература изискват специално разглеждане. Те трябва да бъдат осветлени не само вътре в себе си, но и в сравнителен международен план. Особен интерес представят за нас паралелите на тези проблеми в литературите на другите балкански народи. Сравнителното разглеждане на хуманизма може да допринесе съществено за изясняване на цяла редица специфични национални явления в развитието на всяка отделна балканска литература. Но също така то ще покаже в балканските литератури и известни общи черти, които им определят особено място в голямата общност на европейските литератури. Тежката съдба на балканските народи е поставяла пред тях за решение много морални проблеми; литературата е поемала върху себе си решението на тези проблеми със специфичните средства на изкуството. Така се ражда хуманизмът в историята на балканските литератури — и той е може би една от най-отличителните им черти. Българската литература в това отношение не прави изключение; нещо повече — хуманизмът в нейното развитие представя силна и доминираща струя.

КНИГА ЗА СЪДБАТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

Тази година се навършват два века и половина от рождението на един от най-забележителните синове на нашия народ — Паисий Хилендарски. Ето една личност, за която биографичните данни са минимални, но която изпъква ярко в съзнанието на поколенията. Това се дължи на една неголяма по обем творба — «История славеноболгарская», която отразява блестящо както личността на своя автор, така и чертите на една цяла епоха.

Създаването на тази творба до голяма степен и досега е една загадка. Касае се не за изворите, които Паисий е използувал — науката постепенно ги открива и уточнява, нито за времето, в което «История славеноболгарская» е написана — това време може добре да се определи от сведенията, които самият автор ни е дал. Загадката засяга по-скоро процеса на раждането на творбата, възникването на идеята, разрешаване на проблема за жанровия ѝ характер, за нейния стил и композиция. В миналото бяхме свикнали да решаваме тези въпроси лесно: «История славеноболгарская» възниква твърде естествено — като плод на лични и обществени подбуди, в резултат на повелята на времето. А що се отнася до особеностите ѝ като литературна творба, те се дължат на недостатъчната историографска и писателска подготовка на скромния хилендарски монах. Бяхме свикнали да взимаме буквално думите му: «Не съм учил никак нито граматика, нито светски науки, но за простите българи и просто написах. Не се стараех според граматиката да нареждам речите и да намествам думите, но да събера заедно тази историйца.»

Това признание ни бе достатъчно, за да обясним и някои фантастични и легендарни места в «История славеноболгарская», и някои особености на композицията, и някои непоследователности в езика и правописа. Същевременно ние пренебрегвахме други важни посочвания на Паисий за начина, по който е писал и работил. Такъв е например заключителният

пасаж в предговора — заслужава да бъде приведен изцяло: «Аз прочетох много и премного книги и много време търсих прилежно, но никак не можах да намеря. В много ръкописни и печатни истории по малко, рядко и накратко се намира. Някой си Маврубир, латинец, превел от гръцки една кратка история за българските царе, но съвсем кратко — едва се намериха техните имена и кой след кого е царувал. Самият този Маврубир е написал: «Така казват гърците поради завистта и ненавистта, която имали към българите. Не са описали храбрите постъпки и славните дела на българския народ и царе, но накратко и противното писали, както им е било удобно, за да не се срамуват, че българите много пъти са ги побеждавали и са взимали от тях данък.» От този Маврубир и от много други истории събрах за много време съществено, поразпространих го и съставих тая историйца. При все че се намира в много книги по малко и накратко писано за българите, но не може всеки човек да има тия книги, да ги чете и да ги помни, затова разсъдих и събрах всичко в едно.»

Ето сложната работа, която Паисий е извършил при събирането на материали за своя труд, при преценка на историческите сведения, при подредба на намерените данни. Но това е само едната страна на въпроса. По-трудно е да се изясни продължителният вътрешен процес, в резултат на който е възникнал замисълът на «История славеноболгарская». Паисиевият труд се ражда като резултат на дълбоко и живо познаване на българската действителност и на положението на Балканския полуостров през XVIII в.; той е плод на дълготрайни наблюдения и впечатления от живота на българския народ. «История славеноболгарская» е написана в Света гора. И това обстоятелство не е без значение, защото тук Паисий е разполагал с библиотеки, ръкописи и исторически документи. Тук са се съхранявали традициите на миналото и споменът за свободните някога балкански държави. Тук е живяло будно монашество и са се водили остри патриотични спорове, в които българският монах е взимал живо участие.

Но преди да дойде в Света гора, Паисий е прекарал 23 години в родината си, сред сънародниците си. Имал е възможност да се запознае добре с техните болки и страдания, с техните стремежи и надежди. Наблюдавал е и робския гнет, и всекидневното унижение, на които са били подложени, но същевременно е виждал и първите признаци на пробуденото национално съзнание, съживяването на вътрешните народни сили. Паисий е могъл да наблюдава зараждането на нови ико-

номически отношения, срещал е предприемчиви търговци и занаятчии, от самото му родно място Банско са тръгвали кервани със стоки на Запад към големите европейски търговски центрове. Несъмнено нещо ново е настъпило в живота на българския народ и това не е могло да не се отрази на самочувствието му.

Но заедно с това Паисий е съзирал явления, които са го смущавали. Икономическото издигане, стремежът към просвета и по-висока култура са пораждали и някои опасни влечения — постепенно откъсване от българските народни традиции, национална неустойчивост, криво разбиране на културния напредък.

Ето тревогите, с които той пристига в Света гора. Тук контактът му с народа не прекъсва, защото светогорските манастири се посещават от поклонници от всички български краища. Нещо повече, вероятно Паисий сам е обикалял страната и е водил поклонници.

В такава обстановка Паисий взима решение за написването на своята книга. Тази книга трябвало да бъде отговор на въпроси, които дълбоко са го вълнували, на тревоги, които се отнасят до съдбата на българския народ. Тя е трябвало да бъде опит да се прозре във вековния исторически път на един народ, който след моменти на възход се е надвесвал над пропасти. За Паисий това е било въпрос да съществуваш или да не съществуваш; след четири века робство, което още продължава, да се използува историческият шанс за изход, да се отстранят ония опасни пречки, които отново заплашват съдбата на народа.

Решението е взето като отговор на една най-актуална обществена и национална задача. Въпросът е сега какъв характер трябва да има книгата, която будният български монах се заема да пише. Тъкмо тук се проявява писателското проникновение на Паисий, тук се разгръща неговата необикновена творческа дарба. Преди всичко Паисий избира историята, историческия материал, възвеличаването на миналото като най-понятно и най-силно средство за събуждане и укрепване на народностното съзнание. Паисий разбира, че една книга върху българската история, посветена на миналото на българския народ, в момента може да изиграе огромна обществена роля. Той добре знае познавателното и възпитателното значение на историята и твърде обстойно го изтъква в предговора «Полза от историята». Историята дава не само познания за мина-

лото, тя представя и преценка на извървения исторически път, тя учи и сочи пътя към бъдещето.

С това не завършва писателското проникновение на Паисий. Той стига до убеждението, че книгата не трябва да представя обикновен исторически труд, спокойно и безстрастно изложение на историческите събития, сбор от факти, имена и дати. Това трябва да бъде книга, която да въздейства пряко и силно, ярко да отделя положителното от отрицателното, да съди и разобличава, да се обръща направо към читателите, да говори открито и ясно, да търси — когато е необходимо — гневни думи, да бъде проповед и размисъл, познание и призив едновременно. Оттук и жанровият облик, и стилът на «История славеноболгарская», нейната композиция на възходяща градация, нейният остър публицистичен тон. И още нещо — Паисий добре определя читателя, за когото книгата е написана, и още в самото начало изяснява задачите ѝ. Това се вижда от втория предговор на книгата «Предисловие към ония, които желаят да прочетат и чуят написаното в тая история» — това е най-силната и най-патетичната част на цялата творба. Тъкмо в своеобразния и извънредно оригинален жанров облик на книгата и в нейния стил се разкрива голямото писателско умение на Паисий.

От анализа на «История славеноболгарская» се вижда ясно, че Паисий е успял широко и смело да изнесе и постави на разискване най-жизнените въпроси от живота на нашия народ през втората половина на XVIII в., в началния период на нашето национално възраждане. Активното отражение на епохата представя за него основна творческа задача, пряката цел на неговата книга е да засегне, разгледа и реши най-актуалните обществени въпроси на своето време. Дълбоко е развълнуван от съдбата на своя народ, към литературната работа го влече пряк граждански и патриотичен дълг. Той се обръща с пламенен зов към съзнанието на своите съвременници; идеализира българския народ, неговото минало, език, култура и земя; остро разобличава чуждия политически и духовен гнет; произнася сурова присъда над ония свои сънародници, които са готови да се отрекат от народността и езика си.

Страстният, откритият, безкомпромисният, ярко подчертаният патриотичен тон на «История славеноболгарская» представя новост в българската литература. Още в първите думи, с които се обръща към читателите, Паисий дава израз на своята гореща любов към родината и народа: «Внимавайте вие, читатели и слушатели, които обичате и имате присърце своя

род и своето българско отечество. . . За вас е потребно и полезно да знаете известното за делата на вашите бащи, както знаят всички други племена и народи за своя род и език, имат история и всеки грамотен от тях знае, разказва и се гордее със своя род и език.» Паисий отправя думите си към най-съзнателната част от своите съвременници — към ония, които обичат народа си, които не са се отказали от езика си. Но той знае, че има и други, които са забравили народа и езика си: «Някои не обичат да знаят за своя български род, но се обръщат към чужда култура и чужд език и не се грижат за своя български език, но се учат да четат и говорят по гръцки и се срамуват да се нарекат българи.» Паисий говори с дълбоко възмущение за тяхното поведение, разобличава с обилни аргументи техните твърдения за мнимото превъзходство на гръцкия народ и гръцката култура, обявява се решително срещу чуждопоклонничеството.

Паисиевата история ни въвежда в атмосферата на тежките изпитания на нашия народ през епохата на робството, когато политическият гнет и икономическата експлоатация над трудещите се народни маси са съчетани с денационализаторските стремежи на фенерското духовенство. Известни слоеве от българското население са се били поддали на гръцкото влияние (главно части от по-заможното градско население; някои чорбаджии, някои търговци, които за нуждите на търговията са усвоявали гръцкия език, защото през тоя период по-рано създалата се гръцка буржоазия е играла голяма роля в търговските пазари на империята и в търговските сношения с чужбина). Те твърдели, че «гърците са по-мъдри и по-възпитани, а българите са прости и глупави и нямат изтънчени думи». . . «Затова — казвали — по-добре е да се присъединим към гърците.» Паисий смело заклеймява невежеството или съзнателното предателство спрямо интересите на българския народ. Страниците, посветени на висшето гръцко духовенство, са изпълнени с остри нападки. Но Паисий не спира само дотук: той насочва своите изобличения и срещу политическия гнет, насилията и грабежите на поробителите. Когато описва падането на българската държава, Паисий разкрива жестокостите, извършени от завоевателите над българското население. Нещо повече — те и «в сегашно време нямат никаква правда, нито съд». Ясно е, че Паисий е притежавал голяма смелост и забележителна гражданска доблест.

Той не се задоволява само с описанието на тежкото положение на народа — потърсва и пътища за изход. Разкривайки

величието на миналото и националните добродетели на българския народ, той се обръща към най-будните среди на тогавашната българска общественост, призовава тяхното патриотично съзнание, вдъхва им вяра в бъдещето и в силите на народа. Това е призивът на горещ патриот, който издига високо идеята за национална независимост и културна самостоятелност и заявява смело: «Българино, не се мами, знай своя род и език и учи се на своя език!» Паисий изтъква дълбоката връзка между народност и език, патриотизъм и език, освободителна борба и език. Обръщайки се към своите съвременници с горещ патриотичен призив, посочвайки им необходимостта да проучат своето историческо минало, той заявява: «Аз ви написах поред това, което е известно за вашия род и език». . . Паисий укорява остро онези, които се отказват от езика си; за него това е отказ от народността, предателство към родината.

«История славеноболгарская» е книга за съдбата на българския народ. Опряна върху миналото, тя е обърната към настоящето и представя цяла програма за националното възраждане и националноосвободителната борба. Тя сочи смело пътя към политическо и културно национално самоопределение. Патриотизмът на Паисий е съчетан с дълбок демократизъм, Паисий търси опора в демократичната народна среда и изтъква добродетелите на «простите орачи, копачи, овчари и прости занятчии». Дълбокият демократизъм е една от най-характерните особености на Паисиевото дело. Любовта към народа е отразена не само в горещата негова защита от хули и нападки, но преди всичко в оня страстен копнеж на светогорския монах да види своя народ свободен и просветен, отхвърлил веригите на робството, изпълнен с вяра в своите сили и своето бъдеще. В специфичната историческа обстановка на своето време Паисий се бори за нови идеали и разчиства пътя на свободното развитие на българския народ — така както днес при други исторически условия нашият народ води борба за своето настояще и бъдеще, осъществява велик прелом в историческото си развитие. Тъкмо с борческия си глас, със смелостта на своите идеи, с пламенната си устременост напред, с дълбокия си демократизъм «История славеноболгарская» двеста и петдесет години след раждането на своя автор продължава да говори живо и непосредно за нашето време.

ОТНОШЕНИЕТО НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЕЗИКА

Въпросът за езика заема важно място в «История славеноболгарская». Тук не става дума за езика на самата Паисиева творба — въпрос твърде сложен, особено с оглед на възникването на днешния български литературен език. Проблемът за езика ни интересува като съставна част от мирогледа на Паисий Хилендарски и още нещо — като момент от идеологията на българското възраждане.

И в историята на нашата средновековна литература има периоди, когато проблемите на езика се поставят твърде категорично. Първият от тези периоди съвпада със създаването на българската и славянската писмена култура изобщо. Касае се за делото на Кирил и Методий и за дейността на първите български писатели от IX—X в. Тук не ни занимава толкова извършената трудна филологическа работа при създаването на славянската азбука, при първите преводи на богослужебни книги, при възникването на оригинална българославянска книжнина, където е трябвало да се решават сложни въпроси в областта на езика, стилистиката, поетиката; интересува ни преди всичко защитата на славянската писменост, борбата срещу възгледите на триезичниците. Изпъкват два момента: радостта от приобщаване към една по-висока за онзи исторически момент култура — християнската, и защитата на правото на славянските народи да имат писменост на своя език, т.е. самобитна своя култура. Съчиненията на Климент Охридски, Константин Преславски, Черноризец Храбър, Йоан Екзарх, Пространните жития на Кирил и Методий, житията, посветени на Климент и Наум, и т.н. дават богат материал в това отношение.

За втори път въпросите за езика се поставят остро през XIV в. от представителите на Търновската книжовна школа. Патриарх Евтимий се занимава обширно с тези въпроси; неговият ученик Константин Костенечки дава твърде обширно изложение на неговите възгледи и на реформата, която е извършил. Ще бъде неправилно да се сметне, че Евтимий се стреми само

към единство на правописната система и към точност на преводите. Касае се за по-сложна задача, която е свързана с цялото умствено движение на епохата. Д.С. Лихачов определи това движение като «Предвъзраждане» — в него «са били заложени вече всички онези явления на духовната култура, които при благоприятни обстоятелства трябваше да доведат до Възраждане»[1].

Постановката на Д.С. Лихачов е извънредно интересна, защото през XIV в. действително се набелязват във Византия и в южнославянските страни наченки на ренесансови явления. Изхождайки от особеностите на Търновската книжовна школа и делото на патриарх Евтимий, а също така и от философските основи на исихазма, Д.С. Лихачов търси предренесансови прояви в Русия. Тези прояви не се изчерпват само с проблемите на езика, но несъмнено езикът заема важно място в съвкупността от явления, които Д.С. Лихачов нарича «Предвъзраждане».

Третият момент, когато в историята на българската култура и литература се разискват въпросите на езика, е началото на българското национално възраждане — «История славеноболгарская» на Паисий Хилендарски. Не бих искал да тръгна по пътя на лесните обобщения, че при всеки случай, когато се поставя въпросът за езика, става дума за явления от ренесансов тип, за процес на «откриване на човешката личност» и издигане на езика като неин основен атрибут. Аналогията може да се доведе само до факта, че се касае за три преломни епохи в историята на нашия народ, но преломът има различно съдържание, осъществява се по различен начин или не успява да се осъществи, какъвто е случаят с XIV в. Дори хуманизмът, който несъмнено сближава тези три епохи, има различни отправни точки и не покрива понятието ренесанс.

Това ще проличи твърде ясно, когато анализираме делото на Паисий Хилендарски. Наистина той изхожда от една вече създадена традиция — дамаскинската книжнина, която използува живия, говоримия, народния език. Това е важна придобивка на българската култура. Сближаването с народния език се определя от задачата — нравствено-религиозните проповеди на Дамаскин Студит и на неговите български последователи от XVI—XVIII в. са предназначени за широките народни читателски кръгове, а това води до демократизация

[1] *Д.С. Лихачев*, Предвозрождение на Руси в конце XIV — первой половины XV века, в: Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы, Москва, 1967, стр.137.

на литературата. Показателни са думите на Йосиф Брадати: черквите са длъжни «да имат книги поучителни по прости ѩзикъ да се разбират и прости людіе без'книжни да разумеютъ»[1].

Възгледите на Паисий далеч надхвърлят посочената от дамаскинарите задача; те засягат много повече проблеми и са неделима част от неговата цялостна идеология. Отношението му към езика е нъпълно осъзнато теоретически. Първият извод, до който достига, е, че говоримият език трябва да бъде основа на литературния. Тук той изхожда не само от дамаскинарската традиция, която не е могъл да не познава, но и от задачата, която си поставя в своята творба — да говори достъпно и ясно на читателя, да му разкрие на разбираем език своите идеи. Извънредно интересни са две изказвания, които Паисий прави в послесловието на своята история. Първото гласи: «ѡ руски речи прости ѡбратихь на болгарски прости речи и словенски.»[2] Несъмнено тук писателят има пред вид превода, който е извършил при използуване на двата свои най-важни извора — съчиненията «Книга историографія» (1722) от Мавро Орбини и «Деянія церковная и гражданская» на Цезар Бароний. Присъствието на думата «словенски», която обикновено в преписите се изпуска, е вероятно резултат на една традиция, отразена и в заглавието на творбата — «История славеноболгарская». По-важно е обаче да отбележим категорично подчертания израз «на болгарски прости речи».

Второто съобщение в послесловието е също много показателно: «Не ѕчих се ни граматика, ни политика никако, но простимь болгаромь просто и написахь: не бисть мнѣ т' щанїемь за речи по граматика слагати и слова немещати, но совакѵпити наедно сїю исторїиц8» (стр.85).

И двата цитата показват едно ясно изразено намерение — да се пише просто и достъпно на живия, говоримия език. В единия случай Паисий отбелязва, че превежда «на болгарски прости речи», т.е. на новобългарски, а в другия — че не се е стремял към някакъв «учен» език и стил, че не се е старал да нарежда речите и да намества думите «по граматика», т.е. по установената от средновековната традиция книжовна норма — старобългарска и църковнославянска. Съвършено ясно е, че Паисий търси нови езикови средства, различни от традицията, че осъзнава необходимостта да се използува говоримият език — езикът, който ще бъде разбираем за обикновените, простите

[1] *Д. Маринов*, Йеромонах Йосиф Брадати, СбНУ, кн. XVIII, 1801, стр. 119.
[2] *Йорд. Иванов*, Исторія славѣноболгарская. София, 1914, стр.84; всички цитати са по това издание.

читатели, хората от народа, защото за тях предназначава и своето съчинение.

Това обаче още не значи, че Паисий е могъл напълно да осъществи намерението си, да превърне в дело теоретическата си позиция, да напише своята творба на живия народен език. Силният архаичен, черковнославянски пласт в езика му, както отдавна е изтъкнато, значително отличава «История славеноболгарская» от дамаскините, при все че и при дамаскините се наблюдават различни степени на проникване на народния език и в отделни случаи силни архаизиращи, черковнославянски тенденции. Паисий е познавал тези колебания. Но дали при «История славеноболгарская» се касае само за неумение да се преодолее пълно средновековната книжовна традиция или за по-особено схващане за характера на литературния език — не като пряко отражение на определен диалект, но като единство на живата, говорима реч, отразяваща различни диалекти, и на книжовната традиция? Когато говори за «прости болгарски речи», едва ли Паисий разбира непосредната жива реч в една или друга диалектна форма, а търси някакви по-общи, по-единни, «общобългарски» езикови норми, което отговаря и на неговата концепция за единен български народ, за общобългарска история, за общобългарска политическа съдба,

Паисий е познавал примера на дамаскинарите, но не го е последвал, не е написал историята направо на своя роден диалект. Той изхожда от утвърдената книжовна традиция (отразена в неговите извори), в която въвежда нов елемент — силната струя на живия, говоримия език. Всички изследвачи на езика на Паисий отбелязват тези две тенденции; спорът е само коя от тях е основна. Йорд. Иванов изтъква черковнославянската: «В основата си черковнославянски, с отражения сръбски и руски, езикът на Славянобългарската история е удавен в новобългаризми и представя в своята целина изкуствен славянобългарски извод, макар и всичко това да не му е пречело да бъде ясен и достъпен на всички българи.»[1] На такова схващане се противопоставят две обстоятелства: твърдението на самия Паисий, че той не пише «по граматика», т.е. не следва традиционната литературна норма, но я нарушава и разрушава, и наблюденията, направени в някои от последните изследвания върху езика на Паисий — те установяват определящата роля на новобългарските елементи.[1] Очевидно е, че архаичната, черковнославянската тенденция не бива да се надценява.

Схващането на Паисий за характера на литературния език

[1] *Йорд. Иванов*, Исторія славѣноболгарская, стр. VII.

доразвива и утвърждава все пак една традиция, чието начало се поставя с дамаскинските сборници. С това обаче за нашия историк не се изчерпва проблемът за езика. Той се спира твърде обстойно на друга негова страна, която смята по-важна и по-съществена: свързва категорично въпроса за езика с въпроса за националното съзнание, с борбата за запазване на народността, с програмата на националноосвободителното движение, с патриотизма и демократизма. Езикът е включен в историята на народа, с него са свързани важни моменти от историческата съдба на народа. Паисий отива по-далеч: изтъква връзката на езика не само с книжнината и културата, което е напълно естествено, но и с народния бит и обичаи, с националните ни специфични черти.

Паисий силно набляга на обстоятелството, че народност и език, патриотизъм и език, освободителна борба и език са неразривно, органично свързани. Това схващане е прокарано в цялата му творба, но особено силно е подчертано във втория предговор «Предословїе къ хотешїмъ читати и послꙋшати написана» въ їсторииꙗ сию.» Обръщайки се към своите съвременници с пламенен патриотичен призив, той заявява: «Въмъ потребно и полезно естъ да знаете извесно деѧнїа ѡць вашихъ, како що знаютъ сеї дрꙋги рдовѣ и ꙗзици за нїхенъ родъї азикъ, имаютъ їстории и сваки кнїжнїкъ ѡ нихъ знаетъ и сказꙋетъ и хвалит се за свои родъ ꙗзик» (стр.5). И по-нататък: «Тако и азъ вамъ напїсахъ по редꙋ извѣстно за вашъ род и ꙗзикъ» . . . «Вамъ напїсахъ, кої любите свои родъ їѡчество блгарское ї любите знати за свои родъ и ꙗзикъ» (стр.5). Отказът от езика за Паисий е отказ от народността, предателство към родината и заслужава най-силен укор. Когато говори за ония, които се поддават на гръцкото денационализаторско влияние, той поставя въпроса за езика наред с въпроса за народността: «А кои не любатъ за свои родъ болгарски знати, но се ѡбращаютъ на чꙋжда политика и на чꙋжди ꙗзикъ и не радатъ за своя ꙗзикъ болгарски, но се ꙋчать четати и дꙋмати по грчки и сраматъ се да се наречатъ бѡлгаре. Ѡ неразꙋмне їюроде, поради что се срамишъ да се наречешъ болгаринъ и не четишъ по свои ꙗзикъ и не дꙋмашь?» (стр. 5—6). Ония, кои-

[1] Вж. *Л. Андрейчин*, Езикът на Паисиевата «Історія славеноболгарская» и началото на новобългарския книжовен език, Сп. Български език, XI, 1962, кн. 6, стр.481—490; *Ел.. Георгиева*. Наблюдения върху езика на Паисиевата «История славянобългарскат», сборник «Паисий Хилендарски и неговата епоха», София, 1962, стр. 345—378; А. *Кирянов*, Народностни елементи в езика на Паисиевата «История славянобългарска», пак там, стр.379—400.

то отиват «п8 ч8жди ѧзикъ ї ѡбичаи, а на свои х8латъ» (стр. 7) Паисий нарича отцеругатели. За него те са отстъпници от родината: той не желае да се опира на тях, а се обръща към верните синове на народа:. . . «вамъ, коїѧ ревн8ете знати и слышати за своїѧ родъї азикъ, напїсахъ да знаете» (стр.7).Ония,които се отричат от своя език, а хвалят чуждия език, са се откъснали от народа си, срамуват се, че «болгаре са прости и гл8пави и не имеѧтъ речи политичнїѧ» (стр. 6). Тъкмо тези «болгаре прости и не хїгри и ѡвчаре и ѡраче» пазят езика си.

Паисий изтъква връзката между езика и народната демократична маса. Простите орачи, копачи и занаятчии не се повеждат по чуждата пропаганда, не се стараят да забравят езика си, не предпочитат чуждите «политични» речи пред родния език. Затова те са опора на българщината, в тях е бъдещето на народа, към тях Паисий се обръща, за да потърси подкрепа в своите стремежи и в своята програма за събуждане на националното съзнание, за тръгване по пътя на напредъка. В това се проявява дълбокият демократизъм на автора на «История славеноболгарская».

Езикът за Паисий е най-тясно свързан с българския бит и обичаи, с историята на националната култура. Както като отрицателно явление повеждането по чужд език означава приемане на чужди обичаи, така и обичта към родния език води до запазване на националните особености в бит и култура. Паисий обвинява често своите съвременници, че се влачат по чужди езици и обичаи, че оставят своя род и език и приемат «нїхенъ ѡбичаи» (стр.7). Противопоставяйки българите на гърците, той изтъква нашите национални добродетели, предимствата на българския бит и култура: «Боле естъ болгарска простота и незлобие. Болгари прости свакого о8 свои домъ принимаютъ и гоштаваютъ и дар8ютъ мїлостин8, кои8нихъ просатъ, а м8дрї и полїтични [грци] то нїкако не творатъ, но ї т ѡ тимаютъ т ѡ прости ї похїщаютъ неправѣдно и вїше грехъ, а не полза т ѡ нїхна м8дростъ и полїтика приемлютъ» (стр.6).

Паисий е изпълнен с национална гордост, когато говори за историческата роля на българския език. В главата «За славянските учители» той разглежда делото на Кирил и Методий и на техните ученици Климент, Сава, Наум, Еразъм и Ангеларий, описва начина, по който са били преведени богослужебните книги, и изтъква: «Предали ихь перво болгаромь и наречени били книги болгарски, како и до нинѧ греци то знаютъ. Вес народ и четири патрїарсе, Јер҃лимь, Синаѧ, Ст҃а

гора, вьси говор^{8}ють книга болгарска или воргарска, а не сербска или словенска» (стр. 69). Проследявайки историята на покръстването и развитието на българската черква, Паисий гордо заявява: «Тако болгари ѿ свї народи славѣнски прежде приелї православїе, прежде имѧли себе патрїарха и ц҃ра и по своем^{8} ꙗзик^{8} читати почели» (стр. 71). За него е съвършеноясно, че не може да съществува културен напредък, ако не се създава книжнина на роден език.

В главата за българските светци Паисий говори за книжовното дело на патриарх Евтимий и отбелязва, че «много книги написаль и житїе стихь привель на болгарски ꙗзикь и похвала с҃тимь многимь написал» (стр.76). Но заедно с това той не пропуска да изтъкне, че когато българският език по една или друга причина бъде пренебрегнат, тогава настъпва упадък. Особено интересен в това отношение е краят на главата за славянските учители. Паисий разказва за унищожаването на Търновската патриаршия през епохата на турското робство. Цариградските патриарси започват да назначават в българските епархии гръцки епископи, които «не радатъ ѡнюдъ за болгарски школъ или ученїе, но ѡбращаютъ свѣ на грчки ꙗзик, за то с^{8}ѡстали болгари прости и не^{8}ченї иск^{8}сно писание и много сѣ ѿ нїхъ ѡбратили на грчаска полїтика и ^{8}ченїе и за свое ученїе и ꙗзикъ слабо брѣжатъ» (стр.73).

Паисий се спира на робските условия, които водят до упадък на българския език и българската култура. Той сравнява съдбата на българите с живота на русите и заселените в Австрия сърби, които имат политическа и черковна свобода — това им дава възможност да развиват своята книжнина. Но България се намира близо до Цариград, сред турците, «за то с^{8} весма ѡзлоблени и попрани болгариѡ т^{8}рковъ, ꙗкоже видит се, за то не мог^{8}тъ нїкаки^{8} хитростъ или м^{8}дростъ кинжною възприети» (стр.71). С особена болка, но заедно с това и с вътрешна гордост Паисий заключава: «Некои ѿ р^{8}сиѧни и ѿсрбие немачки поносѧтъ и р^{8}гают се болгаромъ, защо с^{8} прости и некнїжнїи в пїсане, но ѡни р^{8}си и србие да благодаратъ бга, да ги е покрїлъ ѿ попранїе агаранское и ѿ гръческаѧ властъ архїереискаѧ, що болгари страдаютъ: да с^{8} ѡни то мало иск^{8}сили, то би весма болгаромъ благодарили, защо за толико страданїе и насилие държать свою вѣр^{8} непременно» (стр.1—72).

Ясно е, че Паисий се старае да погледне на въпроса за езика широко и особено да очертае неговото място в историческата съдба на българския народ. Това му помага да оцени огром-

ното значение на езика и при анализа на настоящето. Тъкмо затова въпросът за езика влиза като съществен, като основен елемент в програмата, която нашият историк чертае пред новото историческо развитие на българския народ: «Ти, болгарине, не прелащаї се, знаи свои род и ѣзїкъ и 8чи се по своеми ѣзик8» (стр. 6). Този призив на Паисий минава през цялото наше възраждане. Привързаността към своята народност, към родината върви неразлъчно свързана с привързаността към езика; запазването на езика се явява ярък израз на националното съзнание. Родният език трябва да бъде органът на културното развитие на българския народ. Езикът е неразривно свързан с националното възраждане и националноосвободителната борба.

Ето проблемите, които вълнуват автора на «История славеноболгарская», когато засяга езика. В най-ранния етап на нашето възраждане Паисий поставя този въпрос с цялата му широта, в неговата сложност със забележителна яснота, категоричност и настойчивост. Това е извънредно важен момент в неговата идеология. Паисий изхожда от две основни обстоятелства. От една страна, познава миналото на българския народ, изучавал е редица книжовни извори, открил е дълбоката връзка между език и народна съдба. В подкрепа на своите убеждения винаги може да приведе съответен доказателствен материал от историята — той използува на няколко пъти факти (така както ги е познавал) от просветителското дело на Кирил и Методий и техните ученици, от миналото на българската черква, от съдбата на Търновската патриаршия, от културната история на другите славянски народи (особено руси и сърби). От друга страна, Паисий има богати наблюдения и впечатления от своята съвременност. Той дълго се е взирал в живота на своя народ и внимателно го е анализирал. Това му е дало възможност да открие важни обществени процеси: откъсване на част от българите от тогавашните патриархални нрави, увлечение по гръцкия език и гръцката култура, елинизация на известни обществени слоеве. В тая среда попадат преди всичко онези, които са се възмогнали икономически и търсят път към една по-висока култура. Те я виждат в гръцкия език и в изтънчените нрави на гърците — учените и търговците. Може съвсем основателно да се предполага, че процесът на елинизацията е започнал тъкмо в средата на българските търговци, свързани твърде тясно с гръцките търговци, които през средата на XVIII в. играят господствуваща роля в икономическия живот на турската империя. Разбира се, Паисий нито може да се противопостави, нито се противопоставя на стопанското издигане на българите — това е естествен за ония условия

процес. Той реагира бързо само на опасностите, които го съпътствуват — денационализацията на онези елементи, които се свързват с гърците. И Паисий им противопоставя, от една страна, исконните добродетели на народните маси (орачи, копачи, занаятчии), а, от друга — величието на българското историческо минало, с което цели да повдигне националното самочувствие.

И още едно важно наблюдение, което Паисий прави — значението на езика като щит на народността, като израз на националната общност, като единен орган на културното развитие. Езикът се проявява като необходимо средство за общуване на целия народ в период, когато се рушат формите на феодалната затвореност. Ще бъде смешно да приписваме на Паисий нашите съвременни възгледи за ролята на езика при формиране на нацията. Но заслугата на българския историк е, че успя да долови нуждите на своята епоха — епоха, в която започна формирането на българската нация. Той, от една страна, отрази тенденциите, съществуващи в самата тогавашна действителност, а, от друга — със своята бележита книга, с идеите си даде силен тласък на започналия процес. Паисий постави открито и категорично въпроса за езика, за неговата роля като пазител на народността, за неговото издигане като знаме в националното движение, за превръщането му в могъщо оръдие на националната борба. Такава постановка на въпроса за езика бе нещо ново в нашата литература. Паисий въведе нова проблематика в историята на българската обществена мисъл.

Би представяло голям интерес да се проследи развитието на тази проблематика след Паисий, особено през XIX в. Този въпрос стои в центъра на интереса на възрожденски писатели като Софроний, П. Берон, В. Априлов, Неофит Рилски, Н. Геров, Ив. Богоров, М. Дринов и много други. В разгърналите се спорове и борби усилията се насочват към създаването на единен национален и литературен език; решително се налага демократичният принцип, че общонационалният литературен език трябва да бъде изграден върху основата на народната, говоримата реч. Първите последователи на Паисий постоянно повтарят неговия призив да се пише на прост език, разбиран от «простия народ». В позива, в който през 1805 г. се обръща към неколцина богати български търговци в Румъния, за да го подкрепят материално за издаване на «Кириакодромион», Софроний отбелязва, че книгата е преведена «от словенский и греческий глубокий язикъ на болгарский простий язикъ, да се прочита на всехъ недѣляхъ по црквитѣ, като да разумяватъ и прости и неученнии человѣци и жени и деца

закон божий, понеже нашея книга по славянский старий язикъ написана естъ, а не разумяватъ простии человѣци законъ божий, много и свещенници не разумяватъ. Того ради потрудихъ се азъ грѣшний и преписахъ тая книга душеполезная на простий болгарский язикъ, каквото хоратиме ний.» В заглавието на «Кириакодромион» Софроний отново посочва: «Преписанний ѡ гловенскаго и ѡ греческаго гл8бачаишаго ѧзика на болгарскіи простіи ѧзикъ ѡ смиреннаго Вратчанскаго еп҃скпа Софронія к раз8мѣнію про҃том8наорд8.» Същото изтъкват Иоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович: «преведенна на простейшѣй языкъ болгарский, ползования ради простейшихъ человѣковъ и некнижнихъ» («Повесть ради страшного и втораго пришествия Христова»,1814); «Ωписа ся ради потребы и ползованїѧ препростѣйшымъ и некнижнымъ ѧзыкомъ болгарскомъ долнїѧ Мисїи»(«Огледало», 1816) и др. Съвършено ясно е, че примерът на Паисий проправя пътя на народния език в литературата и поставя демократични цели на нейното развитие, насочвайки вниманието ѝ преди всичко към нуждите на «простия народ», «простейшите и некнижни човеци».

Този принцип заляга и в българското образование. Още Софроний, както изрично отбелязва в автобиографията си, учи децата и проповядва на разбран език. А в Рибния буквар П. Берон използува народната реч. Независимо от различията в позициите на отделните книжовници народният, говоримият език се налага в училището и книжнината. Това положение намира и теоретическо обоснование в трудовете на В. Априлов, Н. Рилски, Ив. Богоров и др. Най-добрите наши писатели от средата и втората половина на XIX в. чрез своите творби решават на практика окончателно този въпрос.

През XIX в. борбата за езика се води и в друга насока — за изместването на гръцкия език от училищата — там, където е бил въведен — и заместването му с родния, българския. Достатъчно е да се посочи огромната дейност, която развиват в тази област редица възрожденски дейци. Оказва се, че победата на националния език не е така лека. Ето защо през цялата епоха на възраждането езикът продължава да заема голямо място в националното движение. Вижда се какъв важен въпрос Паисий е поставил още в зората на българското възраждане. Той излага своите възгледи не със спокойния тон на кабинетния учен, но с горещата полемична страст на проповедника и патриота. Тая Паисиева страст се пренася и в по-късните спорове за езика и свидетелствува за голямото им обществено и национално значение.

МИКОЛАЙ РЕЙ — ОТ ПОЛСКИЯ РЕНЕСАНС ДО БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Полската литература от XIX и XX в. е добре позната в нашата страна; почти цял век тя има своите горещи поклонници и приятели. За съжаление обаче в България много малко се знае за онова, което полският народ е създал в областта на художественото слово преди XIX в. Понякога се чува едно име — Ян Кохановски, но и то звучи почти абстрактно, нищо не говори на читателя, защото Кохановски не е превеждан на български.

Бих искал да кажа няколко думи за едно друго блестящо име в историята на полската литература от далечното минало — Миколай Рей, от чиято смърт неотдавна се навършиха 400 години — една годишнина, която бе отбелязана в Полша с дълбока признателност.

Миколай Рей е писател от XVI в., от епохата на Полския ренесанс. Полската литература обаче има своята история далеч преди неговата поява. Тя има своя средновековен период, който започва през XII и XIII в. с интересни исторически съчинения — хрониките на Гал, на Винценти Кадлубек, на Янек от Чарнков, с бележитата история на Полша от Ян Длугош, с жития на светиите, с прозата на XIII и XIV в. — Свентокшиски и Гнезненски проповеди, с важните в езиково отношение преводи на псалтира — Флориянския и Пулавския псалтир, и превода на библията на кралица Зофия, с религиозни песни, от които най-бележита е песента «Богородица» от XIII в., с образци от светската поезия. Бих искал да добавя още един важен факт, който ще ни даде идея за равнището на полската предренесансова литература и култура — в 1364 г. се основава университетът в Краков, който и днес продължава да бъде забележително огнище за наука и култура.

Голямата полска литература обаче започва през XVI в.— в епохата на Полския ренесанс. Нейната основа е хуманизмът, тя се свърза и с напредничавите идеи на реформацията.

Шестнадесетият век е велик период в историята на полския народ — когато се създава нова, светска култура, в центъра на която е човекът. Големият прелом на Ренесанса издига достойнството на човешката личност, опиянението от живота, възхищението от природата, вярата в човешките сили, жизнерадостта и оптимизма. Не случайно Енгелс нарича Ренесанса епоха на титани. Такива титани ражда и Полският Ренесанс.

Разбира се, Ренесансът във всяка страна има своите национални особености; в Италия той е свързан с възхода на градското население, в Полша — с разцвета на шляхтишката класа, от една страна, и със събуждането на социалното съзнание на селячеството и мещанството, от друга; у нас в България — с националноосвободителните борби срещу чуждото потисничество. Когато говорим за Полша, трябва да прибавим още един момент — идеите на реформацията, борбата срещу католишкото духовенство, против неговите привилегии, срещу неговия нравствен упадък, срещу всемогъщата власт на папството. В позициите на шляхтата, която води тази борба, се промъкват и общонародни моменти, които преодоляват нейната класова ограниченост.

Миколай Рей живее в бурна епоха от полската история, във времето на последните представители на Ягелоновата династия — Зигмунт I Стари (1506—1548) и неговия син Зигмунт Август. Това е епоха на борба за стабилизирането на полската държава, на обединяването на Полша с Източна Прусия и Литва; годината на смъртта на Рей — 1569 г., е и година на триумф — тогава се създава прочутата Люблинска уния, която затвърждава единството на Полша с Литва.

Още една особеност трябва да се отбележи: XVI в. е епоха, в която полската шляхта достига най-голямата си сила; тя играе ръководна роля в държавата — ограничава властта на духовенството, магнатите, краля. Издига се прочутият принцип Nihil Novi — т.е единственият законодателен орган е сеймът и нищо ново не може да се реши без общо съгласие.

Хуманизмът предизвиква огромно оживление в умствения живот на епохата. Явяват се писатели хуманисти като Ян от Лодзиско, професор по медицина, Гжегож от Санок, поклонник на древните литератури, Ян Остроруг, политически писател, Анджей Фрич Моджевски, политик и моралист, борец срещу социалната несправедливост, Анджей Кшицки, Ян Дантишек и Кл. Яницки, поети, които пишат на латински; съвременниците и следходниците на Миколай Рей Лукаш Гурницки, Станислав Ожеховски и Марцин Бьелски, писатели,

които започват да използуват полския език; големият поет Ян Кохановски и бележитият проповедник Пьотр Скарга. Няма да бъде пълна характеристиката на тоя блестящ век в историята на полската култура, ако не бъде споменат и гениалният учен Николай Коперник.

Ето обстановката, в която израства Миколай Рей, ето обкръжението, в което се развива и живее. Споменах толкова много имена, за да покажа, че Миколай Рей не е случайно и изолирано явление. Той е свързан с една велика традиция на своето време и носи всички негови блестящи белези. И все пак Миколай Рей е едно ярко, самобитно, неповторимо явление, един необикновен изблик на творчески сили, което му е спечелило още у съвременниците достойното име — «баща на полската литература».

Ако трябва веднага да се отбележи голямата изненада, която делото на Рей представя в развитието на полската литература, трябва да се изтъкнат две неща: първо — той разбива традициите на официално господствуващата литература на латински език и въвежда родния, говоримия полски език, и, второ — в своето избликнало като огромен поток художествено творчество дава най-пълния израз на полския ренесансов човек и най-пълния образ на съвременния полски живот.

Полският език се налага в литературата не изведнъж и не по някакво лично хрумване. Тук изиграва важна роля и движението на реформацията (Миколай Рей е привърженик на реформацията и последовател на Лютер и Калвин). За да спечелят широките маси, дейците на реформацията отхвърляха латинския език, превеждаха библията и разпространяваха своите идеи на народните езици. Техните противници — католиците, за да се борят с тях, бяха принудени също да използуват народния език. Така в Полша бе изоставен латинският език, а също и немският — за сметка на родния полски език. Във века на победата на човешкия разум срещу мрака на средновековието, във века на разцвета на науката, на издигането на човешката личност употребата на родния език въплъщаваше в същност идеите на хуманизма.

Във външната биография на Миколай Рей няма нищо необикновено и изключително. Той е роден през 1505 г. в Журавня край Днестър в семейството на заможен шляхтич. Не получава високо образование, както бихме очаквали, при все че учи известно време в Краковската академия и две години прекарва в двора на сандомерския воевода Андрей Тенчински, при когото изпълнява секретарска служба. Тук не само получава

дворянско възпитание, но се среща с учени и писатели, запознава се с идеите на хуманизма, чете съчинения на западните хуманисти. В културната атмосфера на тоя дом се зараждат и за първи път се проявяват литературните интереси и влечения на Рей.

Обаче младият Рей не е особено голям почитател на книгите и книжното знание — той предпочита непосредните впечатления от живота и природата. Любимите му занимания са скитанията из гори и поля, ловът и риболовът. Едва когато се завръща от двора на Тенчински у дома си, се замисля за своето самообразование. Но главното му внимание все пак е насочено към семейството и стопанството. Оженва се, полага големи грижи за материалното си състояние, натрупва богатство, постепенно се превръща в магнат. Миколай Рей е типичен представител на тогавашната шляхта, с нейната кипяща енергия, със стремежа ѝ към реформи, с желанието ѝ да си осигури първенствуваща роля в обществения и държавния живот. Към това трябва да се прибави и неговото присъединяване към реформацията. Рей става горещ привърженик на калвинизма, което дава силно отражение както върху неговите обществени позиции, така и върху литературните му интереси и художественото му творчество.

Като представител на шляхтата Рей взима участие в сеймовете, поддържа значителни политически връзки, но все пак голямата политика не е неговата амбиция, не позволява на политическите страсти да го погълнат. Предпочита пътуванията из страната — те му дават възможност да натрупа голям жизнен опит; обича угощенията, забавите, веселото общество на приятелите, създава в имениятa си хор и оркестър, сам пише песни и композира. Това е човек с огромна енергия. Биографът му Тшицески, негов съвременник и приятел, го рисува като човек с буйна жизненост, с колосален апетит, с необикновена подвижност — човек, който цени не отвлечените знания, а науката на живота.

Нищо чудно, че този предприемчив шляхтич, който със своята енергия и упоритост изгражда такова огромно състояние, когато се заема с литература (а това прави сравнително късно, първата си книга издава на 38-годишна възраст), хвърля в нея всичките си сили, своята огромна работоспособност, цялата си жизненост и дълбоко оптимистична природа. На литературното творчество Рей посвещава последните 25 години от живота си, пише до сетния си миг и смайва своите съвременници с богатството на творческите си пориви, с необик-

новената си продуктивност, с колосалността на поетическото си дело. Никога полската литература дотогава не е познавала такъв изблик на творчески сили. За огромното впечатление, което прави на съвременниците си, допринася и обстоятелството, че пише на живия полски език — това дава бърза популярност на всичките му книги. Миколай Рей просто открива полския език, показва го в цялото му богатство, доказва, че той е годен за поетическо творчество не по-малко от латинския. Рей изрича думи, които по-късно стават крилати:

Niehaj to narodowie wżdy postronni znaja,
Iż Polacy nie gesy, izsʊ́jjęzykmja

(«Нека все пак всички други народи знаят, че поляците не са гъски, че имат свой език».)

Литературните историци понякога го обвиняват в простоватост, но същевременно не могат да не признаят, че езикът на Рей е не само богат, но и колоритен, оригинален, с много индивидуални черти, достоен за епохата на Ренесанса — епоха на силно изразената човешка индивидуалност.

Силата на езика на Миколай Рей е и в това, че той не се стреми към външно красива форма — пише непосредно, живо, използува цялото лексикално богатство, цял потъва в езиковата стихия, не се подчинява на никакви норми.

Не е възможно в един кратък преглед нито да се изредят многобройните произведения на Рей, нито да се подложат на анализ; ще отбележа само най-значителните от тях. При това творчеството на Рей е не само многообемно по количество, но и твърде разнообразно в тематично и жанрово отношение.

Проф. Ю. Кшижановски изтъква, че «по характера на своя талант Рей е бил роден поет, с темперамента на публицист и моралист; именно съчетанието на тези два фактора с притежаваните от него знания поражда неговото богато и разнородно литературно творчество»[1]. Тези качества на писателя Рей проличават във всичките му произведения — от най-ранните до най-късните, в поезията и в прозата, от неговите «Проповеди» (в калвинистки дух, написани в чудесна проза) до острите му сатири. С актуалността на въпросите, които поставя, се обяснява до голяма степен и огромната популярност, която добива като писател.

Трябва да се посочи още една особеност на Рей — лекотата, с която пише. При това голяма част от творбите му са написани в стихове, което още повече говори за умението, с

[1] *J. Krzyżaznowski*, Historia literatury polskej, Warszawa, 1964, стр. 118.

което владее полския език. Понякога го упрекват за бързината, с която твори, за припряността, с която е изпращал произведенията си за печат, без дори да ги прегледа по-внимателно. Но и това е една своеобразна особеност на ренесансовата природа на Рей, белег за изблика на творческата енергия на човешката личност.

В 1543 г. Рей издава първата си книга: «Krótka rozprawa między Panem, Wojtem i Plebanem» («Кратък спор между пана (шляхтича), селския кмет и енорийския свещеник»). Още тук се разкрива целият Рей. Тази първа ренесансова художествена творба на полски език, написана в стихотворна реч (съдържа две хиляди стиха), веднага получава голяма популярност. Това е социална сатира, насочена срещу покварата в тогавашното полско общество, особено срещу духовенството, но също така и срещу шляхтата, срещу недостатъците на обществения строй. Разговора започва панът, обвинявайки свещеника, че е занемарил черковната си служба. Селският кмет добавя, че свещеникът се занимава само със събиране на пари и такси за всичко, дори за всяка отделна молитва. Но сатирата постепенно се насочва и срещу шляхтишкия егоизъм. Селянинът в края на краищата забелязва:

Ksiądz pana wini, pan — kziędza
A nam wszystkim zewsząd nędza

(«Попът обвинява пана, панът — попа, а за нас всички отвсякъде нужда».)

Силата на тази творба не е само в разобличението, особено на католишкото духовенство и на шляхтишките нрави, а преди всичко в богатството от жизнени детайли, в колоритността на изображението на полското общество, представено в различните му класи и съсловия — една особеност, която характеризира цялото творчество на Рей. Бих отишъл по-далече — от Рей започва една великолепна традиция в полската литература на големи епически поеми — широки табла на полския живот. В тази традиция се нарежда и епопеята «Пан Тадеуш» от Ад. Мицкевич. Тази традиция се ражда не без влиянието на чуждите литератури. Самият Рей има немски образец, който обаче сериозно променя и приспособява към полските условия.

Изхождайки от позициите си на привърженик на протестантизма, Рей насочва вниманието си към библията: превежда в много хубава свободна проза Давидовите псалми, пише «Животът на Йосиф», един от първите полски опити за драма (от

рода на мистериите, в 12 сцени), при това на светска, а не религиозна драма. Рей избира един епизод от историята на Йосиф — пребиваването му в двора на египетския фараон. Творбата представя редица диалози, обединени от една основна дидактично-морална идея — за необходимостта от издръжливост в добродетелта.

Значително място в творчеството на Рей заема голямата поема от 12 000 стиха «Wizerunek własny żywota czołwieka poczciwego» («Изображение на живота на порядъчния, честния човек»). Това е свободна преработка на творбата на италианския хуманист М. Палингениус» «Zodiacus vitae» («Зодиак на живота»). Рей внася ново, полско съдържание в поемата и тя се превръща в самобитно полско произведение. Той рисува младеж, жаден да узнае мъдростта и доброто, поради което тръгва да пътува по света, изучава Сократ и Платон, Аристотел и Диоген, среща се с античните богове Меркурий, Венера, Минерва, посещава ада и небето, докато намери пътя на добродетелта. Рей се е опитал да даде на своите съвременници нов, светски поглед на света. Не може да се каже, че този поглед напълно отразява ренесансовия хуманизъм, защото не му са чужди и някои богословско-пуритански черти. Но силата на творбата е преди всичко там, където писателят се докосва до непосредните си наблюдения от живота в своето време. В схемата на сюжета са вмъкнати и множество картини и образи от полската действителност, непосредни и реалистични, често пъти остро сатирични — с любовта на шляхтата към шумни забави, пиянство и т.н. По такъв начин и тази творба ни въвежда в полската действителност от XVI в. Тук трябва да се прибавят и редица чудесни описания на природата, появила се за пръв път в полската литература.

Неуморният Рей пише още цял ред творби, между които заслужава да се отбележи «Zwierzyniec» («Зоологическа градина») — сборник от стихотворения, посветени на античната и средновековната история, епиграми и сатирични анекдоти, засягащи полски лица и събития. Отново се срещаме, покрай веселите и забавни анекдоти, с остри сатирични изобличения на живота на полското общество, Рей смело осмива черковните обреди и суеверия, вярата в силата на свети мощи и т.н. Цялата книга е пронизана от свободния поглед на ренесансовия човек.

И тук полският писател показва стихотворното си умение (книгата съдържа около шест хиляди стиха, подредени в осмостишия), а също и склонността си да претворява антични

и съвременни автори, чиито произведения използува като материал. Чрез тях насочва вниманието на полския читател към забележителни личности от световната история, но несъмнено най-голям интерес представят портретите, които той рисува на своите полски съвременници — крале и велможи, шляхтичи и духовници. Към тях трябва да се прибавят и епиграмите, отправени най-често срещу католишката черква и духовенството.

В творчеството на Миколай Рей най-важно място заема последната му творба, излязла няколко месеца преди смъртта му и включена в книгата му «Огледало» — става дума за «Żywot człowieka poczciwego» — «Животът на порядъчния, почтения човек». В същност тук «poczciwy» отговаря на латинското «vir bonus», така както употребяват това определение в XVI в. — човекът такъв, какъвто трябва да бъде. Написана в жива, свободна, колоритна проза, тази творба дава пълна, богата картина на полския живот през XVI в. Книгата се състои от три части — всяка е посветена на един период от човешкия живот: младост, зряла възраст, старост. Това е обаче нещо повече от изображение на живота — една своеобразна философия, която издига за идеал на човешка личност полския шляхтич от XVI в., от епохата на най-високия разцвет на шляхтата. Шляхтата е творческа и активна, изпълнена с енергия, господствува в управлението, подчинила е на своите интереси селянина, отъждествила е себе си с полския народ. Само шляхтичът може да бъде цялостен човек, цялостна личност, но шляхтичът, който живее в имението си (земянина), обработва земята, обича живота, семейството, стреми се към лично щастие и благополучие с чиста съвест, независим и свободен от изкушения и съмнения, добър стопанин, добър съпруг и баща, добър гражданин, убеден, че не е изживял дните си напразно. Този идеален шляхтич няма големи политически амбиции, не се интересува особено много от обществения живот, от властта на сенатори и чиновници; животът на село и сред природата задоволява всичките му стремежи.

Рей се увлича в описанието на този живот, дава много подробности около стопанската земеделска работа. Заедно с това той възкресява шляхтишката среда, нейните обичаи и забавления, дава широка, богата, реалистична картина на полския живот. И това е най-ценният момент в тази творба.

Несъмнено, рисувайки своя герой в неговата дълбока привързаност към живота, земята, труда, обикновените човешки чувства и радости, Рей е дал израз на своето ренесансово виж-

дане на света, на дълбоката си радост от живота. Но заедно с това в неговия идеал се промъкват и чертите на протестантския пуританизъм и на еснафския практицизъм и умереност. Това е изразено съвсем ясно в наставленията, които дава за възпитанието на децата, за женитбата, за държането в обществото и т.н.

«Животът на порядъчния човек» на Рей е едно от най-забележителните произведения на Полския ренесанс — богато и пъстро изображение на живота на полската шляхта, написано с удивителна езикова лекота и сила.

Ето писателя, твореца Рей, представен в най-ярките си произведения, спечелил огромна популярност сред своите съвременници, очертал пътя на полската ренесансова реалистична литература. Неговата писателска слава не помръква и в следващите векове, макар че литературната история често е била твърде строга към него, отричайки му понякога както дълбочина на изображението, така и истинско поетическо вдъхновение. Дори Мицкевич в парижките си лекции го съди твърде строго — главно за поезията му, но и той не може да му отрече заслугите като начинател на литература на полски език и като великолепен прозаик. Днес полските поети се опитват да оценят по-справедливо поезията на Рей — неотдавна това направи Мариан Пьехал в сп. «Poezja», отбелязвайки цяла редица прекрасни поетически късове в неговите творби.

Рей е един от най-големите представители на полската хуманистична култура, творецът, който въведе в поезията и прозата живия полски език, който потърси всекидневния живот на своето време, постави най-парливите въпроси и при това достъпно, живо, естествено, с изразна лекота и непосредност, които спечелиха неговите съвременници за книгата, научиха ги да четат и да обичат литературата. Чрез Рей литературата стана част от всекидневния живот на поляка.

Творчеството на Миколай Рей е не само едно голямо завоевание на Полския ренесанс, но и — както го определя литературният историк К. Войцеховски — едно предзнаменование, че «нещо се е пречупило в полското общество, че то вече е узряло да разговаря на своя собствен език и по свой собствен начин — без сляпо подражание на другите». Рей разчисти пътя на идващата голяма полска поезия — «правдива, ясна и слънчева, носеща се на крилата на вдъхновението и въображението, дъщеря на боговете, както я наричаха древните»[1].

[1] *K. Wojciechowski*, Dzieje literatury polskiej, Wyd. VIII, Poznań, 1948, стр. 51.

Става дума за великия поет Ян Кохановски. Но това е вече друга блестяща страница от историята на полската литература.

Когато говорим за Миколай Рей, неизбежно си спомняме за някои явления от миналото на нашата литература. Исторически полската и българската литература се развиват по твърде различни пътища, затова почти не може да се говори за преки контакти в далечните векове. И при Миколай Рей не става дума за такива контакти, а само за аналогии, за явления от типологичен характер. Тези явления засягат преди всичко епохата на Полския ренесанс и българското възраждане. Тук не бих искал да правя широки и изчерпателни съпоставки, защото е необходимо да се използува много по-обширен материал, отколкото ни дава творчеството само на един писател, дори бил той от ранга на Миколай Рей. Аналогията би ни показала преди всичко ренесансовия поглед, ренесансовото отношение към човека и света, твърде сходни в двете литератури. Но много други неща са различни: и хронологията (българското възраждане се явява значително по-късно от Полския ренесанс), и историческата обстановка, и разположението на социалните сили, и обществените и литературните задачи, които се поставят, и характерът на художествените произведения.

Въпреки верността на тази обща постановка в детайлите могат да се открият твърде интересни прояви. Несъмнено Миколай Рей е първата голяма фигура в Полския ренесанс и не случайно е наречен «баща на полската литература». Подобно място в новата българска литература заема Паисий Хилендарски, и той би могъл напълно заслужено да носи прозвището на Миколай Рей, при все че досега никой не го е нарекъл така. Ние сме свикнали да даваме подобно прозвище само на Вазов — «патриарх на българската литература».

Не бива да пресилваме нещата и да търсим някаква поголяма близост между Рей и Паисий — основният патос на делото им е съвсем различен; само донякъде сатиричното отношение към съвременниците ги сближава. Но ако излезем от някои моменти в творчеството на Миколай Рей, не е трудно да открием допирни точки с други възрожденски писатели. Преди всичко — въпроса за езика. Рей широко въвежда в литературата полския език— за сметка на латинския, който — според неговите биографи — той никога добре не научава. Полският език му е необходим поради задачите, които поставя

на литературата — да стигне до широките читателски кръгове. През епохата на българското възраждане аналогията с Рей трябва да се търси не толкова в противопоставянето на гръцкия език, колкото в замяната на черковнославянския, който през последните векове на средновековието играе ролята на литературен, с живия, говоримия народен език.

На практика тази замяна започва още в дамаскинските сборници, но теоретична обосновка ѝ дава Софроний Врачански, който пише през 1805 г. в поканата за издаването на «Кириакодромион» («Неделник»): «И того ради дерзаю да пишу до вашее благородие, како аз смиренний сос божия святая воля подканих ся и изписах по всех неделях четомая евангелиа с толкование и с нравоучение их, и на всех святих господних празницех и великих святих житие и чудеса на свего лета от словенский и греческий глубокий язик на болгарский простий язик, да се прочита на всех неделях по црквите, като да разумяват и прости, и неучени человеци закон божий. Понеже нашея книга по словенский старий язик написана ест, а не разумяват простии человеци закон божий, много и священиици не разумяват, того ради потрудих се аз грешний и преписах тая книга душеполезная на простий болгарский язик, каквото хоратиме ний.» По-нататък Софроний отбелязва, че «такавая книга на болгарский простий язик на свето не е била. Такива книги по простий язик имат гриците и сербите, и власите, и русите, и другий вери, токмо нашите беднии болгари ни имат таковий дар. Затова ся потемнени сос незнание.» Въодушевен от своята идея, българският просветител заявява накрая: «Но да са потрудим да извадим тая сега на свето, веднаж да стане начало; после след нас надея ся много таковии простии книги да изпишат — но работа ест веднаж да буде начало.»

Софроний развива тези мисли и в предговора към «Неделника», а в насловите на съчиненията му те се превръщат във формули: «Приведох их от славенского язика на болгарский простий язик к разумению и к уведению простому и невежому болгарскому народу на ползу душевному» (Първи видински сборник, 1802); «приведена от греческого простраиаго языка на болгарский краткий и простий язик на разумению болгарскому простому народу» («Митология Синтипа философа» 1802); «преписаний от словенскаго и греческого глубочайшаго языка на болгарский простий язик от смиреннаго Вратчанскаго епископа Софрониа к разумению простому народу» («Неделник», 1806). С подобни формули си служат и последователите на Софроний — Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчи-

нович: «преведена на простейший язик болгарский ползования ради простейших человеков и некнижних» («Повест ради страшнаго и втораго пришествия Христова», 1814); «описа ся ради потреби и ползования препростейшим и некнижним язиком болгарским долния Миссии» («Огледало», 1816) и др. Интересно е, че с подобни формули си служи и Рей. В заглавието на своята книга с проповеди «Postylla» (1557) той отбелязва: «съчинена на полски език и с просто изложение за простите хора» («polskim językiem a prostym wykładem dla prostaków uczyniona»). Това съвпадение в изразите е много показателно.

Аналогията със Софроний и неговите последователи може да бъде открита още в две обстоятелства: в проповедническата дейност и в използването на Езоповите басни. В 1557 г. Рей издава сборник с проповеди, написани на прост и достъпен език, което им спечелва голяма популярност, а в четвъртата част на своя «Źwierzyniec» вмъква Езоповите басни, преведени в осмостишия. Ранните български възрожденци (особено Софроний) използуват широко проповедите, и то главно с просветителски цели. А що се отнася до Езоповите басни, те играят важна роля в българските училища. Най-рано се обръща към тях Софроний — той ги превежда и помества във Втория видински сборник (1802).

Твърде интересно е още едно явление: М. Рей води борба срещу католишкото духовенство през целия си живот; тая борба е намерила отражение в голяма част от неговите съчинения. И българските възрожденци водят подобна борба — срещу гръцкото духовенство; и тая борба също се е превърнала във важна литературна тема (Неофит Бозвели, Раковски, П. Р. Славейков и др.). Макар борбата да има различни изходни позиции — в единия случай реформацията, а в другия — извоюването на черковна независимост и национална черква, има и някои общи моменти: целта на атаките — от една страна, Рим, а, от друга — Цариградската патриаршия, средствата на борбата — разкриването на дълбоката нравствена поквара на католишките и гръцките духовници.

Близост между Миколай Рей и българската възрожденска литература може да се търси още в една насока: в моралните и житейски принципи, които той издига в своето съчинение «Животът на порядъчния човек». Те ни напомнят моралния кодекс на една твърде популярна книга у нас през първата половина на XIX в. — «Христоития или благонравие», преведена от Р. Попович (I издание 1837, II изд. 1855). Особено важно е обстоятелството, че се касае не за обикновен превод,

а за преработка на съчинение на гръцкия писател Ант. Мелиса, приспособено към българските условия. Пръв Б. Пенев анализира «Христоитията» на Р. Попович от гледище на обществения идеал, който издига, като апология на умерeността и благодушието.[1] В тоя морал на златната среда господствуват правила като следните: «Не е благоразумно да не ся съгласяват с другите, ами да правиш супротивно», «Секоги хоротувай обикновения и общия език, кого то сичките употребляват»; «И дрехи такива треба да носиш, каквито носят ония, които ся на тебе подобни» и т.н. Б. Пенев нарича този морал филистерски и робски, морал на грубия утилитаризъм, на съзнателното изравняване със средата, в която живееш. Не бих искал да оспорвам оценката на Б. Пенев, но в случая ме интересуват мотивите на Р. Попович. Те са чисто практични; Р. Попович издава своята книга, за да помогне за развитието на българското общество. Мислейки за неговия напредък и преуспяване, той чертае образа на идеален гражданин. Разбира се, това е идеалът на определена обществена среда, а не на епохата изобщо.

Не бих искал да сравнявам идеалния шляхтич на Миколай Рей с благоразумния еснафин на Р. Попович — в техните образи са отразени различни социални и национални черти, но не може да не се изтъкне интересното обстоятелство, че двамата писатели чувствуват нуждата да посочат на своите съвременници образец на гражданин и да дадат неговата характеристика — единият чрез изграждане на художествен образ, а другият чрез преки дидактични правила. И в единия, и в другия случай идеалът се опира върху златната среда, «порядъчността» и благоразумието.

И чрез съпоставката на «Христоитията» и «Животът на порядъчния човек» две далечни епохи — Полският ренесанс и българското възраждане — отново се докосват. Тези моменти са интересни не само от гледище на литературната история; те показват, че в историческото развитие на народите съществува често пъти по-голяма близост и общност, отколкото обикновено предполагаме.

[1] *Б. Пенев,* История на новата българска литература, т.III, София, 1933, стр.535 — 543.

ХРИСТО БОТЕВ — ГЕНИЯТ НА ЕДНА ЕПОХА

Личността, животът и творчеството на Христо Ботев могат да бъдат изразени с една дума: борба С това в същност не казваме нищо ново Но когато се касае за писатели с изключителна популярност, дълбоко залегнали в съзнанието на своя народ, с времето и най-точните определения избледняват. Затова е необходимо да се връщаме към тях и да обновяваме съдържанието им.

Борбата на Ботев се диктува от епохата, в която живее. Най-общото определение на тази епоха е: национално робство, политически гнет, социална несправедливост. Но трябва да надникнем в конкретните факти, за да разберем атмосферата, в която бъдещият поет и революционер се ражда и живее. Робство, което трае вече четири века и половина, свързано с мрачния спомен за безконечни мъки и страдания, за унищожени и избити хора във всеки род и всеки дом, за безкрайно количество извършени неправди. Робство, в което личната съдба е само едната страна на народното нещастие, защото се касае за унищожаването на една нация, за лишаването на един народ от всички форми на самостойно държавно съществуване, за потискане на всички негови творчески сили, за откъсването му от културното развитие на човечеството. Робство, чийто край — въпреки всичките си надежди — съвременниците дори в средата на XIX в., когато Ботев се ражда, все още конкретно не виждат.

Но днешният читател ще каже: нали е започнало националното възраждане, нали е прогърмял могъщият глас на Паисий, вече е извършена дълбока реформа в образованието, в съзнанията живее споменът за хайдушките подвизи, Раковски е създал националноосвободителната идеология, в Румъния и Сърбия се подготвят български чети за въоръжена борба, а Кримската война е вдъхнала съвсем определени надежди за освобождение? За нас, които гледаме от един век историческо разстояние, това е съвършено ясно. То е било ясно

и за проницателните умове на оная епоха. Между тях е бил и Ботев. И той неведнъж изразява, особено в статиите си, своята увереност в неизбежния край на прогнилата турска империя и в близкия изгрев на свободата. Но историческият оптимизъм не прави нито по-лек пътя на поета, нито по-малко сложна неговата жизнена задача. Защото робството продължава да бъде една жестока действителност и неговото унищожение изисква огромни усилия и страшни всекидневни жертви.

Дълбокото съзнание на Ботев за трудността и трагизма на епохата, в която живее, е изразено многократно както в поезията, така и в статиите му. Още в първите си обнародвани стихотворения той нарича себе си злочестен скитник, който среща само това, що душа мрази («Майце си»); душата му в огън тлее, а сърцето му в люти рани («Към брата си»). В «Елегия» поетът рисува поразителна картина на народните страдания: глухо и страшно гърмят окови; кървав пот се лее над гробния камък; кръстът е забит в живото тяло на народа, ръжда разяда глозгани кости. . . Ботевите статии повтарят тази картина: «Мрачна и жалостна е нашата история от подпадането ни под турците дори до днешните времена, тежък и възмутителен е животът на свободолюбивия някога български народ! Страшен хомот, какъвто тежи и днес на врата му, гърбясал от векове и запрегнат с ятаган вместо жегли; тежки вериги, ръждясали от кърви и сълзи. . .» и т.н. («Народът вчера, днес и утре», 1871 г.).

Престоят на младия Ботев в Русия и запознаването му с гражданския патос на руската литература и особено с идеите на руските революционни демократи правят още по-чувствителен социалния му поглед и още по-остра неговата мисъл. Към това трябва да се прибавят собствената му нерадостна съдба и бедствието на неговото семейство: болестта и смъртта на бащата, многобройната челяд, която ляга върху плещите на майката, останала напълно без средства; единият от братята прекарва много години скован на легло, а най-големият, Христо, към когото в тези тежки моменти са обърнати с надежда очите на майката и бащата, живее немил-недраг в чужбина, в борба със собствената си немотия и нужда. Неведнъж майката се обръща към своя сродник Найден Геров в Пловдив за помощ; трогателни са нейните думи в писмото ѝ от 12 юли 1871 г. «Плача и жаля аз сина си Христя да си дойди той да помогни на брата си [Кирил] и да го настани в друго училище, и да види бедния си, жалостний брат Петър, който е в

голямо окаянство, че седи все на едно място, чака и погледва за брата си Христя . . .»

Ботев е разкъсан между обществения дълг и нуждите на семейството. Той скоро ще прибере майката и братята при себе си и ще поеме тяхната издръжка, но самият изживява унизителни моменти на бедност. През 1868 г. пише: «Достигнах до такова жалостно положение, което не можа ти описа. Живея съвършено бедно: дрипите, които имах, се съдраха и мен ме е срам да излеза дене по улиците.» Но и по-късно той ще заяви: «Самоволната сиромашия уби и таланта ми, и живота ми, и родителите ми» (1874). За Ботев не е трудно да съзре в своята собствена съдба бедствието на народа си, трагизма на епохата. Разбира се, не личните му страдания го поставят пред проклетите въпроси на века, но те засилват неговата чувствителност, помагат му да ги види в тяхната крайна острота и в тяхната решителна, категорична неизбежност.

Още в ранната си поезия Ботев констатира трагизма на своето време: «мойта младост, мале, зелена съхне и вехне люто язвена», «аз веч тлея», «мойта младост слана попари». Но найсилно този трагизъм е изразен в началото на «Борба»:

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта се ядно в жили вълнува,
погледът мрачен, умът не види
добро ли, зло ли насреща иде. . .
На душа лежат спомени тежки,
злобна ги памет често повтаря,
в гърди ни любов, ни капка вяра,
нито надежда от сън мъртвешки
да можеш свестен човек събуди!

Тези думи не са били лесно написани. Погрешно е да се сметне, че са родени в резултат на лични трудности и страдания — те далеч надхвърлят личните преживявания, защото са обобщение на дълбоки наблюдения над действителността, на дълги вглеждания в съдбата на народа, на тревожен размисъл над развитието на човечеството. Затова бих казал: не познавам по-остър анализ на нашата възрожденска епоха в най-напрегнатия момент от нейната история — последното десетилетие на робството, в навечерието на Освобождението. Мрачните краски са крайно сгъстени, защото крайно сгъстен е и историческият драматизъм на времето. А погледът на Ботев, както показва по-нататъшното развитие на стихотворението, е до-

стигнал най-голямата си глъбина: да види драмата на своя народ като част от великата общочовешка драма. Тази драма има едно име: борба.

Ботев твърде рано разбира дълбоката същност на своето време и изпитва неимоверни страдания от онова, което наблюдава около себе си. В първите му стихотворения прозвучават тонове на отчаяние, на разочарование от света. Оттук и мисълта за смъртта: «Пък тогаз нека измръзнат жили, пък тогаз нека изгния в гроба!» Обръщайки се към брата си, той заявява:

Мечти и мрачни мисли бурни
са разпнали душа млада. . .
. . .
Често, брате, скритом плача
над народен гроб печален;
но, кажи ми, що да тача
в тоя мъртъв свят коварен?

Разбира се, думите не бива да се взимат в буквалния им смисъл, защото те са колкото израз на тежки разочарования, толкоз и знак на силен протест. Болката и протестът още помощно прозвучават в «Елегия» и «До моето първо либе». В първото стихотворение иронията и сарказмът се превръщат в самопрезрение — за бездействието и празните надежди, с които се посрещат народните страдания. А в «До моето първо либе» решително се отхвърля поведението на безразличие към тези страдания, търсенето на смисъла на живота в личното, откъснато от народната съдба щастие:

О, махни тез думи отровни!
Чуй как стене гора и шума,
чуй как ечат бури вековни,
как нареждат думи по дума —
приказки за стари времена
и песни за нови теглила!

Запей и ти песен такава,
запей ми, девойко, на жалост,
запей как брат брата продава,
как гинат сили и младост,
как плаче сирота вдовица
и как теглят без дом дечица!

Запей, или млъкни, махни се!
Сърце ми веч трепти, ще хвръкне,
ще хвръкне, изгоро, — свести се!
Там, де земя гърми и тътне
от викове страшни и злобни
и предсмъртни песни надгробни. . .

Многократно са цитирани известните думи на Ботев от писмото му до Т. Пеев: «Аз ще направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ше да изляза на борба със стихиите . . .» (1876 г.). Това не е случаен изблик на вътрешна енергия, защото Ботев не за първи път проявява своята решителност за борба. И в най-тежките житейски моменти не го изоставя борческата му воля, не замира революционният му устрем. В разгара на подготовката на голямо въстание, водач на революционното движение, редактор на в. «Знаме», през 1875 г. Ботев трябва да преодолява огромни трудности, но никога не изпада в униние и отчаяние. За това свидетелствува едно от писмата му до Ив. Драсов: «Тая неделя гладувах два деня, а печатницата вече имам; но не казвай никому. Такъв живот ми убива способностите, но дано не се продължи дълго време. Дано се даде храна на сърцето ми и на душата ми, т.е. — дано влезе в друга фаза нашият политически въпрос. Сега трепнеш, а крилата ти подрязани. Всичко принуждено, без въодушевление: иде ти и да плачеш, и да псуваш. . . Но аз се не отчайвам: скоро ще да запея по-весело! Дей гиди хайдутлук, че пак хайдутлук! Де го Раковски, за да станем другари и да преобърнеме всичкото хорско злато на олово и на желязо. А сега — прави сметка на гологани, които даже и на хляб не стават.»

В такова борческо напрежение Ботев живее до последните си мигове на Врачанския балкан. Поезията, писмата му, статиите му, спомените на неговите приятели и съвременници са ярки документи в това отношение. Още в юношеските си години той се противопоставя на едно общество, което е пълно отрицание на понятията за свобода и напредък, за правда и хуманизъм. Започва неговата борба срещу всичко старо и консервативно, срещу всяко робство и тирания, срещу всеки опит за унищожение на човешкото достойнство. В Одеса Ботев е повече бунтовник, отколкото ученик и студент. Гимназията не задоволява неговите нараснали духовни интереси. Големият пристанищен град му разкрива острите социални конфликти. Руската революционна мисъл, от една страна, му

показва скритите пружини на съвременната държава, устроена върху тиранията и икономическата експлоатация, а, от друга, очертава пътищата на борбата и перспективите на свободата. Сближаването с полските емигранти, участници в голямото полско въстание от 1863 г., го въвежда в героичната атмосфера на националноосвободителните движения. Макар и завладян силно от руската политическа действителност, развълнуван от голямата борба, която водят руските народни маси и прогресивната интелигенция, Ботев нито за миг не забравя трагедията на собствената си родина. И когато през 1867 г. за кратко време се връща в нея — не толкова поради семейни причини, колкото като «пропагандист отвъд Дунава» (по собствения му израз), той веднага почва да действува като революционен организатор. Очевидно такава дейност не може да му позволи да остане дълго време в родното си място.

Напускайки Калофер, Ботев се озовава в Румъния. Външният повод е да продължи образованието си, но фактически тук го привлича преди всичко дейността на българската революционна емиграция. В Румъния Ботев разгръща всичките си сили, огромния си талант на поет и писател, на журналист и публицист — и изцяло ги посвещава на освободителната борба. Настъпват най-драматичните моменти от неговата биография; общественият и личният живот се сливат напълно. Не е необходимо тук да посочваме отделните етапи в тази биография: от гладуването из браилските улици и изоставените букурещки мелници до редактирането на в. «Дума на българските емигранти» и възторжената телеграма до Парижката комуна; от дружбата с хъшовете и сътрудничеството в Каравеловите вестници до дейното участие в революционната организация и основаването на в. «Знаме»; от всекидневната борба с лишенията и немотията до голямото въодушевление след избухването на Априлското въстание; от превземането на парахода «Радецки» до героичния поход на четата на родна земя. Тук не включваме тревогите на писателя, търсенията на поета, огромните усилия да се издигне високо българската литература и да се постави в пълна услуга на революцията.

Колкото и кратък да е животът на Ботев по години, когато вникнем по-внимателно в него, поразени сме от неговото страшно напрежение, от драматичното му развитие, от огромността на трудностите и пречките, страданията и усилията, надеждите и поривите, от дълбокото му вътрешно богатство. Резултатността на този напрегнат живот не бива да се оценява по пораженията — те са неизбежни в историческата борба, която

се води; не бива да се търси и в победите — те идват по-късно, а трябва да се вижда преди всичко в голямото раздвижване, което предизвиква в умовете, мислите, съзнанията, чувствата, волите. Седемдесетте години на миналия век — периодът, в който нашият революционер работи най-активно — са време на пожар, на великата драма на Балканския полуостров, както Ботев сам я нарича и пламенно се провиква: «Трепере, тирани! Полудейте, дипломати! Късайте си косата, велики царе юдейски на капитала!» Дошъл е рушителният час на борбата и поетът намира в него смъртта си, както бе предрекъл в забележителното си стихотворение «Моята молитва» Не случайно в едно от прощалните си писма той заявява: «Моята молитва се сбъдва.»

Невероятно е, като си помисли човек какъв път извървява синът на калоферския учител Ботьо Петков и с каква огромна и титанична жизнена задача се натоварва. По подвига, който извършва, по сложност на жизнената съдба Ботев би могъл да се сравнява с не един от героите на античността, с много от най-великите исторически личности. Вазов бе големият майстор на тези сравнения и паралели (спомнете си «Епопея на забравените«), затова аз няма да ги правя. Тук биха могли да бъдат изтъкнати и необикновеният ум на Ботев, и неповторимата му поетическа дарба, и висотата на идеите, до които достига, и неизтощимата му революционна енергия, и готовността му за жертва и подвиг. Всичко това е твърде много, за да бъде характеризирана една изключителна личност, и все пак недостатъчно, за да бъде очертан пълно образът на Ботев. Нашият велик революционер притежаваше още нещо — дълбока проницателност в същността, характера и перспективите на епохата. Ботев видя в целия им трагизъм огромните страдания на народа. Но той свърза страданията с борбата, с неизбежната, упоритата, всеотдайната революционна борба. И той я оцени не само като смисъл на собствения си живот, но и като основно съдържание и смисъл на историческата съдба на народа. Оттук и дълбокият оптимизъм на неговия мироглед, поезия и дело.

Мъчно е да определим какво представя геният като потенциалност и като осъществяване. Затова се боя да нарека Ботев гений на поезията или гений на революционната мисъл и борба. Но съм убеден, че от всички наши революционни дейци той най-дълбоко и най-остро е проникнал в своята епоха — с нейните нужди и нейните стремежи, най-широко и най-пълно е обхванал драмата на един страдалчески и същевременно ре-

волюционен век, най-вярно и най-вдъхновено е доловил и изразил вълненията и поривите на едно напрегнато и велико време. По мое дълбоко убеждение Ботев като личност и слово, като мисъл и дело най-силно олицетворява епохата, в която живее и се бори, най-пълно покрива нейната същност и нейното прогресивно движение, превръща се в неин символ и живее в нашето съзнание като неин гений.

ТРИМА ВЕЛИКИ ПОЕТИ В СЪДБАТА НА СВОИТЕ НАРОДИ

Петьофи, Мицкевич, Ботев — три големи имена, които не за първи път се свързват помежду си. Още Пенчо Славейков, когато пише за Петьофи в 1899 г., отбелязва: «Той е роден — на 1 януари 1823 г. — сякаш само да причинява сълзи на своята любеща майка и да буди гнева на баща си, — досущ както нашия Ботьов, родá нему по дух.»[1] Пенчо Славейков превежда и публикува едно от най-хубавите стихотворения на Петьофи:

Едничка мисъл ми душа тревожи:
че в къщи ще умра на меко ложе;
че ще увехна като цвете в сила млада,
потайно чийто корен черв подяда;
че ще мъждея тихо като свещен плам,
оставен в пуста стая да угасне сам.
Не ми отсъждай, боже, да загина,
такава смърт мърцина!

Тая изповед на унгарския поет веднага налага успоредица с Ботевите стихотворения. Като се прибави към това и трагичната и гериочна жизнена съдба на двамата поети, лесно може да се обясни непрекъснатото съпоставяне на техните имена.

По-рядко сме свикнали да поставяме името на Адам Мицкевич до Ботевото. Пръв направи това В. Коларов; в 1947 г. той писа: «Мицкевич е полският Христо Ботев.»[2]

Като нареждаме едно до друго тези три велики имена — Петьофи, Мицкевич, Ботев, искам да направя няколко предупреждения.

Преди всичко не бива в никой случай да се мисли, че се касае за трима еднакви поети, с близки творчески физиономии, преливащи една в друга. Тъкмо обратното — като творчески

[1] Съчинения, IV, 1958, стр.195.
[2] В. Коларов, За изкуството, науката, културата. С., 1953, стр.101.

темпераменти, като поетически личности Петьофи, Мицкевич и Ботев са ярко обособени индивидуалности; творчеството на всекиго от тях има свой терен, свои опорни точки, върви и се развива по свой собствен път, разцъфтява по свой своеобразен начин. Малцина български литературоведи познават творчеството на Петьофи в оригинал. Но и ние, за които унгарският език е далечна, непозната съкровищница, заключена с девет ключа, достатъчно е да прочетем четирите тома на руското издание на Петьофи («Собрание сочинений», М., 1952—1953) или великолепния том на българското издание («Лирика», 1970), за да бъдем поразени от този огромен изблик на поезия, от този лирически водопад, който избухва на 19-годишна възраст и в разстояние на 6—7 години залива унгарската литература с блестящи поетически творби. Ако трябва да потърсим някакви паралели в нашата литература, познавам само един — Христо Смирненски. Петьофи е едно от чудесата, които се извършват в областта на унгарската и световната поезия. Такива чудеса имат едно обяснение — огромната творческа дарба.

Ще бъде едностранчиво да разглеждаме Петьофи само като поет — патриот, демократ и революционер. Това е поет на живота, на човешките вълнения, чувства, страсти и увлечения. Това е поет на младостта и любовта, поет на унгарската пуста, на живота на обикновените унгарски хора:

Да, блажен е оня, който в ледна зима
топъл дом, семейство, тихо кътче има.
Щастие по-свидно от това не зная —
да си с близките си в топла малка стая. . .

В поезията на Петьофи не само барабаните на революцията бият — тя ни облъхва и с пламъците на любовта, и с тихите мечти по родния дом, и с красотата на унгарския пейзаж. Една поезия, в която животът тупти във всестранните си прояви, която говори с прост, непосреден език и се пречупва през един неспокоен и мъжествен дух. Величието на епохата, в която живее Петьофи, и величието на смъртта придават особено сияние на тази поезия.

Колко различен от него е Адам Мицкевич! Преди всичко — различия във времето и биографиите. Мицкевич израства като голям поет вече през двадесетте години на XIX в. Неговият живот и дейност протичат в широк географски обсег — Полша, Русия, Германия, Франция, Швейцария, Италия, Турция. Друг творчески диапазон — от лириката и поемата до голя-

мата епична и лирично-драматическа композиция — «Пан Тадеуш» и «Задушница». Към това се прибавят философската проза «Книги за полското пилигримство», лекциите по славянски литератури в Колеж дьо Франс, огромният размах на публицистиката в «Полски пилигрим» и «Трибуна на народите».

Мицкевич е писател, който излиза от рамките на националния литературен живот, той се свързва с най-бележитите представители на литературата на своето време — от Пушкин и Херцен до Гьоте, Юго и Жорж Санд.

И у младия Мицкевич наблюдаваме необикновен поетически изблик — от стихотворенията, посветени на любовта, до великолепните по своята пластичност «Кримски сонети», от баладите до вътрешните терзания на един титаничен дух в «Задушница», от патриотично-революционните стихове до изумителните по своето изобразително богатство картини в «Пан Тадеуш». Към това трябва да се прибавят специфичните особености на полския романтизъм, които се проявяват по своеобразен начин в делото на неговите най-големи представители — Мицкевич и Словацки, Красински и Норвид.

Поставен до Мицкевич и Петьофи, Хр. Ботев веднага се откроява като явление с определена национална характеристика. Нека оставим засега въпроса, че той принадлежи на друга епоха — ражда се в годините, когато Петьофи и Мицкевич завършват живота си, и работи през 70-те години, в друга политическа обстановка в Европа. Съвършено други са националните поетически традиции, от които Ботев изхожда — твърде ограничени в сравнение с наследството, с което разполагат Мицкевич и Петьофи. Престоят на Ботев в Русия му разкрива друга неизчерпаема съкровищница — руската литература на XIX в. —цялата му творческа дейност се развива в емиграция, и то във време, отличаващо се с изключителна политическа активност, в най-решителния момент на борбата за национално освобождение, в една почти непрекъснато трааща революционна обстановка. Това дава своето силно отражение върху творческото развитие на Ботев: на първи план излизат активният революционер и публицистът. Ботев заявява, че всичко трябва да бъде подчинено на политическата борба, на революцията. Разбира се, това не може да бъде обяснение на обстоятелството, че той публикува само двадесет стихотворения, но несъмнено в тоя факт има някаква самообреченост на поета, една горда вътрешна сдържаност, която се превръща в самопожертвуване.

А че и в Ботевото сърце са бликали виталните чувства на

младия човек, показва не само стихотворението «Ней», но и «На прощаване». Може би тая вътрешна сдържаност на българския поет иде от руската революционно-демократична литература, от образа на един Рахметов, пред чието мъжествено обаяние Ботев дълбоко се прекланя.

Ботевата поезия е един свят твърде своеобразен, монолитен, сякаш сам затворен в себе си. Опитите да се открият преки връзки с руската поезия досега са се оказвали винаги безуспешни. Дори връзките с домашната литературна традиция не са съвсем забележими (с изключение на Раковски); очевидни са само изворите на народната песен.

Толкова по-трудно ще ни бъде да хвърлим мостове между него и поетическото дело на Петьофи и Мицкевич. И все пак тези мостове съществуват. Тук трябва да направя второто предупреждение — че не се касае за литературни влияния.

Не бих искал да поставям въпроса за взаимните отношения между Петьофи и Мицкевич — творещи в една епоха; те може би са познавали взаимно творчеството си, но трудно би могло да се говори за преки поетически влияния. Що се отнася до Ботев, той никога не е цитирал имената на Мицкевич и Петьофи, но съм дълбоко убеден, че ги е познавал. Ботев е бил тясно свързан с полската емиграция в Одеса и Букурещ, посещавал е полски семейства, имал е приятели полски революционери, сътрудничел е с полския художник-карикатурист Х. Дембицки. Нима е могло името на великия полски поет, обожаван от полската емиграция, да не стигне до него? От друга страна, Ботев е следял политическия живот в държавата на Хабсбургите, в своите вестници неведнъж се занимава с положението на отделните националности в нея и със съдбата на унгарския народ. Струва ми се, че не е възможно името на Петьофи да му е останало неизвестно.

Обаче аналогиите, които могат да се направят в творческото развитие на трите велики поети, са не от генетически, а от типологически характер. И може би тъкмо затова са по-интересни. Те се обясняват с аналогии в личната съдба на писателите, с историческите епохи, в които живеят и творят и в които се оформят техните философски и обществено-политически позиции, със състоянието на отделните национални литератури.

Поразителна е преди всичко близостта в личната съдба на Петьофи, Мицкевич и Ботев. Как протича животът им? В нужди и беди. Петьофи и Ботев рано се откъсват от бащиния дом, не могат да завършат образованието си, скитат и

бедствуват, сменят професии, създават семейство при крайно неблагоприятни условия. Съдбата на Мицкевич не е много по-щастлива — арестуван от руските царски власти, и той се откъсва от родния си дом и най-голямата част от живота си прекарва като емигрант, в грижи и в постоянна борба срещу материалната оскъдица. Нищо чудно, че тези жизнени обстоятелства дават своето отражение върху лириката и на тримата поети.

Близостта в личната съдба, която се превръща и в литературна съдба, може да бъде открита и в друга насока — дълбоката връзка между тримата поети и родната, народната среда. Социалният произход тук има своето значение — Ботев произхожда от народната интелигенция, Мицкевич — от дребната шляхта, Петьофи — от дълбоките недра на самия народ. Социалният произход означава преди всичко познаване на живия народен език, на народните традиции, на народнопоетическото творчество. Забележителна е ролята, която играят в творчеството и на тримата поети народният език и народната поезия. Критиците на Петьофи го обвиняват във «вулгарност» по отношение на езика, а критиците на Мицкевич — че говори с езика на простите селски жени, слугините и ратаите. Мицкевич и Петьофи се явяват в историята на своите литератури, когато се налага да се извърши прелом. Струва ми се, че картината в полската и унгарската литературна действителност е сходна, но ще взема пример от полската литература. Какво представя тя до времето на Мицкевич? Полската литература се развива в традициите на класицизма, но това е класицизмът от годините на неговия упадък, на неговите епигони. Като ненакърними образци са издигнати древните, класическите и френските писатели, но схващани твърде външно и формално. Целият образен свят почива върху античната история и митология. Дори когато трябва да се изразят патриотични чувства, има само един път — митологичните образи. Езикът на поезията е до голяма степен закостенял и изкуствен, основният тон е отвлечен и тържествен. Литературата е предназначена за висшите, аристократическите кръгове, тя няма опора в широките народни слоеве. В една своя статия за Мицкевич В. Василевска характеризира този период по следния начин:

«В ония времена полската поезия е била наконтена, пригладена, грижливо отмерена, като градините и парковете в имения на велможите. Тя е била изкуствена, както са изкуствени водопадите в тези паркове и както изкуствено са били под-

рязани клоните на дърветата в тях. Студена, студена като мраморните изваяния в тишината на тези паркове. Тя е била чужда на хората, на техните стремежи, радости и нещастия. Макар в тази поезия да се е говорело с изящни и изискани изрази много за родината, тя, копирайки робски чуждите поетически образци, е била чужда на родината. Тя не е излизала от господарските дворци и не е знаела какво става извън техните стени. И за нея също не са знаели ония, които са били извън тези дворци.»

Мицкевич разрушава традиционните норми, обръща се към народното творчество; в стихотворението «Романтичност» се провиква: «Имай сърце и се взирай в сърцето!»; в «Ода на младостта» мечтае да се издигне с криле над мъртвотата, над света на старите. Използува народните легенди, поверия и обичаи, за да напише цяла поредица великолепни балади. Мицкевич навлиза в обикновения живот на човека, разкрива страстността на любовното чувство, дава цялото богатство на емоционалния живот. «Изведнъж се понася — продължава В. Василевска — мирисът на полски цветя, разнася се проста и проникновена мелодия, разказваща с прости и проникновени думи за простите човешки чувства. Това не са били овчарки в напарфюмирани кринолини, които пасат вързани с розови панделки овце по ливадите. То е било тъжната песен на селска девойка и мирисът на влажната от росата земя, и шумолението на класовете в полето, и разказът, който стара селянка шепне вечер край огнището, и старинната приказка, която озарява горите и вировете, езерата и поляните със златния блясък на легендата.»

Нима и Петьофи не извършва подобна революция в унгарската литература? Нима и той не стои близко до народната поезия, при все че предпочита да взима образите си не от нея, а от реалния живот? Мицкевич трябва да води и теоретическа борба за защита на новата поезия; той пише статията «За варшавските критици и рецензенти» (помества я като предговор към второто издание на стиховете си). Същото прави и Петьофи в предговора към пълното събрание на стихотворенията си от 1847 г. Но победата на Петьофи идва от самата му поезия — пълна с поривите на любовта, с радостите на младостта, с обикновените човешки увлечения и горчивини, с любовта към родния пейзаж, родната земя, обикновения живот на унгарския народ — с веселото, тъжното и смешното в него. И в това отношение аналогиите с Мицкевич са съвсем очевидни. В поезията на Петьофи се явяват силните сатирични изобличения,

обикновено на антифеодална и политическа основа («Унгарски благородник», «Дворец и колиба», «Героите на думи» и др.) — и тук отново идват аналогиите с Мицкевич (особено със «Задушница») и със сатирите на Ботев.

Що се касае до Хр. Ботев, добре е известна голямата роля, която народната песен играе в неговото творчество. Българската литература обаче се намира в друг етап на развитие и затова в нея не става дума за заменяне на един стил с друг, а просто за създаване на нов тип поезия през епохата на Възраждането. Началото поставят предходниците на Ботев — Н. Геров, П.Р. Славейков, Раковски, но Ботев намира най-верния път за превръщане на народнопесенното богатство в съзидателно, творческо начало.

При внимателен анализ на литературното дело на Петьофи, Мицкевич и Ботев могат да бъдат посочени и други сходни явления, могат да бъдат направени още успоредици. Но, струва ми се, колкото и това да е важно, то ще бъде все пак работа по периферията, ако не бъде поставен основният въпрос: мястото на тримата велики поети в историческата съдба на своите народи; ако литературното им творчество не бъде видено върху фона на големите исторически епохи, в които те живеят. Никой писател не може да бъде разглеждан откъснат от своето време; всяко творчество се ражда и корени в определена епоха. Но има писатели,които се превръщат в олицетворение на историческите епохи, в техни знаменосци и пророци — когато живот и творчество се сливат с времето и със съдбата на народа. Петьофи, Мицкевич и Ботев играят изключителна роля в живота на своите народи и в това се състои тяхното обаяние и величие. Но в това се състои и дълбоката връзка, която ги сближава помежду или която ни кара да търсим успоредици между тях, да ги издигаме върху общ величествен пиедестал.

Мицкевич и Петьофи живеят в една епоха — първата половина на миналия век, а Ботев — в друга — втората половина на века. На пръв поглед различията не са значителни, но нека се има пред вид, че ако първата епоха е свързана с Френската буржоазна революция и «Пролетта на народите» (1848 г.), когато започва крушението на феодално-абсолютистичната система и народите се надигат на решителна борба за национално и социално освобождение, то по-късната епоха на Ботев има други белези: научният социализъм е вече един голям факт, «Капиталът» на Маркс вълнува умовете, създава се Първият интернационал на работниците, Парижката комуна привлича симпатиите на борещите се за по-добър свят. Не бих казал, че

посочените явления намират своето отражение в българското общество, но революционният демократ Хр. Ботев се приближава до тези идеи — той поздравява с телеграма Парижката комуна, създава своето «Символ-верую» и пише бележитата статия «Смешен плач».

За нас в случая обаче е важно да изтъкнем огромното историческо значение и революционното напрежение и на двете епохи. Свързват ги антифеодалните движения, борбата за национално обособяване и освобождение на поробените народи, възникването и развитието на социалистическите идеи, растежът на революционното работническо движение, издигането в култ на великата идея за свободата, появата на Комунистическия манифест, с който завършва едната епоха и почва другата.

Как се слага личната съдба на тримата поети в това решително време? Мицкевич учи във Вилненския университет в период, когато университетът се намира в разцвет и се развива под влиянието на идеите на Просвещението. Още като студент той влиза в тайните студентски организации («Дружество на филоматите» и «Дружество на филаретите»). Това са патриотични и революционни движения, в основните си линии свързани с подобни движения с другите европейски страни (Испания, Италия, Русия). Тяхното значение нараства, като се вземе пред вид, че полският народ е поробен, разделен между три държави. През 1823 г. Мицкевич е арестуван от царското правителство и интерниран в Русия. С големи усилия в 1829 г. успява да замине на Запад — и от този момент започва неговата патриотична дейност на емиграция. Не успял да вземе пряко участие в Ноемврийското въстание от 1831 г., Мицкевич му посвещава редица ярки патриотични творби. Застанал в редиците на полските демократи,открит противник на реакционния лагер сред полската емиграция, Мицкевич следи цялата европейска политика и се проявява като блестящ публицист и журналист. В бурната 1848 г., когато избухват революциите във Франция, Италия, Унгария и Германия, Мицкевич решава, че е дошъл моментът да действува с оръжие в ръка. Заминава за Рим, образува полски легион, обикаля редица италиански градове, посрещан с ентусиазъм от населението,което иска да отхвърли австрийското иго. Радикалната политическа програма на Мицкевич уплашва полската реакция,той е принуден да напусне командуването на легиона и да се върне в Париж. Тук започва да издава в. «Трибуна на народите», който представя нова блестяща страница в неговата дейност и го

очертава като велик революционер. Мицкевич умира в 1855 г. от холера в Цариград, където е отишъл с нови проекти за освобождението на Полша.

Не е необходимо да проследявам биографията на Петьофи. Неговата обществена и революционна дейност достига върхната си точка в 1848 и 1849 г. През целия си живот мечтал за независимостта на своята родина и за унищожението на феодалния гнет, Петьофи сега вижда, че се приближава осъществяването на заветната му цел. Той участвува активно във всички събития през 1848 и 1849 г., застава начело на най-лявото крило на революцията, агитира, изпраща послания, пише революционни стихове, взима участие с оръжие в ръка в борбата и загива на бойното поле.

Подобна е съдбата и на Христо Ботев — син на поробен народ, посветил всичките си сили на неговото освобождение, пламенен поет и журналист, идеолог на революционното движение, пряк участник в революционната организация и през известен период неин ръководител, организатор на чета, с която смело навлиза в поробената си родина в 1876 г., пада за нейната свобода.

Когато говорим за революционното дело на Петьофи, Мицкевич и Ботев, необходимо е да изтъкнем още няколко важни обстоятелства: че се касае не за обикновени редници в революционната борба, а за нейни водачи и челни представители; че това са изключителни характери, проявили блестящо своя патриотизъм, честност, гражданска смелост и безгранична любов към свободата, и че най-сетне революционното дело се пречупва през едно необикновено могъщо поетическо творчество. Този момент е извънредно важен, защото поезията свързва революционния водач с народа, с неговата съдба, с неговата история. Поезията прониква дълбоко в съзнанията и се превръща в най-силното оръжие.

Тук не бих искал да анализирам поетичното творчество на трите велики поети, за да покажа, че неговата огромна сила идва тъкмо от гражданското поведение, от революционното дело, от жизнения подвиг, от това пълно сливане на личната съдба със съдбата на народа, от героичната смърт, в която се осъществява всецяло благородството на личността и се изпълва като пророчество поетическото копнение («Едничка мисъл ме треожи — че в къщи ще умра на меко ложе. . .» . . .«Подкрепи и мен ръката, та кога възстане робът, в редовете на борбата да си найда и аз гробът»). . . И още нещо— силата на поезията иде и от величието на идеите, от тяхната

устременост напред, от тяхната прогресивност, защото големият писател не може да бъде изразител на ретроградността и духовната ограниченост — тогава той престава да бъде голям.

Независимо от конкретната историческа обстановка в Полша, Унгария и България паралелите в революционното дело на Петьофи, Мицкевич и Ботев са поразителни. Целият им живот представя подготовка за решителния момент на големи исторически изпитания, когато на повелята на времето се отговаря само с категорично «да» или «не». И се отговаря както от народите, така и от отделните личности. За Мицкевич тези моменти са няколко: движението на филоматите и филаретите в студентските му години, Ноемврийското въстание в 1831 г., освободителното движение на европейските народи в 1848 и 1849 г.; за Петьофи — унгарската революция, за Ботев — Априлското въстание в 1876 г. В тези решителни моменти и тримата поети са при народа си, във въоръжената борба, казват своето решително «да» на историята, отдават изцяло себе си и изгарят в борбата.

Но паралелите могат да продължат. В тези решителни исторически моменти Петьофи, Мицкевич и Ботев стават духовни водачи на своите народи чрез публицистиката си. Петьофи публикува политически статии и послания във вестници и списания или ги отпечатва като позиви; Мицкевич развива огромна дейност в редактираната от него «Трибуна на народите», а Ботев издава «Знаме» и «Нова България» в най-високия разгар на българското революционно движение. Петьофи, Мицкевич и Ботев се нареждат между най-прогресивните умове на тогавашна Европа. Застанали на фронта на демокрацията — срещу деспотизма във всичките му форми и прояви, те разобличават егоизма на управляващите класи и на правителствата, изповядват идеите на политическия радикализъм, бранят свободата и независимостта на народите, обявяват се срещу всички потисници, срещу всяка реакция, включително и черковната, съчувствуват на съдбата на пролетариата, подкрепят съвременните социалистически движения. Оттук и отношението им към тях — ненавист или любов, в зависимост от политическите позиции, от социалната изходна точка.

Революционните идеи действуват пряко и въодушевяват борците. Но Петьофи, Мицкевич и Ботев имат още едно оръжие — поетическото слово. Навлизаме в един свят, в който мисли и образи, чувства и пориви се претворяват в изумителна, вълнуваща, заслепяваща въображението и ума действителност. Патриотична тематика и политическа лирика — това са само

термини, които твърде слабо дават представа за голямата поезия, която се създава. Това е един поетически свят, в който личността и колективът се сливат, където се оглеждат минало, сегашно и бъдеще, животът се превръща в поезия и поезията става живот. Има ли нужда да се привеждат примери? От Мицкевич «Ода на младостта» и «На полската майка», «Смъртта на полковника» и «Конрад Валенрод», неповторимата импровизация на «Задушница», незабравимите картини от полската земя и великолепното обръщение към 1812 г. в «Пан Тадеуш»:

О, паметна годино, който те тогава
във наший край видя!. . . Годината на слава
те воина зове; година плодородна
народа те нарече, песента народна
за теб сказания до днешен ден реди
и със любов те спомнят нашите деди.
Предречена със чудо беше в небесата
и глухата мълва напред предизвести. . .

«Патриотичната песен» и «Алфьолд», «Унгарската нация» и «Оковите», «Към поетите на XIX век» и «Войната», «Славните аристократи» и «Национална песен», «Към свободата» и «Унгарският народ», «Към нацията» и «Революция», «Старият знаменосец» и «Сбогуване», «Бесило за кралете» и «Апостолът» на Петьофи; «На прощаване» и «Хайдути», «До моето първо либе» и «Борба», «Майце си» и «Елегия», «Моята молитва» и «В механата», «Хаджи Димитър» и «Обесването на Васил Левски» на Хр. Ботев. Това са творби (а техният брой може да се увеличи), които представят върхове на поетическото изкуство. Творби с дълбоко привлекателна сила, която ги е направила част от националното съзнание. Това е великата победа на поезията — да стане част от съдбата на народите.

Ако трябва да се изтъкват нови паралели между Петьофи, Мицкевич и Ботев, бих посочил само още един: ролята, която играят в литературата и живота на своите народи и след своята смърт. Към техния жизнен подвиг и към тяхната поезия полският, унгарският и българският народ се връщат винаги в часовете на големи национални изпитания; те са неувяхващ пример за поколенията. Затова имената им са обградени с най-горещата почит, която се отдава на великите синове на народа. Няма да засягам големия проблем за ролята, която е изиграла поезията на Петьофи, Мицкевич и Ботев в историята на съот-

ветните литератури. Това е една област, която изисква специално разглеждане.

Случаят с тримата бележити поети Петьофи, Мицкевич и Ботев ни убеждава още веднъж във великата истина — че литература и живот, поет и народ, магия на художественото слово и величие на идеите могат да съществуват и съществуват само в единство — като една съдба, като част от общата национална съдба, като част от съдбата на човечеството. В своята изумителна «Импровизация» Мицкевич го е казал ясно и категорично:

В родината сега въплътен съм с духа си.
Родината и аз сме едно.
Душата нейна аз съм погълнал с плътта си.
«Милион» се наричам,
защото за милиони
аз страдам и обичам!

Нима някога може да изчезне силата на такава поезия? Обръщайки се към унгарските политици, Петьофи чудесно защищава поезията — вечна, неугасима като звезда:

Поетите, със вас сравнени,
са като мънички звезди —
щом пламнете, от тях стократно
по-силно пламъкът блести.
Но и когато пепелта ви
разсее вятър без следа,
неугасима в далнината
ще свети малката звезда.

ХРИСТО БОТЕВ МЕЖДУ СВОИТЕ СЪВРЕМЕННИЦИ-ПОЕТИ

В периода, в който се появяват в нашия печат Ботевите стихотворения (1867—1876), в българската литература присъствуват цяла редица поети, повече или по-малко активни, повече или по-малко надарени, с по-голямо или по-малко литературно-историческо значение: Д. Чинтулов, П.Р. Славейков, Л. Каравелов, Ив. Вазов, Н. Козлев, Гр. Пърличев, Р. Жинзифов, К. Миладинов. Д. Великсин, Бачо Киро Петров, Ст. Стамболов, Хар. Ангелов и др. Тук трябва да бъде поставен и Г.С. Раковски, при все че умира в 1867 г. — в годината, когато Ботев за първи път обнародва своя поетична творба (стихотворението «Майце си», в Славейковия вестник «Гайда»); връзките между Ботевата поезия и поезията на Раковски са отдавна установени от нашата наука. От тая редица изключвам имената на неколцина стихотворци, чиито произведения нямат никакво особено място в историята на българската предосвободенска поезия, като Кр. Пишурка, Д. Войников, А. Франга, П. Протич, Ант. Пискюлиев, П. Иванов, Ат. Шопов, Т.Н. Шишков и др.

Хр. Ботев представя такава могъща поетическа индивидуалност, че Гео Милев нарича неговата поява в българската поезия «първото спонтанно избухване, пролетния вятър на пречистения в горнилото на робството български дух». Нещо повече, авторът на «Септември» е толкова поразен от мощта на Ботевия гений, че не може да намери историческото му обяснение, и продължава: «Като върховна еманация на българския народ като раса, на неговия гений Ботев излиза вън от рамките на народа като бит и живот, вън от условията на момента и средата» («Кратка история на българската поезия», предговор към «Антология на българската поезия», 1925). Мнението на Гео Милев не е случайно; то е по-скоро хипербола, израз на удивление пред необикновената поетическа мощ на Ботев, отколкото един отказ за историческо обяснение на появата на поета. Защото е съвсем очевидно, че Хр. Ботев е рожба на

определено време, израства в определена историческа среда и е здраво свързан с корените и традициите на българската литература.

Релефът на неговата поезия може да бъде очертан по-ясно, ако той бъде поставен в своето българско литературно обкръжение, т.е. ако се проследи отношението на неговата поезия към поетическото творчество на българските му съвременници. Едновременното присъствие в една епоха не значи още творческо единство, подчиняване на едни и същи художествени тенденции, израз на едно и също обществено съзнание. Затова, когато говорим за съвременници на Ботев, ние трябва да държим сметка за взаимоотношенията, които съществуват в тогавашния литературен живот; те засягат класови и идейни позиции, основна тематична насоченост, художествени традиции, поетически натюрел и т.н. Ботевата поезия се ражда в сложна обществена и литературна обстановка, в борба на противоречиви естетически принципи, в действителност на резки различия в художественото равнище на поетическите реализации. С оглед на това Ботев е близък на едни, а отдалечен от други свои съвременници-поети. Но и понятията «близост» и «отдалеченост» са в много отношения условни, особено като се има пред вид величината на Ботевия поетически талант.

Ботев сам се разграничава от съвременниците си било като се изказва за задачите на литературата, било като дава пряка оценка на автори и произведения. Той разкрива генералните си позиции преди всичко в сатиричното стихотворение «Защо не съм». То представя както израз на разбиранията на Ботев за същността и обществената значителност на поезията, така и отношение към определени творци, участници в литературния живот. Ботев разобличава ония, които превръщат поетическото творчество в празнословие, в досадно занимание с дребни и незначителни неща; противопоставя се решително на малодушието и на примирението със злото, на липсата на идейна и политическа далновидност. Неговата ирония се излива особено силно върху бездарността. В името на високите задачи, които поставя на поезията, Ботев не щади и най-ярките имена, към които иначе се отнася с уважение. За него е лесно да реши въпроса за стихотворци и писатели като Кр. Пишурка, К. Сапунов и И.С. Владикин, защото се касае за действително бездарни автори, на които нашият тогавашен печат се е изказвал неведнъж рязко отрицателно.[1]

[1] Вж. коментара на *Ал. Бурмов* към *Хр. Ботев*, Съчинения, т.I, София, 1943—1948, стр.350 и сл.

Институт за литература БИБЛИОТЕКА

Д. Войников е също слаб стихотворец. Но Ботев атакува не толкова художествените недостатъци на неговата поезия, колкото неговите политически позиции:

Защо не съм и Войников,
плодовит, прочут списател,
да съставя и молитви
на нашия цар-създател.

Гр. Пърличев влиза в тази редица остро нападнати писатели заради своя превод на «Илиада», разкритикуван от Нешо Бончев в «Периодическо списание», год.I,1871,кн. 4. Естествено Ботев не е имал представа за великолепния поет Гр. Пърличев, проявил големия си творчески дар в поемите «Сердарят» и «Скендербей», написани на гръцки и неизвестни на тогавашния български читател.

По-сложен е случаят с П.Р. Славейков и Ив. Вазов. Очевидно е, че се касае за конкретни прояви на даровити поети: в «Не пей ми се» Славейков дава израз на колебания и резигнация, които Ботев не може да приеме в поведението на един обществен деец, а Вазов се поддава на абстрактната си вяра в неизбежния край на злото — край, дошъл по някакво фаталистично предопределение — «че ще стане вълк овцата».

Отношението на Ботев към неговите съвременници поети е изразено още няколко пъти открито. Говорейки за преводите, които трябва да се правят на български, в същност поетът формулира и основната задача на литературата: «За нас са потребни сега-засега такива литературни произведения,които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовешки интерес. А в това отношение нам може да послужи литературата на ония народи, които са били или са и сега в такова положение, в каквото сме и ние» («Знаме», год. I, 1875, бр. 12). Ботев отбелязва смъртта на Г. Хервег, наричайки го «знаменития борец на немската революция» и «още по-знаменития поет на пролетариата». Оценявайки високо неговото дело, изрично подчертава: «Той е обезпечил своето безсмъртие с множество песни и със стихове, които пее немският работнически клас на своите събрания, празници и във времето на своята работа» («Знаме», год. I, 1875, бр. 17).

Ето теоретическите позиции, от които Ботев оценява съвременните поети. В това отношение той проявява много голяма взискателност, не щади бездарните произведения, критикува остро и безмилостно. Отбелязвайки новоизлязлата

книга 22 на сп. «Читалище», той пише: «Види се, това списание се издава само за поощрение на децата и за да докаже, че и между идиотите се срещат понякогаж гениални хора. Прочетете (ако можете да имате такова адско търпение) стихотворенията в това списание и вие ще да се уверите, че ние никак не преувеличаваме неговите достойнства. От поетите първо място по глупостта захваща г. Франгя» («Знаме», год. I, 1874, бр.1). Все така строга е преценката за стихотворенията, поместени в сп. «Училище»: «Защо редакцията и на тоя лист помещава такива непонятни и безграмотни стихотворения, каквото е например стихотворението «Бъди свой»? Да не е вземала пример от редакцията на «Читалище»? («Знаме», год. I, 1874, бр. 1).

Ботев не е доволен и от поетическия отдел в Дановия «Български народен календар» за 1875 г.: «При това има и такива неща, които си нямат никак мястото, защото са крайно глупави; тия неща са стихотворението «Дей родът ми», което е печатано и друг път в «Летоструй», варварската ритмическа проза «Къде», която за да напише човек, трябва непременно да бъде поп, и «народните песни», които са народни само затова, защото са написани с български букви (не думи) и защото са минали за такива в Славянската беседа във Виена» («Знаме», год.I,1875, бр.7).

Обявлението за предстоящото излизане на стихосбирката на А. Франгя «Венец на българската муса» дава нов повод на Хр. Ботев, за да се изкаже за състоянието на българската поезия. Поетът пише остра статия срещу бездарните стихотворци, които пълнят вестниците и списанията. Става дума не само за оценка на поетическите опити на Франгя — Ботев ги нарича направо глупост, но за едно явление: бездарниците напират произведенията им да се печатат; призовават — както това прави в обявлението си Франгя — «благородните сърца, които чувствуват високото и светлото», да им подадат братска ръка. Ботев отбелязва: «Обявлението на г. Франгя е пародия на баснята «Жабата и волът». Но кой да каже това на народа? Жабите са повдигнали война против всяка разумна критика!» («Знаме», год.I, 1875, бр.9). Печалното е обаче, че цариградският печат (особено сп. «Читалище») дава широко място на подобни произведения. Франгя принадлежи към «щурците от Войниковата школа». Ботев уточнява кръга, изреждайки имената на «различните войниковци, пишурки, пискюлиевци, пърличевци, вазовци и прочиите наши велики таланти». Когато научава, че книгата на Франгя вече е излязла от печат,

той пише кратка бележка, в която казва: «Ние с нетърпение чакаме да видим произведението на тоя втори после Пишурката поет и да споделяме възхищенията си с нашите читатели. Г-н Франгя е достоен подражател на г. Славейковите «Момиче, момиче, бяло Иваниче» («Знаме, год. I,1875, бр.4).

Ботев отново помества в тоя списък от бездарни автори имената на Пърличев и Вазов — причината за това беше вече изяснена. Що се отнася до Славейков, дава се оценка на неговата ранна любовно-еротична лирика. В случая обаче не имената са най-важното. Някои имена могат да бъдат пропуснати, при други може да е проявена и известна доза субективизъм. Ще бъде погрешно да смятаме, че имената, които отсъствуват от този списък, се ползуват неизбежно с признанието и симпатията на Ботев, принадлежат към носителите на високите принципи на гражданската поезия. Важното и съществено в случая е общата критична позиция на Ботев: той отрича бездарната и празнословна поезия, която не може да донесе никаква полза на българския народ («Господа поети, ако редакциите на нашите литературни списания са готови да обнародват бредните даже и на идиотите,то барем вие бъдете малко по-умни от своите учители, т.е. барем вие си дръжте поетическата трениця за вази си и не разваляйте с нея стомаха на гладния народ»). Прокарана та разграничителна линия е извънредно важна, особено за съвременния на Ботев читател, който мъчно е могъл да се ориентира в множеството имена на поети и стихотворци. Поради безпринципната политика на редакциите и поради липсата на по-висок художествен вкус в списанията и вестниците постоянно са съседствували бездарни с пълноценни художествени творби. Но възгледите на Ботев върху съвременната му поезия ни помагат да изясним и редица важни въпроси от неговото собствено поетическо творчество.

Очертавайки добре белезите на бездарното стихоплетство, къде намира Ботев значителното и полезното в тогавашната наша поезия? Въпросът е труден за решаване при липсата на изрични изказвания на поета; заключенията тук могат да се правят по косвен път, главно като се търсят взаимоотношенията със самата Ботева поезия.

Най-близо до Ботевата поезия стоят Г.С.Раковски и Д.Чинтулов. Възторженото си отношение към делото на Раковски Ботев изразява неведнъж. Достатъчно е да си припомним оценката, която дава на идеята за извоюване на свободата чрез четническото движение: «Заслугата на Раковски се състои в това, че той обобщи и разпространи тази идея и из числото на

нашите народни хайдути създаде няколко души народни предводители и пламенни борци за свободата. Семето, което посея тоя незабвен за нас мъж, даде доста добри плодове, но ние, или неговите наследници, не можахме да се възползуваме вовреме от тях» («Знаме», год. I, 1875, бр. 20). Да си спомним и Ботевото възклицание в писмото до Ив. Драсов от 26. VI. 1875 г.: «Но аз не се отчайвам: скоро ще да запея по-весело! Дей гиди хайдутлук, че пак хайдутлук! Де го Раковски, за да станем другари и да преобърнеме всичкото хорско злато на олово и на желязо.»

Нашата наука отдавна е доказала, че Ботев е познавал добре поезията на Раковски, именно стихотворенията в «Предвестник Горскаго пътника» и поемата «Горски пътник». Тук няма да повтаряме направените вече съпоставки. Безспорна е връзката между «Отлъчие от България едного разпаленаго родолюбца българина в лет. 1853» и «На прощаване»; съвсем очевидно е творческото внушение на Раковски — в общата идейна концепция и в композицията. Могат да се посочат и редица места от «Горски пътник», които ни отвеждат към Ботевите стихотворения «Елегия», «До моето първо либе», «Борба», «Хаджи Димитър», «В механата» и др. Това не са само свидетелства, че Ботев е чел поезията на Раковски; съпоставките показват нещо повече — че той е чувствувал поезията на Раковски съвсем близка, че е намирал в нея опорни точки за свои лични поетически замисли и идеи.

И действително няма друг поет (освен безименния създател на песенния фолклор), който да е така идейно и творчески сроден на Ботев като Раковски. На пръв поглед тази констатация може да прозвучи парадоксално, в художествено отношение цяла пропаст разделя Ботев от Раковски. Ако се вгледаме обаче в същината на нещата, ще се убедим, че се касае по-скоро за степен, отколкото за пропаст. У нас обикновено Раковски минава за слаб поет; изтъкват се преди всичко недостатъци от формално естество: стихът му е необработен, пълен с изкуствени съкращения, понятията му за римата са почти примитивни; езикът е архаизиран; описанията са претрупани и т.н. Това са действителни слабости, които дразнят художествения вкус не само на днешния читател, но са правели впечатление и на съвременниците. Но нека погледнем на поезията на Раковски не като на художествена реализация, а като на поетическа концепция, като на поетически блян, който предстои да бъде осъществен художествено. В това отношение тази поезия е необикновено богата и многообхватна. Почти невероятно

е, че в своята концепция Раковски е могъл да включи толкова много елементи и да начертае една цяла поетическа програма, да набележи контурите на оная тъкан, върху която ще се изгради по-нататък цялата наша революционна поезия. Това е резултат както на вътрешен поетически потенциал, на несъмнена способност за художествено мислене, така и на поетическа култура, придобита в гръцките училища, във Франция, Сърбия, Румъния, основана и на дълбоко познаване на традициите на българското народно поетическо творчество.

Въпросът заслужава специална разработка и аз тук не мога да го изчерпвам. Ще отбележа само някои елементи: дълбоко проникване в трагичната съдба на българския народ, изображение на най-потресните страни на робството, долавяне на революционния патос на епохата, вътрешна целеустременост. Но и това са твърде общи белези, ако не се вникне в детайлите на изображението, в човешките образи, в използваните символи, в патриотичните и революционните идеи, в потърсената връзка с народната песен, в обединяването на революционния и сатирично-изобличителния тон, в езика. Ние сме свикнали да оценяваме езика на Раковски главно откъм неговата изкуственост и архаичност — и то като отрицателни прояви. Обаче ако обърнем внимание на поетическата лексика, ще открием,че тя отговаря на измененията,които са настъпили в народното съзнание — тя обхваща цяла редица политически и революционни елементи. Раковски започва един път, по който вървят по-нататък Каравелов и Ботев.

Ботев е необикновено близък по поетическо мислене на Раковски. Ще бъде неправилно да се смята, че той изхожда изцяло от него, но несъмненото е, че и двамата имат една обща изходна позиция, поетическото им виждане има общи корени; затова са възможни и влиянията, които Раковски оказва върху Ботев. Различията между тях се изразяват в особеностите на времето, в което живеят, в политическия момент, в който работят, в развитието на революционната идеология, която отразяват. Ботев внася цяла редица нови идейни елементи, които отговарят на революционно-демократическите му позиции. Но това е само едната страна на проблема за отношението между поезията на Раковски и Ботев. Голямото различие между тях се състои в обстоятелството, че поетическата концепция у Ботев се превръща във висока художествена реализация, в която се изявява изключителен поетически талант. Направеният скок е очевиден, словото получава необикновена въздействена сила, внушението на емоционалния, образния и идейния свят

е неотразимо. Родила се е голямата поезия.

Ако контактите на Ботев с Раковски са твърде ясни, по-трудно могат да се установят неговите отношения с поезията на Д. Чинтулов. Няма никакво съмнение, че патриотичните песни на Чинтулов са били познати на Ботев. Чинтулов има свой поетичен свят, който е сроден както с Ботевия, така и с този на Раковски. Независимо от данните на хронологията — защото Раковски и Чинтулов са почти връстници — поезията на Чинтулов е едно по-нататъшно развитие на образната система, стиха, езика и един нов етап в подготовката за появата на голямото изкуство на Ботев. Патриотичната призивност е основният момент в тази поезия; идейно и тематично нейният свят е по-стеснен дори от света на Раковски, но тя представя несъмнена крачка напред в кристализацията на поетическия образ и в емоционалната изразителност.

Интересна проява в развитието на нашата възрожденска поезия е поемата на Н. Козлев «Черен арап и хайдут Сидер» (1868). И тя изхожда от традицията на «Горски пътник» за изразяване на съвременността, като се използуват образи, символи и похвати от народното поетическо творчество, и то в жанровите рамки на поемата. Ботев продължава тази традиция в «Хайдути».

Твърде интересни са отношенията между поезията на Ботев и тази на Каравелов. Поетическите постижения на Каравелов са ограничени; те се изразяват в няколко стихотворения: «Хубава си, моя горо», «Преминуват годинките», «Не раждай ме, мамо, бяла, черноока». Обаче многобройните стихотворения на Каравелов, поместени във вестниците му, изпълняват определени политически задачи наред с цялата му публицистика. Тематиката им е твърде широка, но основното им съдържание си остава тежкото положение на народа, разобличението на народните врагове, националноосвободителната борба, носталгията по младостта и родината. Каравелов отделя голямо място на възпяването на революционните дейци («Песен за Раковски», «Стефан Караджа», «Хаджи Димитър», «На В. Левски», и др.), осмива остро чорбаджиите, народните предатели, примирението с робството с неправдите, фалшивото родолюбие («Чорбаджия и хъш», «Родолюб съм», «Песен на «чувствителните» хора», «Пъшкай, пъшкай, българчице» и др.). Тематичните контакти в стихотворенията на Ботев и Каравелов са несъмнени, обаче по художествен строй това са две съвършено различни поезии; никакво творческо докосване няма между тях. Стихотворенията на Каравелов са изградени

в композиционно и метрично-строфично отношение еднообразно; използуван е главно стихът на Шевченко и само някои отделни особености на народния стих. Ботевата поезия е много по-богата в това отношение, отразява много повече художествени търсения, стига до високи творчески резултати, разкрива могъщ поетически темперамент, завладява със своите силни образи и чувства.

В нов кръг от проблеми навлизаме, когато хвърлим поглед върху творчеството на Ботевите съвременници Бачо Киро Петров и Стефан Стамболов. Касае се вече за непосредственото въздействие, което Ботевата поезия оказва върху съвременните поети. А това въздействие е несъмнено. Бачо Киро е от горещите почитатели на Ботев; в своите ръкописни сборници и тетрадки той преписва Ботевите стихотворения «Майце си», «Хайдути», «На прощаване», «Борба» (наред с отделни творби на Д. Чинтулов, Ст. Стамболов, Н. Козлев, Й. Груев и др.).[1] Без да се посочва никъде името на автора им, Ботевите стихотворения се оказват много популярни. Бачо Киро им дава интересни заглавия и определения: «Бунтовнишка песен» («На прощаване»); «Един родолюбив българин с патриотическо чувство тъжи за майка си» (за България). Пее се на глас «Коя ли съдба така отсечи» («Майце си»); «Песен за Чавдар войвода» («Хайдути»). В драмата му «Сиромах Танчо» се пее откъс от «Хайдути». Бачо Киро обикновено преработва Ботевите стихотворения, включва ги в свои поетически замисли. В 1873 г. под заглавие «Настроение» той пише следната строфа:

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта ми ядно в жили вълнува.
Моето сърце все едно бълнува —
свободата искам на моето племе,
винаги си сея за свобода семе;
то ще поникне, кога доде време.

В 1875 г. Бачо Киро създава нов вариант, като продължава строфата с нови стихове, взети от «Борба»:

На душа лежат спомени тежки,
народа заспал в сън мъртвешки
не може свесен да се събуди —
свесните у нас правят ги луди.

[1] Вж. *Бачо Киро Петров,* Материали и документи. Събрали Ал. Бурмов и Ст. Стойков, София, 1937, стр. 177, 184, 228, 234, 250.

Бачо Киро не е от големите фигури на българската литература на XIX в., но несъмнено — една от интересните. Той споделя жизнената съдба на Ботев — увисва на бесилката за народната свобода; вълнува се от борчески мисли и чувства, свързани с общата патриотична атмосфера след Кримската война, в края на 60-те години, когато минават Дунава четите на Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Филип Тотю, с подема на революционното движение през 70-те години. Вълненията си превръща в творчески пориви, пише стихове и проза непрекъснато, защото, както сам казва:

Мене ми е, братко, такъв адетя!
Бяла книга кат връхлетя,
все искам да я нашеря
с каквото вече намеря.

Така се явяват стихотворенията на Бачо Киро. В тях са подхванати много от патриотичните и революционните теми на епохата. Не е трудно да се открият тук и много реминисценции от тогавашната българска поезия и особено от поезията на Ботев. Стихотворенията на Бачо Киро не представят някакви художествени постижения, те са слаби, наивни, но интересна е тяхната литературна и обществена функция: те носят редица елементи от големите идеи на епохата и ги довеждат до съзнанието на народната среда, особено чрез училището. Дори понякога не е необходимо тази среда да бъде грамотна, защото Бачо Киро обича да декламира своите стихотворения.

Поетическите опити на Стефан Стамболов се раждат в атмосферата на Ботевата и Каравеловата поезия, засягат сходни теми, идеи, образи, но художествените им постижения са незначителни. И все пак Ботев ги цени, иначе не би се съгласил да излезе със Стамболов в обща книга («Песни и стихотворения» от Ботьова и Стамболова, Букурещ, 1875). Докато в книгата е представено почти цялото Ботево поетическо творчество, Стамболов участвува с пет стихотворения: «Пиеница», «Чорбаджийско поучение», «Бащин съвет», «Над Караисинските херои» и «Знаете ли кои сме» (сатира против Л. Каравелов). Ботев и Стамболов са другари в революционното движение; борбата срещу Л. Каравелов в 1874—1875 г. още повече засилва тяхната близост. Това не е било без значение за издаването на обща стихосбирка. Но все пак основното си остава обществено-политическата насоченост на Стамболовите стихотворения. Написани сурово и в редица случаи примитивно,

те засягат важни, актуални теми и се възприемат бързо и живо от революционно настроената читателска маса; не е случаен фактът, че някои от тези стихотворения получават изключителна популярност и се пеят като революционни химни; «Возвание», «Марш». Първото започва с енергичния призив:

Хей народ поробен,
що си тъй заспал?
Ил живот свободен
теб не ти е мил?

Доди време, доди час
иго да строшим.
Хайде, хайде, хайде
на бой да вървим!
Стига, стига толкоз
в Влашко да стоим!

А «Марш» се повтаря през Априлското въстание с огромно въодушевение:

Не щем ни богатство,
не щеме ни пари,
искаме свобода
с човешки правдини.

На Ботев е допадала не само революционната призивност на Стамболовите стихотворения, но и техният остър разобличителен тон. Творби като «Чорбаджийско поучение» и «Бащин съвет» ни въвеждат в атмосферата на обикнати Ботеви теми («Странник», «Патриот», «Гергьовден» и др.). Стамболовите стихотворения са отговаряли на възгледа на Ботев за обществените задачи на поезията.

От останалите съвременни поети близко до Ботев стои Вазов. На пръв поглед такова утвърждение изглежда съмнително. В цялостното си творчество Вазов върви по пътища, различни от Ботевите; самият Ботев на два пъти се изказва иронично за него. Обаче в случая имам пред вид Вазов с някои стихотворения от «Пряпорец и гусла» и особено певеца на Априлското въстание в «Тъгите на България». Ботев не доживява тези две книги (те излизат след неговата смърт, в 1876 и 1877 г.). Иронията му засяга някои ранни примиренчески и абстрактно-хуманистични Вазови стихотворения. В същност в годините на най-високо революционно напрежение Вазов преоценява своите естетически позиции и изпитва значително влияние

от българската революционна емиграция в Румъния, преди всичко от самия Ботев. За това свидетелствува най-добре програмното стихотворение «Новонагласената гусла», което завършва с решителните думи:

Вече въставам върху тирана!
Този в мен скритий пламен небесни,
който заглъхнал до днес остана,
трябва най-после навън да блесне.

Доста съм веке бивал удушен!
Доста страх подъл, мисли безплодни!
Днес на дългът си аз съм послушен:
ази ще пея песни свободни!

По време на подготовката на Априлското въстание Вазов пише «Панагюрските въстаници», «Пряпорец», «Свобода или смърт»; в «Тъгите на България» възпява героизма и трагизма на въстанието, за да стигне непосредно след Освобождението до великолепните образи и картини в «Епопея на забравените». Основният патос на посочените Вазови творби се разгръща в атмосфера, близка до Ботевата поезия, свързан е с националноосвободителното движение и народната съдба. Това не значи поставяне на знака за равенство между Ботев и Вазов, а само развитие на едни и същи традиции. Различията между Вазов и Ботев са многопосочни — както в идейната целеустременост и социалната заостреност, така и в образно-стиловото оформяне, както в температурата на поетическите темпераменти, така и в художественото възприемане и възсъздаване на света.

Върху друга плоскост се развива поетическото творчество на П.Р. Славейков, Р. Жинзифов, Гр. Пърличев, К. Миладинов, Д. Великсин, Хар. Ангелов, също съвременници на Ботев. Това са поети разнородни; те не са напълно чужди и на темата за робската неволя и освободителната борба (отделни стихотворения на Славейков, «Кървава кошуля» на Р. Жинзифов, някои творби на Д. Великсин). Но тяхното творчество в основните си линии се развива в други посоки, засягащи бита, морала, носталгията по родината, вътрешните търсения на обществения деец, природата, любовта и т.н. Без да се откъсват от основната демократична линия на българската възрожденска поезия, тези Ботеви съвременници внасят в нея друга звучност и други багри. Не бих искал да кажа, че тази звучност и тези багри са чужди на Ботев — стихотворението му

«Ней» показва това. Но все пак те не се включват в нейната революционна тоналност.

Ботев високо цени някои от тези поети, например П.Р. Славейков, при все че в отделни случаи го критикува и атакува. Той му праща първите си поетически опити; за пръв път в Славейковия вестник «Гайда» се обнародва негово стихотворение. Ботев е следял дейността на Славейков като обществен деец, журналист, издател и поет и е споделял дълбокото уважение на революционната емиграция към водача на демократичното българско течение в Цариград. Ботев не е могъл да не цени огромната заслуга на П.Р. Славейков за създаване на българския поетически език — той би могъл в това отношение да повтори думите на Вазов, казани на първия му юбилей в 1895 г. Но заслугите на Славейков далече надхвърлят областта на езика и стиха — той създава поезия гражданска, патриотична, емоционална, вълнуваща. Славейков е несъмненият учител на Вазов, но в най-общ смисъл той не е могъл да не бъде учител и на Ботев. В случая не това е най-важният въпрос. По-скоро е необходимо да се отбележат някои тематични и творчески контакти. Те могат да се открият например в патриотичните стихотворения на Славейков, писани по време на Кримската война, в сатирите, в ролята, която играе в творческото развитие на двамата поети фолклорът. «Хайдути» и «Изворът на белоногата» се намират в една обща развойна линия на българската възрожденска поезия. Тук не се касае само за усвояване на народнопесенните изобразителни похвати, език и стих, но за създаване на творби дълбоко народни, родени в оная образно-емоционална и творческа атмосфера, в която са възникнали най-хубавите произведения на фолклора.

Много интересно е присъствието на Гр. Пърличев в българската поезия. Това присъствие се установява доста късно — едва когато неговите две поеми «Сердарят» и «Скендербей» се явяват в български превод. Съвременниците не са ги познавали; ние днес ги проецираме в епохата на Възраждането и търсим тяхното историческо място. Наистина двете поеми са написани на гръцки, в тях се чувствуват силни омировски традиции — в образна система и стил, но цялата жизнена атмосфера на тези творби лежи в непосредните наблюдения на Пърличев от живота на българите и от бита и историята на албанския народ. В тях са използувани и български народни песни и предания. Заслужава да се изтъкне и романтичното осветление на редица сюжетни моменти. В поемите на Пърличев ни въз-

хищава благородството на образите, чувствата и мислите, богатството и яркостта на изображението. Авторът на тези творби е бил забележителен поет, едно от най-интересните явления в нашата литература през XIX в. Останал непознат на съвременниците, той влиза в своето време със закъснение, чрез поетическите преводи, които едва сега се правят на «Сердарят» и «Скендербей», и се нарежда до големите имена на П.Р. Славейков и Ботев. С тях го свързва не само жанрът на героичната поема в народен стил, но преди всичко избликът на поетическо чувство, голямата вътрешна сила на твореца, въображението и майсторството на родения, даровития художник — качества, които Ботев и Славейков въплъщават по блестящ начин. Цялото творчество на Пърличев (включително и неговата автобиография) живее в националната атмосфера на българската възрожденска литература.

Ако се обърнем към поезията на К. Миладинов и Р. Жинзифов, ще навлезем също в един своеобразен поетически свят. На пръв поглед Ботев е далече от този свят, особено от поезията на Р. Жинзифов, свързана с някои романтични славянофилски традиции, които са чужди на нашия поет. Ботев вероятно е познавал и отношението на Каравелов към Жинзифов, изразено най-силно в отрицателната рецензия за «Новобългарска сбирка» («Българска пчела», год. II, 1864, бр.3—6). В патриотичната поезия на К. Миладинов и Жинзифов преобладава елегичният тон, произтичащ както от дълбокото съзнание за трагичната участ на българския народ, така и от личната жизнена съдба. Особено силно изявен е и носталгичният момент — у К. Миладинов в забележителното стихотворение «Тъга за юг», а у Р. Жинзифов в «Глас», «Жалба», «Охрид», «Гулаб», «На чуждина», «Сам себе си» и др. Анализът на тези стихотворения може да ни доведе до интересни резултати — от една страна, ще разкрие душевния свят на младите българи, отишли да учат в чужбина, болката, която им причинява откъснатостта от родината, безнадеждността и отчаянието, до които често стигат, носталгията по родния край и близките, а, от друга — ще покаже известно сродство с подобни настроения у Ботев, най-ясно изразени в «Майце си». У Жинзифов се явява образът на майката — злочеста и страдалница; застанала над своя син, тя лее мътни сълзи. Поетът подканя майката да пее песен за вечно търпение и вечно страдание и това ни напомня жалната песен на Ботевата майка («До българската майка»). Гарванът, птица черна, прокобява за злата съдба, която постига трима юнаци в дружината («Гарван»).

Към началото на «Борба» ни отвеждат стиховете на Жинзифов («Глас»):

Я се разхождам, но на душа ми тежко
и ядни мисли мене борат,
и мене стават то студено, то жежко,
и чувства то гаснат, то горат.

Особено силна е изповедта в «Сам себе си»:

Затова я сам себе ненавиждам, не любам,
че години си млади безполезно я губам,
че я майка си любех, а я нея оставих,
че я любех сестра си, я и нея забравих,
че я често си казвах: я сум слаб и безсилен,
та я младост изхабих все намъщен, ухилен.

Допирните точки с Ботев в случая не бива да се търсят нито в цялостното развитие на идеята, нито в поетическия строй; те засягат само някои типични за епохата преживявания и настроения. Онова, което тук прави най-силно впечатление, е сгъстеността на краските — явление типично за Ботевото поетическо виждане («Елегия», «В механата», «Майце си», «Борба»). У Ботев и Жинзифов напират силни чувства на недоволство, разочарование, огорчение, породени от тогавашната душна българска действителност; честният интелигент неведнъж е изправен на кръстопът и доведен до отчаяние. Но с това свършва и близостта между двамата поети, защото решенията са различни — и като художествена реализация, и като идеен и психологически изход. Не е необходимо да се изтъква висотата, до която достига Ботев при тези решения.

Свой поетически свят носи и Д. Великсин, все още неоценен по достойнство от нашата литературна история. Той не е чужд и на патриотичната тема («Страданията на България», «Лебедовата песен на един български изгнаник» — на френски), но поставя преди всичко въпроси от морално и социално естество — тежкото положение на жената в съвременното общество («Мисли връх женитбата»). Като П.Р. Славейков Великсин възпява любовта, конкретизирана в образа на обичаната девойка (и тук понякога се промъкват морално-дидактични нотки); посвещава сонет на първата българска актриса Матилда Попович, взела участие в представленията на Войниковата трупа в 1868 г. За своето време Великсин проявява го-

лямо майсторство в стиха, разработва успешно сонетната форма.

В Румъния Ботев е познавал лично Великсин; несъмнено следял е и неговата поезия на български език (защото Великсин е писал и на френски и румънски). Ако се вярва на Вазов, той е оценявал високо неговите формални постижения: «За Великсина Ботев казваше в кафенето на Ганчо Габровеца в Галац: Аз съм поет по душа, Великсин е поет по изкуство.» Вазов добавя: «Незабравимият герой грешеше в това твърдение за Великсина, което тъй хубаво би се залепило на куп наши нови поети. У Великсина съществуваше чувство на хубавото, той обладаваше развит литературен вкус и верен поетически усет. Той беше поет и по душа и доказа това. Ако не беше така, то защо сме чели с такава сладост неговите стихове, защо и до днес изпущат те такъв благовонен дъх от нежна поезия, въпреки недотам пълното съвладание български език?» («Великсин» в «Пъстър свят»).

От направените наблюдения и съпоставки дотук се вижда, че Ботев вътрешно е дълбоко свързан с цялостното развитие на българската поезия през 60-те и 70-те години на миналия век. Картината на това развитие е твърде сложна, очертават се разнородни тенденции. И все пак съществува единство в развитието — защото всички поети (независимо от таланта си, от творческите си възможности) насочват погледа си към една и съща действителност. И тук започват тематичните контакти — въпреки различията в идейните позиции, в художествените склонности и предразположения, в творческия подход и творческите решения.

Ботев принадлежи към групата на ярко обособените патриотично-революционни поети. Той създава ненадминати образци на революционна поезия — актуална, отзивчива към всички големи въпроси на времето, напрегната и драматична, ясно целеустремена и идейно единна. Тази поезия има една особеност: колкото и странно да е, поради малкия брой стихотворения, които Ботев е написал, тя е тематично твърде богата. Това проличава не толкова, когато я анализираме сама за себе си, но като я съпоставим с темите на тогавашната българска поезия изобщо: до нейните проблеми, образи и чувства се докосват непрекъснато поети с различна идейна насоченост и различен поетически строй. Това показва само едно, колко важни, значителни, съществени, дълбоко национални и човешки струни е затрогнал и раздвижил Ботев в духовния свят на своите съвременници. Но съществува и обратната гледна точ-

ка: видяна от поетическия свят на Ботев, от големите емоции и мисли на този необикновен поет, българската възрожденска поезия изглежда по-единна и по-цялостна, получава особена вътрешна хармоничност. Това е още едно потвърждение на обемността на Ботевата поезия.

Мисля, че не е необходимо да се връщаме към стария спор за изключителността на Ботев — като явление, което надхвърля мащабите на българската действителност, излиза извън рамките на българската литература, не може да намери историческо обяснение. Ботев е наистина изключителна творческа личност, пример на невероятен изблик на творческа енергия, удивителен, мощен поетически темперамент, но той живее вътре в своето време и в българската поезия, закотвен е дълбоко в българската действителност. Ботев е един връх, но не в безплодна пустиня; той е свързан чрез безбройни нишки с политическата, духовната, литературната атмосфера на 60-те и 70-те години. Не е възможно дори и да се помисли, че може да бъде откъснат и изтръгнат от нея — в нея са всичките му мисли и чувства, надежди и устремления, симпатии и омрази, страстни спорове и люти битки. В българската литературна действителност, в българските национални художествени традиции се оформя и израства големият, изключителният поет; стъпил на българска почва, той възприема и плодотворните въздействия от чуждия духовен свят, особено от руската литература и философия, за да ги претвори, да ги превърне в своя поетическа енергия.

Тук няма да се спирам на въпроса за новото, което Ботев внася в българската поезия, за откривателската мисия, която изпълнява. Искам да изтъкна само едно: високата му взискателност, която го прави не само строг съдия на другите, но и на себе си. Той пише малко, работи дълго върху своите произведения, непрекъснато ги доусъвършенствува; по тоя начин — не само с гения си — достига изразителна сила, която ни удивлява. Няма друг подобен пример в нашата възрожденска поезия. Наистина Ботев е свързан тясно със своите съвременници в литературата, не може да бъде изолиран от тяхната среда, не може да бъде разбран и оценен без тях, но заедно с това неоспорим факт е, че времето го е отделило от тях. Голяма част от неговите съвременници са минали безвъзвратно в историята и там са получили своята оценка, своето значение, своя ореол, а Ботев остава жив в съзнанието на поколенията като поет не само на своето време, но и на нашето време, като поет и на бъдещето — защото не може да има и съмнение, че обая-

нието на неговото поетическо дело няма да се затвори в границите на нашия век. Ботев е най-високият поетически връх във възрожденската и националноосвободителната епоха — това е достатъчно, за да получи историческо значение. Но и след своята смърт, или по-точно — в своето безсмъртие той продължава като фокус да събира творческите пориви и духовните устреми на своя народ — въпреки разностранното и многобагрено развитие на българската поезия през изтеклите сто години, Ето къде трябва да се търси неговата изключителност като явление, ето къде трябва да се насочат усилията на неговите анализатори. За правилното обяснение на тази изключителност има четири изследователски пътища, неотделими един от друг: Ботев вътре в себе си, от Ботев към неговите съвременни поети, от българската възрожденска поезия към Ботев, във времето изобщо.

ХРИСТО БОТЕВ И ПОЛША

Това е една голяма и важна тема, която заслужава сериозно проучване. Не може да се каже, че тя е останала досега без внимание в литературата върху Христо Ботев. Още Захари Стоянов, първият биограф на Ботев, я засегна.[1] По-късно ѝ бяха посветени няколко изследвания.[2] Обаче техен недостатък е, че се основават главно на български извори, на материали от българските архиви и на указания от Ботевите съчинения. Не са проучени полските и съветските архиви, поради което данните за поляците, свързани с българския поет и революционер, са оскъдни.

Касае се за твърде сложни отношения: за връзките на Ботев с отделни поляци; за влиянието, което му оказва полското националноосвободително и революционно движение; за съвместната му дейност с полски политически дейци; за мястото на Полша в неговата публицистика; за отношението му към полската литература и за известни съпоставки от типологическо естество между него и Мицкевич. Поради липсата на допълнително издирени литературни факти твърде трудно е да се прибави нещо ново към досегашните изследания. Могат да се хвърлят само някои нови осветления върху познатите факти.

Връзките на Ботев с Полша се развиват в политическа атмосфера, която благоприятствува за сближението между бъл-

[1] *З Стоянов*, Христо Ботьов (Опит за биография), Русе, 1888, стр.51—53.
[2] *Д. Косев*. Влиянието на полското въстание от 1863 г. върху Хр. Ботев, сп. «Учител», II, 1937, кн. 3, стр.208—213; *Т. Силяновска*, Нови данни върху творчеството на Х. Дембицки, художествения сътрудник на Хр. Ботев, Известия на Бълг. историческо дружество, кн. XXII—XXIV, 1948—1949, стр. 81—144; *Т. Силяновска*, Карикатурите на Хенрих Дембицки в «Тъпан» и «Будилник», Сборник Хр. Ботев, София, 1949, стр. 322—369; *Х. Батовски*, Милковски и Ботев, сп. «Славяни», VII, 1951, кн. 2, стр. 26—27; *Н. Трайков*, Хр. Ботев и поляците, сп. «Славяни», X, 1954, кн. 7, стр.17—19; *H. Batowski*, Botew wobec Polski i Polaków, в *Chr. Botew*, Wybór pism, Wrocław — Kraków, 1960, стр. CXI—CXXII, и др.

гари и поляци. Не става дума само за общата съдба на двата народа: България се намира под турско иго, а Полша е разделена между Германия, Русия и Австро-Унгария. По-важното е да се отбележи, че се създава непосреден контакт между поляци и българи: в границите на турската империя, където има твърде голям брой полски емигранти; в Румъния, където живее голяма българска емиграция, а също и доста силна група полски емигранти (в Букурещ те имат свой клуб); в Русия, където българските ученици, студенти и емигранти имат възможност да се срещнат с поляци в Москва, Петербург, Одеса и другаде. При все че българи и поляци през този период гравитират към две противоположни сили — Русия и Турция, което създава неизбежни противоречия, те са близки в основната историческа задача, която трябва да решат — освобождението на двата народа от чуждото иго. Само така могат да се обяснят — въпреки противоречивите политически тенденции на борбата — връзките и взаимните симпатии между българските и полските революционери и патриоти. А тези връзки започват твърде рано и засягат делото на обществени дейци, като Н. Бозвели, Г. С. Раковски, Др. Цанков, Г. Бенковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и др. Борбата срещу деспотизма сближава българи и поляци. Привържениците на българската революционна партия споделят и омразата на поляците към руския царизъм. Тук те се опират и на рязко отрицателното отношение на руските революционни демократи към царизма. Но, от друга страна, те напълно осъзнават различията в характера и движещите сили на полското революционно движение. В това отношение особено интересна е бележката на Ботев в програмната статия към първия брой на в. «Дума»: «Полякът люби и пролива кръвта си за всичко, що е полско, що говори езика му — за магнати, за шляхта, за езуити. Българинът, напротив, каквато омраза храни против турчина, такава (може и по-дълбока, като е по-вехта) и към чорбаджията и духовенството, тази непорината византийска воня, която продаде и съсипа народа, а днес носи на шия ключовете на неговите окови.»

Първият контакт на Ботев с поляците и полските проблеми е от времето на неговото учение в Одеса, където той пристига в 1863 и остава до 1866 г. В Одеса има значителна полска колония; нейната численост се увеличава след въстанието от 1863 г. Полската емиграция е толкова нараснала, че руските власти започват да взимат мерки за нейното ограничаване.[1]

[1] Вж. *М. Димитров*, Христо Ботев. Биография, София, 1948, стр.25.

Още Зах. Стоянов в своя «Опит за биография» съобщава, че в Одеса Ботев е влязъл в контакт с полски емигранти. Той отбелязва два факта: дружбата на Ботев с полски ученици и връзките му с едно полско семейство. За първия случай Зах. Стоянов пише: «Той имал много млади поляци ученици за другари, които, естествено, държели са го в течение за събитията, станали в тяхното отечество. Страшните тия събития, юнашката защита на полската земя от казашките орди, изгарянето на цели села, бесенето жени и мъже, звярът Муравев, подобен на когото не може се намери по цял свят, най-после пращането на заточение на всичките млади и интелигентни сили на тоя народ — няма нужда да казваме какво впечатление са произвели върху Ботева.»[1]

Вторият факт е отбелязан както от Зах. Стоянов, така и от Ботевия съученик Г. Смилов. В същност и З. Стоянов се основава на спомени на Ботев съученик — Хр. Павлов. Той пише: «Христо Павлов, съвременник на Ботьова в Одеса, разказва още, че някоя си стара полячка в същия град произвела силно влияние на него. Тя била почтена жена и полска патриотка, която изпратила трима синове в полското въстание. От тримата един паднал в боя с казаците, втория обесили в едно село, а третия изпратили в Сибир. Най-поразително впечатление извлякъл Ботьов от това обстоятелство, че старата жена наместо да плаче и скърби за своето богатство, гордеела се напротив със своите скъпи жертви.»[2]

Г. Смилов съобщава нови подробности. Ботев се пренася да живее у него през есента на 1865 г. след напускането на одеската гимназия. През това време той е чел усилено съчиненията на руските революционни демократи Херцен, Чернишевски и Добролюбов, следял е революционната дейност в Русия и е търсил връзки с руски революционни дейци. Той е познавал добре и българското революционно движение — спомените за пребиваването на Г. С. Раковски тук са били твърде живи у българските младежи в Одеса. С полското семейство Ботев се е запознал чрез свой познат поляк лекар. Смилов разказва: «Когато живееше при мене, Ботев често отиваше някъде и се връщаше късно, като проявяваше с поведението си непонятни за мене странности. През това време той си остави дълга коса и съвършено престана да следи за своята външност. Тогава

[1] *З. Стоянов*, Христо Ботев, стр.52.
[2] *Пак там*, стр.52—53.

именно чрез някакъв си доктор поляк той се запозна с някоя си полякиня вдовица, вече почтена жена, която имаше възрастна дъщеря. Подозирам, че то бе някоя от полякините, изпратени в Одеса под надзора на полицията след потушаване на полското въстание в 1863 г. Христо Ботев не обичаше да разказва как прекарва времето си у тях и на моя въпрос, защо не ме запознае с това семейство, отговаряше, че е неудобно да запознава с тях всички българи.» През пролетта на 1866 г. Ботев се преселва да живее в полското семейство. Смилов продължава: «Колкото се отнася за отношенията му с полското семейство, то аз един път някак си започнах да му говоря, като си мислех, че той се увлича по младата полякиня — дъщеря, че той трябва да престане с това, защото баща му го е изпратил за друго в Одеса. Но Ботев тогава определено ми заяви, че работата не е такава и съвсем не за това той ходи у семейството. И спомням си, че ми каза като че предавал уроци на младата полякиня.»[1]

Това са сведенията, с които разполагаме за този извънредно важен факт в биографията на Ботев. Съвършено е очевидно, че в ученическите си години той попада под силното влияние на полското революционно движение. Преди всичко запознава се непосредно с многобройни подробности за полското въстание от 1863 г. и със съдбата на полския народ. Касае се обаче не само за приятелски връзки с полските емигранти в Одеса, но и за конкретна съвместна революционна дейност, която Ботев пази в тайна. Трябва да се предполага, че връзките на Ботев с полските революционери не прекъсват с неговото напускане на Одеса, а продължават по-късно в Румъния и особено в Букурещ. Трябва да се изтъкне още едно обстоятелство. Дружбата на Ботев с поляците в Одеса и особено настаняването му да живее в полско семейство вероятно са го накарали да се запознае и с полския език, а оттук и отчасти с полската литература. В разговорите, които са се водели в полската среда, Ботев е могъл да чуе неведнъж имената на големите полски писатели от първата половина на XIX в., които и с творбите си, и с пряката си обществена дейност взимат активно участие в полското националноосвободително движение.

За съжаление сведенията за полските връзки на Ботев в Одеса имат твърде общ характер. Предстои трудна работа

[1] *Ал. Бурмов*, Христо Ботев през погледа на съвременниците си. София, 1945, стр. 11, 13.

за издирване на повече данни за лицата, които Ботев е познавал, и дейността, която е извършвал. Вероятно времето е унищожило много от изворите, от които бихме могли да извлечем нови и по-подробни сведения, но усилията не бива да престават и архивните търсения трябва да бъдат продължени. Те биха могли да осветлят например такъв въпрос — участието на Ботев още в Одеса в пренасянето и разпространението на руски революционни издания от чужбина в Русия, като «Колокол» на Херцен и др. Известно е, че полските емигранти в Одеса са се занимавали с подобна дейност.[1] По-добре бихме могли да си изясним и революционното израстване на младия Ботев; несъмнено тъкмо тук в Одеса той се подготвя като революционер и вижда своя бъдещ жизнен път в борбата за освобождение на поробеното отечество. Съветският изследовател Л. Воробьов правилно в тоя случай припомня думите на Г. Смилов: «Едно само той постоянно рязко подчертаваше — че българинът не трябва да остава в Русия и за лични изгоди да остави народа си на произвола на съдбата. За себе си лично обаче говореше, че не може да се отдаде на учение, когато народът му се измъчва под ужасно иго. Той се възхищаваше от Раковски, от хайдутите, които повдигаха в страната знамето на въстанието, и като четеше по това време за Наполеона, с увлечение говореше за неговите доблести и военни таланти, с които покоряваше народите.»[2] Влиянието на полските приятели на Ботев тук е очевидно.

Първите биографи на Ботев говорят за негова среща с М. Чайковски — Садък паша в Сливен през 1867 г. при завръщането му в България. З. Стоянов разказва, че в Сливен Ботев влязъл в конфликт с войници-българи от «казашкия полк» на Садък паша и след това се срещнал с полския генерал, който го убеждавал да влезе в неговия полк, а по-късно изпратил дори двама свои войници в Калофер отново да поканят Ботев да се присъедини към полка. Зах. Стоянов добавя, че в Сливен Ботев и Чайковски разговаряли и по литературни въпроси.[3] Ст. Заимов отива още по-далеч и разказва, че Ботев влязъл в казашкия полк и прекарал 20—25 дни «в качеството си на ординарец при Чайковски в Сливен»[4]. Това е един тъмен епи-

[1] *Л. Воробьев*, Христо Ботев, Москва, 1963, стр.38.
[2] *Пак там* стр.38—39; вж. също *Ал. Бурмов*, Христо Ботев през погледа на съвременниците си, стр. 11—12.
[3] *З. Стоянов*, Христо Ботев, стр. 66—68.
[4] *Ал. Бурмов*, цит. съч., стр. 81—83.

зод от биографията на българския революционер; не се подкрепя от никакви конкретни данни, при все че Ст. Заимов заявява: «Ние знаем подробностите на тази нова авантюра, разказана нам лично от Ботева.»[1] Обаче известно е, че Зах. Стоянов и Ст. Заимов често извращават биографията на Ботев, като вмъкват в нея измислици и невярно представят личността на великия революционер. Ето защо срещата на Ботев с Чайковски в Сливен се смята малко вероятна,което не значи, че Ботев не е познавал дейността и литературното творчество на полския обществен деец и писател; през 1875 г. той обнародва във в. «Знаме» (г.I, бр. 12—27) повестта на Чайковски «Кърджали» в превод на своя брат Ст. Ботев. Струва ми се, че е правилно заключението на Н. Трайков: «Не е изключено на връщане от Одеса през зимата на 1866—1867 г. Ботев да се е отбил в Сливен и да се е срещнал с някой полски офицер, понеже е владеел полския език и е обичал полския народ. Изключено е обаче да е постъпил като доброволец в Казак-алая — една войскова част за поддържане на турското правителство.»[2]

Много оскъдни са и данните за връзките на Ботев с поляците по време на неговата дейност в Румъния (1867—1876). Както това е добре установено от биографите му, в Румъния Ботев се е занимавал между другото с прехвърляне на руски задгранични издания в Русия, като «Полярная звезда», «Колокол», стихотворенията на Огарьов и др. Д. Паничков съобщава, че когато го посетил през 1870 г. в гр. Исмаил, където Ботев е бил учител, видял в библиотеката му освен руски и полски книги; той добавя: «Полските не им отбирах.»[3]

Ботев е имал по-близки връзки с поляци в Букурещ. Той е посещавал полския клуб и полската читалня, бил е член на настоятелството на дружеството «Славянска дружина», основано в 1875 г. с политически цели. Ботев дава във в. «Знаме» съобщение за дружеството, от което се вижда, че негов подпредседател е бил полякът Вл. Дунин, инженер и журналист; същият Дунин е подписал и членската карта на Ботев (запазена в Соф. Народна библиотека «Кирил и Методий», БИА, II, Д., 1890). В «Славянската дружина» Ботев е имал възможност да се среща с поляци. За съжаление Вл. Дунин в своите мемоари «Rumunia (Bosfor, Bałkan i Dunaj, 1855—1878)», Лвов, 1887, не говори нищо за Ботев.[4]

[1] *Ал. Бурмов,* цит. съч., стр. 83.
[2] *Н. Трайков.* Христо Ботев и поляците, стр.18.
[3] *Ал. Бурмов,* цит. съч., стр.43.
[4] Вж. *H. Batowski*, цит. кн., стр. 133.

Споменават се имената на няколко поляци, с които Ботев е поддържал връзки в Букурещ. Ст. Заимов в биографията на В. Левски от 1895 г. говори за Виницки — «личен близък приятел на Любен Каравелов, после и на Христо Ботев от 1870 до 1875 г.». Ботевият приятел З. Арборе-Рали съобщава в спомените си, че Ботев е бил много близък със стария полски емигрант Лучицки — «извънреден добряк чудак, аскет и философ». Той именно донася на руските и румънските революционери вестта за «героичната смърт на Ботев.»[1] Ботев е бил тясно свързан и с полския художник Х. Дембицки, който е рисувал карикатурите за в. «Будилник» (1873) и изобщо е бил добре познат на българските емигрантски среди в Румъния като сътрудник на българския печат с карикатури («Тъпан» и «Будилник») и като автор на литографии с български теми. В това отношение неговата дейност е добре проучена.[2]

Ботев е имал и други поляци сътрудници на своите вестници. В бр. 7 на в. «Знаме» от 26. I. 1875 г. е поместена дописка от Лвов, в която авторът пише: «Като славянин приемете, моля ви се, поздравленията от един ваш брат поляк и поместете в «Знамето» на вашата човеческа свобода следующите мои няколко реда, с които аз поздравявам южните свои братя славяни.» Дописникът съобщава, че е прекарал в България като офицер в турската армия; познавал се е лично с Ботев, защото отбелязва: «Бъдете уверени, господа, че думите, които ви говорих при прощаването ни в Букурещ, скоро ще да се сбъднат.» Името на този Ботев дописник-поляк засега остава неизвестно.

В бр.16 на «Знаме» от 17 .V. 1875 г. се появява още една полска дописка. Авторът пише от Диарбекир; той назовава себе си «син на нещастна Полша и изгнаник в Турция», името му е отбелязано с буквите М-ски. Дописката е изключително интересна и изпълнена с дълбока симпатия към българските заточеници в Анадола: «Аз съм проливал кръвта си за свободата на Полша и на човечеството и не мога равнодушно да гледам на страданията и на вашия народ. Но, види се, свободата няма да вземе скоро връх над робството, защото и тука аз виждам това същото, което ме е преследвало през всичкия ми живот. И тука аз чувам отгласи на ония човечески стенания, от които съм побягнал; и тука аз срещам свои братя по кръв и

[1] *Ал. Бурмов*, цит. кн., стр.120.
[2] Вж. изследванията на *Т. Силяновска*, отбелязани в началото на тази статия.

по нещастие. Аз говоря за вашите нещастни заточени мъченици, които днес гният в мокрите и в несносните азиатски тъмници и на които охканията ме отнасят мислително в пустите и студените сибирски равнини. Ако тия мъченици и да имат пълно право да се оплакват в много отношения от неспособността на вашата емиграция, то аз мисля, че именно вие трябва да се потрудите да облекчите тяхната участ, а вие трябва да вдигнете глас и да утешите техните ближни. Затова аз — славянин и поляк — се обръщам от името на вашите братя към всичката ваша емиграция и с надежда, че тя няма да ги остави без помощ, описвам техните последни страдания.»

Н. Трайков е склонен да се съмнява в автентичността на тази дописка и да смята, че е съчинена от Ботев, «който ще да е използувал сведенията, получавани от Диарбекир чрез приятеля му Данаил Попов»[1]. Това обаче може да се отнася за втората част на дописката; в първата личи и стилът, и психиката на действителен полски емигрант.

Проф. Х. Батовски отбелязва още едно име на поляк, свързан с Ботев. В тефтерчето на Ботев (в Соф. Народна библиотека «Кирил и Методий», II, Д. 94) се намира визитна картичка на името на Władysław Löwenberg. От правописа на името Владислав трябва да се заключи, че се касае за поляк, познат на Ботев. Батовски предполага, че това познанство е станало през 1875 г. при пътуването на Ботев до Одеса.[2]

Тези данни не могат да изчерпят всички връзки на Ботев с поляци в Букурещ и съвсем не дават пълна представа за съвместната му дейност с полската революционна емиграция. И тук предстоят нови упорити изследвания.

Най-сетне, когато се говори за биографията на Ботев, привежда се още едно обстоятелство, което би могло да го свърже с поляците. Отнася се до плана за завладяване на чужд параход, с който да бъде преминат Дунав. Между многобройните предположения, които се правят за произхода на този план, се споменава и опитът на полския революционер З. Милковски да организира по време на полското въстание от 1863 г. един отред, да се прехвърли с него през Дунава и да се запъти за Полша. Въпреки големите трудности, които се срещат, бил завладян един гръцки параход и полският отред бил прехвърлен от Северна Добруджа на румънския бряг, но тук ги постигнала несполука — румънските власти не позволили

[1] *Н. Трайков*, Христо Ботев и поляците, стр.19.
[2] *H. Batowski*. цит. съч., стр. CXXI.

на полските революционери да продължат пътя си през румънска земя към Русия. Този опит на З. Милковски предизвикал голям шум в Румъния, бил разгласен и в цяла Европа, дори с него се занимава българският печат в Цариград. Следователно вестите за него са могли да стигнат и до Ботев и случаят да бъде използуван при организирането на Ботевата чета и завладяването на парахода «Радецки» в 1876 г.

Пръв направи това предположение Мих. Димитров в своята биография на Ботев от 1924 г.(стр.68); повтори го и в биографията от 1948 г. (стр. 176—177). Той обаче използуваше руски извори при описанието на похода на З. Милковски. В 1936 г. публикувах статия по същия въпрос (във в. «Литературен глас»), като си послужих със сведенията, които дава самият Милковски в книгата си «В Галиция и на Изток», Познан, 1880 г.[1] За трети път на този въпрос се спря Х. Батовски, използувайки спомените на З. Милковски (Т.Т. Йеж) «От люлката през живота», т. III, Краков, 1937.[2]

Много интересен е въпросът за мястото, което заема Полша в публицистиката на Ботев. Запознат добре със съдбата на полския народ, той неведнъж се докосва до нея в своите вестници. Когато говори за Парижката комуна («Смешен плач»), посвещава специално място на генерал Ярослав Домбровски (1836—1871), загинал в барикадите, бивш емигрант в България: «Хвърляйте кал и камъни връх гроба на Домбровски, защото не стана слуга на някоя коронясана глава, а поборник на велика идея, на висока цел и с гърди твърди се опря на предателите на Франция и виновниците на толкова злочестини на човещината.» Дълбокото уважение към полските революционери и патриоти е отразено и в дописката от Диарбекир във в. «Знаме». Действително тук полякът-дописник говори от първо лице, но все пак Ботев е допуснал във вестника си да се назове «син на нещастна Полша», проливал кръвта си за свободата на Полша и на човечеството и тъкмо той, полякът, да изрази искрено, вълнуващо съчувствие към страданията на българските заточеници. Полските патриоти са представени като интернационалисти, които разбират нещастията на другите народи и са готови да се борят за свободата на човечеството; в лицето на българските революционери те виждат свои братя.

[1] Статията по-късно препечатах под заглавие «Планът за превземане на парахода «Радецки» в книгата си «Литературни образи» (1936; II изд. 1938; III изд. 1967).

[2] *H. Batowski* , цит. съч., стр. CXXI—CXXII, CXLV.

Много интересна е дописката от Лвов. Не случайно тя носи заглавие «Viribus unitis» (С обединени сили). Авторът заявява: «С общи сили ние скоро ще да дочакаме деня на всеобщата славянска свобода и вашият добър народ, когото аз познавам от десет години насам, като имах щастие или нещастие да служа като офицерин в редовете на неговите неприятели, и когото аз обичам за неговото твърдо юначество и за неговия постоянен характер, скоро ще да излезе из тинята на най-варварското в света робство и скоро ще да влезе в реда на свободните и надеждните славянски семейства.» Дописникът изразява горещата си симпатия към българския народ, подтиква българската емиграция в Румъния към по-голяма активност и изказва вярата си в нейните сили — и сред нея има хора, които са готови да презрат материалните блага и да умрат за отечеството си. Особено интересен е пасажът, в който се изразява славянската революционна солидарност: «О, боже мой, кога ли ще да дойде време да видя и аз още веднъж Балкана и там да запеем славянския революционен псалм!» Мислите, които се казват по-нататък за необходимост от обединяване на усилията на всички славяни и преди всичко на руси и поляци, говорят за интересни политически тенденции; Ботев намира за уместно да им даде място в своя вестник.

Ботев се отнася с голямо съчувствие към съдбата на Полша; нарича я «нещастна Полша», «болна Полша». Той добре познава положението ѝ в границите на царска Русия и затова, когато говори за славянска конфедерация във връзка с появяването на сръбско-българския вестник «Югославия» («Дума», I, стр. 4 от 7. VII. 1871), изрично предупреждава, че тая конфедерация трябва да бъде основана на принципа на свободното развитие на народите, а не на поглъщането на «цели народности, отделени една от друга с история, литература, нрави, обичаи». . . За пример на подобно поглъщане той посочва участта на полския народ: «С химическото сливане на подобни народности става композицията на робството, на яда, кой приема почти цяло столетие болната Полша.» Повдигайки тоя въпрос отново във в. «Знаме» (бр.13 от 4. IV. 1875), Ботев припомня примера с подялбата на «нещастната Полша».

Съдбата на полския народ занимава българския революционер и в други негови статии; тя е постоянен елемент в разсъжденията му върху положението на европейските народи и неведнъж заема място при обсъждане на програмата и пътищата на освободителната борба на българския народ. Възгледите на Ботев в това отношение заслужават специално из-

следване. Тук искам само да подчертая дълбокия интерес, който Ботев проявява към Полша, и връзките му с полското революционно движение.

Още един въпрос стои пред нас за разрешение: отношението на Ботев към полската литература. Като изхождаме от общуването му с полски среди, предварително можем да предположим, че той е имал известни познания за нея. За съжаление преките посочвания са крайно ограничени. Най-интересното е споменаването на полския писател Нарушевич в статията за празника на Кирил и Методий (в. «Знаме», бр. 15 от 9 .V. 1875). Като изтъква, че в много случаи празнуването на тоя ден сред емиграцията в Румъния се превръща само в тържество на пиянство и на викове за свобода, които са само празно обещание, Ботев пише: «Тъй е изминала нашата емиграция своя десетгодишен живот във Влашко; тъй ние от година на година на всеки 11 май освобождаваме своето нещастно отечество. Гладните и голите седят на брегoвете на Дунава и оплакват България, а ситите и затлъстелите ни учат, че по-напред човек трябва да бъде полезен на себе си, пък тогава вече на своето отечество. О, патриоти, патриоти! О, хамелеони, хамелеони! Де е българският Нарушевич, за да падне пред вас на колене и да извика: «Волы, ослы и всякий скотъ, хвалите господа!» Очевидно е, че Ботев е познавал на полски или в руски превод смелите сатири на полския историк и писател Адам Нарушевич от XVIII в., отправени към шляхтата, за да ги използува за разобличение на българската емиграция.

Съвършено неразработен е въпросът за евентуалното въздействие на полската литература върху творчеството на Ботев. Проф. Х. Батовски предполага възможно влияние на третата част на «Задушница» (Dziady) върху стихотворението «До моето първо либе» — той го нарича своеобразно Ботево Gustavus obiit — natus est Conradus, макар че сам забелязва: «Няма никакви данни, които могат да потвърдят това», т. е. че Ботев е познавал «Задушница».[1] Струва ми се, че влиянието на Мицкевич е малко вероятно. Ботевото стихотворение се е породило в твърде конкретна национална и идейно-психологическа атмосфера, та е малко трудно да се търсят такива далечни литературни реминисценции. Подобно евентуално влияние на «Задушница» (III и IV част) Х. Батовски допуска и при «Ней»; и то изглежда невероятно.[2]

Ако става дума за полски литературни влияния, заслужава да се потърсят евентуални връзки между «Символ — верую

[1] *H.Batowski*, цит. съч., стр. XXXII.
[2] *Пак там*, стр. XXXVI.

на българската комуна» и «Моята молитва», от една страна, и полската емигрантска патриотична и революционна литература, от друга. Още едно предположение би могло да се направи: за връзката на образа на майката в «На прощаване» с впечатленията, които младият Ботев в Одеса е имал от държането на полските майки, загубили синовете си във въстанието от 1863 г. Най-близък пример той е могъл да намери в лицето на старата полякиня, в чието семейство е бил чест гост и в чийто дом известно време е живял. Но и тук може да се говори само за известна асоциация, защото образът на майката в «На прощаване» е изграден върху напълно национална и дори биографична почва и има своите дълбоки традиции в българската литература (Раковски, Чинтулов, Н. Бозвели) и народната песен.

Х. Батовски обръща внимание на близостта между журналистическо-публицистичната дейност на Ботев и Мицкевич.[1] Той отбелязва цяла редица моменти на сходство, но също държи сметка и за различията, резултат както на различните исторически обстоятелства в съдбата на двата народа, така и на различията в епохите — Ботев живее и твори четвърт век по-късно. Очевидно е, че тук не може да става дума за влияния, а по-скоро за сходство от типологическо естество. Обаче този въпрос не може да бъде решаван прибързано, а само след подробно изследване на материала, както и проф. Батовски справедливо изтъква. Близостта между Ботев и Мицкевич у нас бе посочвана няколко пъти от В. Коларов.[2] Въпреки всички различия все пак аналогията е извънредно интересна. Ясно е, че се касае за особен тип обществени дейци и писатели, където жизнена съдба и художествено дело се сливат, съществува дълбока връзка между личност и народ, мирогледът се ориентира към най-прогресивните тенденции на епохата, поетическото творчество се изгражда върху дълбоко вникване в народната съдба, художникът се ражда върху основата на националните литературни традиции и дълбоките корени на народната поезия, без да се изключва всестранното усвояване на литературните постижения на другите народи, езикът черпи от народното богатство; и още една особеност — поезията и публицистиката се развиват без всякакво вътрешно творческо противоречие. Израснали като особен тип писатели и народни водачи, велики художници и целеустремени поети и революционери, Христо Ботев и Адам Мицкевич хвърлят своеобразен мост между българския и полския народ.

[1] *H. Batowski*, цит. съч., стр. XCVIII, CIX—CX.
[2] Вж. *В. Коларов*, За изкуството, науката и културата, София, 1953, стр. 100.

САВА ДОБРОПЛОДНИ

Една година преди смъртта си Сава Доброплодни обнародва своята «Кратка автобиография»[1]. Не бих казал, че тази малка книжка представя изключителна художествена творба, високо постижение на нашата мемоарна литература. Но тя е твърде богата с данни — както за живота на автора си, така и за неговата епоха. В началото на автобиографията е поместен един портрет на Сава Доброплодни: красива старческа глава, голямо чело, увенчано със запазени бели коси, съсредоточен поглед, гъсти мустаци, енергично засукани нагоре, модерно европейско облекло — тъмно сако с лъскави ревери, разкошна жилетка, корава бяла яка, широка копринена вратовръзка.

Защо се спирам на този портрет и особено на облеклото? Нима това не е нещо естествено за българската интелигенция през 80-те години? То е толкова естествено, колкото и удивително. Защото трябва да имаме пред вид средата, от която Доброплодни е излязъл, пътя, който е извървял, времето, в което е живял. Разбира се, дрехите най-лесно се сменят и най-лесно могат да ни измамят. И все пак — и пътят на дрехите е дълъг, особено когато се погледне в историческа перспектива.

Защото наистина Сава Доброплодни е роден в един буден град — Сливен, с големи възрожденски и патриотични традиции и в семейство на местен учител, но касае се началото на XIX в., когато в България училищата са килийни, огромната част от народа не е засегната от образованието, църквата се ръководи от чуждо духовенство, на български език са излезли всичко 8 печатни книги, още няма периодичен печат, а битът не само в селата, но и в градовете е подчинен на религиозни предразсъдъци и суеверия, на закостенели

[1] *С.И. Доброплодни*, Кратка автобиография на. . ., извлечена от пространната му, която описва частния, обществения и политическия живот на България от 1827 година до днес заедно със своя си, за прочит на любочитателите, София, 1893, стр.120.

форми, с твърде примитивни представи за света, който ни заобикаля. Тук не говоря за политическия гнет, който господствува в турската империя.

Сава Доброплодни, роден в 1820 и починал в 1894 г., е в същност свидетел и спътник на целия процес на нашето национално възраждане и това прави неговата личност извънредно интересна. Пред неговите очи стават големи исторически събития: Руско-турската война от 1828—1829 г., когато сливенци посрещат руската армия с надежди за освобождение, а след нейното оттегляне хиляди българи се запътват за Румъния и Русия (семейството на Доброплодни стига до Плоещ; там бащата умира в 1832 г., а майката с децата се прибира в Сливен); Кримската война с нейните огромни последици за живота на българския народ; черковната борба и създаването на Българската екзархия; революционното движение и Априлското въстание; Освободителната руско-турска война от 1877—1878 г. Доброплодни дочаква освобождението тежко болен във Варна. «Щом дойдоха русите — разказва в автобиографията си, — задължих едного да ми доведе един руски солдатин — да го видя с очите си, защото не можах да стана от кревата. Щом го видях, прегърнах го, целунах го и казах: «Благодаря ти, господи, че се удостоих да видя отечеството си България освободено; сега нека умра, ако е тъй писано.» После казах, та почерпиха с водка солдатина, дадох му и бакшиш и той си отиде благодарен и трогнат» (стр. 66).

В този изключително напрегнат и драматичен период от живота на нашия народ съдбата е сблъскала Доброплодни с цяла редица забележителни исторически личности. Достатъчно е да се споменат само няколко имена, за да се убедим, че действително Доброплодни отблизо е следил историята на своя народ. В Сливен учи една година при Гаврил Кръстевич, тогава млад учител, «на възраст 22—23-годишен, с котленски потури, абичка и калпаче, млад и жив момък с елиниката си и псалтикията» («Автобиография», стр.10). В Сливен вижда и Иван Селимински, който като атински възпитаник се подигравал със светогорските поучения и постите на баща му; познава Д. Чинтулов и Ив. Добровски; в Цариград Доброплодни е съученик на Раковски (отношенията им минават през твърде сложни перипетии), среща се с Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, запознава се с Александър Екзарх. Като учител в Котел дружи с Раковски и Васил Берон, среща се с К. Фотинов; между неговите ученици са Сава Филаретов и Ан. Гранитски, а в Шумен — Д. Войников, В. Друмев и

В. Д. Стоянов; запознава се и разговаря многократно с бележития унгарски патриот Кошут. Подготвяйки няколко свои книги за издание, в навечерието на Кримската война Доброплодни обикаля почти цяла година из България и се среща с д-р Ст. Чомаков, Н. Геров и с Чалъковци в Пловдив, с Йордан Ненов в Панагюрище и Пазарджик, с Яким Груев в Копривщица, със Захари Княжески в Стара Загора, с Райно Попович в Карлово, с Ботю Петков в Калофер, с Н. Михайловски и Ив. Момчилов в Елена, с Д. Шишманов в Свищов и др. В Карловци (в тогавашна Австрия) се запознава със сръбския патриарх Йосиф Раячевич («бях често канен на патриаршеската трапеза», Автобиография, стр. 53). Като делегат на Черковния събор в Цариград през 1870 г. Доброплодни се сближава с най-видните представители на черковната борба.

Бихме могли да завидим на Сава Доброплодни за тази галерия от бележити дейци, които е срещал и познавал. Заедно с това трябва да съжаляваме, че учителската му заетост, липсата на писателска воля и на художнически пориви не са му позволили да възсъздаде в обширна мемоарна книга един живот, толкова богат със срещи, впечатления и исторически събития.

Тук не бих могъл да навлизам във всички подробности от живота на Сава Доброплодни, нито да проследявам всички моменти от дейността му. Ще се постарая само да очертая някои страни от неговата интересна личност. В автобиографията си той е дал достатъчно материал, за да видим как се формира тази личност; доосветляват я запазените писма до него и от него. Въпреки многобройните си контакти с различни среди и с различни моменти от политическата история на България С. Доброплодни почти не се люшка в избора на своя път — пътя на просветител и учител. Този път е определен може би още от семейната среда. До края на живота си С. Доброплодни си спомня бащиния дом:

«Още ми е останало в ума учителстването на баща ми (роден на 1780 г.) и майка ми (родена на 1785 г.) в собствения наш двуетажен дом, дето на горния кат имаше голям салон, по който със своите постелчици се разпореждаха и седяха учениците на своите определени места, възрастни доста и малолетни, тъй момчетата, както и момичетата, които майка ми учеше в долния кат отделно със строго надзорство, каквото владееше в Сливен между мъже и жени, с честност и целомъдрие въобще. Баща ми в горния кат имаше особено издигнато над градината ни по-високо седалище, послано с килим, дето

седеше той, до него сандъче, на което отгоре имаше наредени подвързани книги гръцки, църковно-славянски (пролозите) и ръкописни на пергамент». . . «От седалището си баща ми надзираваше всичките ученици, които с ред дохождаха един по един, за да си кажат уроците, било на гръцки, било на църковно-славянски (псалтир, часослов, буквар и пр.), било на църковно-старосветогорско пение, било на новото, тогаз наскоро изобретено (1800), било на сметание (четрите действия), било да им се прегледа краснописанието (тогавашно). И това траяше до обяд, като почнеше от изтичането на слънцето, когато вече се надпреварваха да дохождат учениците под определен от вечер надзирател и да чакат със страх и почитание учителя си, който дохождаше, изчиташе определената молитва и начнаваше се да се изпитват». . . (стр. 6—7).

Описанието продължава — с обедната почивка, храненето на учениците, поведението им по улицата и у дома, наказанията, задължителното посещение на черква и т. н. В тази атмосфера господствува фигурата на учителя. Доброплодни дава и външния портрет на баща си, който се явява в черквата «облечен с дълго сукнено джубе, със сукнени шалвари и с от каръмска кожа шюбура, твърде сериозен, строг, справедлив и чадолюбив» (стр. 8).

Бащата е спазвал строго черковните изисквания, учениците са посещавали редовно черква, а той самият е бил черковен певец и е обичал да произнася проповеди и поучения — качество на учителя, което извънредно много се е ценяло на онова време.

Ето картината, която дълбоко се запечатва в съзнанието на малкия Сава. Бащата е получил образованието си (заедно със своя брат) в светогорските български и гръцки манастири. Оттук черковно-религиозната насока на учителската му дейност. Синът възприема не само любовта му към учителската професия, но и основната религиозна насока на мирогледа му. Несъмнено той получава много по-високо образование от баща си, усвоява нови педагогически методи, организира едни от най-добрите български училища на времето, има разностранни интереси и широк поглед, живее с национално-патриотичните стремежи на епохата. В ранните ученически години на Доброплодни в Сливен никой не преподава българско четене и писане; по неговия собствен израз Сливен е «заблуден в грецизма». Коренно е променена програмата в училищата, които създава Доброплодни.

Това е резултат преди всичко на образованието, което Доб-

роплодни получава в гръцката гимназия в Цариград, в квартала Куручешме край Босфора («Великата народна школа»). Той се озовава в Цариград почти случайно — с двама търговци, които го настаняват в къщата на Стратаки Пастармаджоглу — като другар на сина му и като прислужник. По настояване на Раковски, който пристига с баща си Стойко в Цариград, Доброплодни постъпва в Куручешменската гимназия— солидно средно училище, където се изучават старите гръцки поети, латински и френски език, математика, физика, химия, астрономия, философия, риторика и богословие. Доброплодни е способен и прилежен ученик, прави бързи успехи. Заради любовта му към философията другарите му го наричат «философа», а заради отличните си отговори по класическа литература учителят му Евтивулис го нарича Сава Евкарпидис, а Иларион Макариополски превежда името му на български — Доброплодни, за да не го мислят гърците за грък.

Годините, прекарани в Цариград, не са само години на учение, но и години на навлизане в атмосферата на българското национално възраждане. Тук младият Доброплодни се запознава и общува с българи, дошли от различни краища на страната, и главно с обществени дейци в засилващата се черковна борба, в областта на просветата, книгоиздаването, периодичния печат, патриотичните движения. Достатъчно е да спомена само срещите му с Раковски, Ал. Екзарх, Ил. Макариополски, Н. Бозвели. Слушал е за съдбата на затворения капитан Георги Мамарчев, гордеел се е с влиянието, което има в държавния живот фамилията Богориди.

Едва завършил Куручешменската гимназия, Доброплодни в 1842 г. получава първото си учителско назначение — в Котел. Напускайки Цариград, той заявява пред себе си: «Аз влизам вече в обществото като учител. Трябва да пазя добре във всичко, за да бъда пример на учениците и гражданите. Това нещо не е твърде лесно. Тук е основата на живота!» (Автобиография, стр. 38).

Наистина учителството става основа на живота на Сава Доброплодни. Зареждат се дълги години на учителстване в Котел, Шумен, Карловци (три години по време на Кримската война е преподавател по старогръцки), отново Шумен, Сливен, Варна, Тулча, Силистра, Кюстенджа. Доброплодни завършва учителската си кариера след Освобождението като инспектор в Разградския учебен окръг.

Онова, което характеризира учителската дейност на Доброплодни, е преди всичко новият дух, който внася в училището.

Доброто образование, което е получил в гръцката гимназия, престоят му в Карловци три години като гимназиален учител, пътуванията му из Австрия, Унгария, Чехия (Виена, Прага, Бърно и други градове) допринасят за разширяване на неговите знания.

Доброплодни реформира училищата — въвежда нова програма, прилага нови педагогически методи. Това се вижда не само от практическата му дейност, но и от теоретическите му възгледи, изложени още през 1852 г. в книгата му «Водител на взаимните училища». За да проличи колко далече е отишла педагогическата теория и практика в България, достатъчно е да се сравнят идеите на Доброплодни с известното описание на килийното училище на Хаджи Генчо в Каравеловите «Българи от старо време» и с разказа на Ив. Вазов «При Ивана Гърбата». Очевидно е, че се намираме в един друг, нов стадий от развитието на нашето образование. Доброплодни излага подробно основните положения на взаимоучителния метод, дава правилник за управлението и уреждането на училищата, излага правата и задълженията на учителите и настоятелите.

Доброплодни обръща специално внимание на въпроса за училищната сграда. Това е бил един от най-тежките недъзи на тогавашното българско уличилище. Наистина в автобиографията си той рисува твърде привлекателна картина на бащиното си училище, но дори и споменът да не е идеализирал обстановката, подобно добре уредено училище е било изключение в началните десетилетия на XIX в. Това се вижда добре от описанията, които дават Каравелов и Вазов за училищата на Хаджи Генчо и Иван Гърбата. «Училището беше в къщата на Ивана Гърбата — разказва Вазов, — в стаята, дето упражняваше занаята си — терзилик. Тъмничка, с два прозореца към двора, отдето виделото проникваше през хартиите, които заменяваха стъклата ѝ, и през дупките на хартиите, немилосърдно изрешетени от пръстите ни; потон нисък, надвиснал в средата, окаден, оплют от мухите на два века, изпъстрен от резки и цифри с тебешир — понеже служеше и за тефтер на бай Ивана. До стените стояха неместими долапи с халища, черги и козяци вътре — училището изпълняваше ноще службата на спалня за семейството, а над мусандрата — изсъхнали ерешки кожи, счупена мотовилка, кантар, паници, щамби свити, парчета от шаякови платове и прочее — всичките тия трофеи покрити с вековен прах, и голяма котка, която предеше, кацнала на самия край на мусандрата.» В тази стая учениците са насядали направо на дъсчения под.

Срещу тази картина Доброплодни рисува съвсем друга обстановка — сграда, специално построена за училище. Тя трябва да бъде на тихо място, с прозорци големи и издигнати над земята два и половина аршина. Доброплодни посочва, че в стаята трябва да има седалище за учителя и чинове за учениците; по стените ще бъдат закачени взаимоучителните таблици. В описанието са вмъкнати цял ред подробности: къде да бъде поставено седалището на учителя, какви да бъдат чиновете, подът да бъде с лек наклон и т. н.

Навлизаме в атмосферата на съвременно училище — не само с особеностите на специално построената училищна сграда, но и с описанието на взаимната метода, с установяването на главните учебни предмети, с точното изреждане на книгите, които учителят трябва да води, с картината на всекидневния училищен бит: не се приемат ученици, по-млади от шест години; всяка сутрин се прави преглед на чистотата на учениците; в събота следобяд няма занятия; в неделя сутрин учениците се водят на черква, а следобяд — на разходка; учениците поздравяват със ставане на крака лице, което посети училището дисциплината е изградена върху дълбоко хуманни принципи. Основните мерки са «сладките думи и добрите съвети». Учителят трябва да се съобразява с индивидуалните особености на учениците, с недостатъците на домашното им възпитание. «Надежда за награда и страх от наказание» — ето психологическите предпоставки, които трябва да се използуват за постигане на добро поведение. Доброплодни описва подробно системата от награди и наказания и особено се спира на ролята на учителя, който трябва да бъде преди всичко справедлив. Той рисува идеален учителски образ: «Учителят не трябва да употребява хулни думи, не трябва да пуши в училище, не трябва да се меси в разпраviите на гражданите, не трябва да ходи по механите, не трябва да взема рушвет, не трябва да се гневи. Той трябва да бъде обичан от учениците и родителите.»[1]

Този идеален образ, толкова необходим, когато се разрушава старото килийно училище, в по-нататъшното си развитие показва и известни отрицателни черти — обществено-политическа незаинтересованост, която Каравелов и Ботев остро ще атакуват. Но в момента най-важното е да се създаде нов тип учител — културен и образован, с професионална под-

[1] Вж. *Н.Ив. Ванков*, Развой на учебното дело и училищното законодателство в България. Търново—Кюстендил, 1906, стр.134—137.

готовка, споделящ принципите на хуманната педагогика. В дейността си Доброплодни напълно въплъщава този образ — той си създава бързо име на първокласен учител. Оттук и поканите, които получава от различни градове, и ролята, която играе в реформирането на техните училища. Забележителна е дейността му в Шумен и Сливен като директор на градските училища.

Не е нужно да привеждаме документи и други свидетелства; достатъчни са спомените на неговите ученици, за които той е идеален учител. Нещо повече — образът на Доброплодни влиза и в художествената литература: В. Друмев го рисува в лицето на учителя Райко в «Ученик и благодетели». Разбира се, не трябва да се слага знакът на равенството между прототипа и художествения образ, що се касае до външните факти. В Друмевата повест учителят е градинарски син, но «от тия градинари, кои по Гергевден и по-рано напускат градове, села и семейства и отиват по чуждите страни да работят цяло лято». Върху тая основа е изградена цялата биография на Райко — случайната му среща с богат немец, ученето му в чужбина, завръщането му в България и т. н.Обаче духовният, вътрешният образ на учителия ни отвежда към преките впечатления на Друмев от своя учител в Шумен Сава Доброплодни. В центъра на повестта са отношенията на учителя с учениците му Живко и Богдан; той им оказва дълбоко въздействие; разкрива им света на природата, учи ги да разбират красотата, насърчава ги в тяхната любов към учението, подпомага ги на всяка крачка, отдава им цялото си благородно приятелство. Нищо чудно в такъв случай, че Живко на заминаване да учи в чужбина му пише горещо писмо и иска да има неговата любов завинаги: «Учителю, не ме забравяй! Помни ме и ме обичай тъй също, както ме обичаше и до сега. . . Дорде бях при тебе, твоята любов ме утешаваше и ме правеше да се стремя към нещо възвишено; а сега, когато се отделям, аз имам двойна нужда от твоята любов и те моля да не ме лишаваш от нея никога. Тая твоя любов ще ми бъде подпора във всичко. . .»

С какво печели Доброплодни своите ученици? Не само със знанията, които дава, не само с педагогическите си похвати, с такта и мъдростта, които проявява, но с образователните резултати, които получава. Има нещо друго — Доброплодни никога не се задоволява с обикновената училищна програма, никога не остава в рамките на чистата педагогика.Той разчупва тези рамки и се стреми да събуди у учениците си любов към природата и историята, към поезията и музиката. Не случайно

Друмев кара своя герой учителя Райко да разговаря обширно с любимите си ученици Живко и Богдан за преживяването на красотата, за ролята на естетическата наслада в човешкия живот. Очевидно е, че тези черти на учителя Райко идат от прототипа.

Друг ученик на Доброплодни — В. Д. Стоянов — също изтъква тая особеност на учителя си: «По природа беше весел човек и особено горещ поклонник и любител на изкуството, най-вече на поезията и музиката — пението. Сам имаше много хубав, силен и приятен глас, та в свое време минаваше за отличен черковен певец. Той се отличаваше и като прекрасен оратор. По душа и сърце беше твърде скромен, благ и милостив, сиреч примерен человеколюбец. Откъм външна страна той имаше среден ръст, а в лицето хубавец: бяло, малко продълговато лице, черни, ясни и мили очи и вежди, черни коси, правилни черти, високо гладко чело, правилен нос и хубави големи черни мустаци.»[1]

Доброплодни вдъхва любов на своите ученици към литературата, театъра и музиката. Той сам пише в автобиографията си: «Не ми се ще да пропустна едно любопитно нещо, което се извърши по време на учителстването ми в Шумен на 1857 г. Беше се породило у мене и учениците ми горещо желание нарочно пешком да идем, като има два празника наред, да посетим Преслав, стара българска столица, и до днес наричаме Ески Стамбол, Старий Цариград, а то от любопитство дали ще намерим някои остатъци от старата тази българска столица. Като се бяха разпалили за това, защото им прочетох наскоро издадената драма «Лахан» в Австрия на сръбски от един сърбин, мисля (Стеря Попович, родом българин, с време преселен из България в Австрия, както приказваха и за Карловци града), в която драма той много живо и сполучливо описва нашето тогава българско несъгласие и гръцко посягване в българското управление чрез гъркинята царица Мария, византийска княгина. Една събота тръгвами десетина души, всичките мои ученици, между които беше Васил Друмев — Климент, Васил Стоянов (директор на библиотеката) и проч., а за да не ни се види дълго разстоянието до Преслав (три и половина часа от Шумен), на тръгване начнах да им приказвам вкратце «Вечния жид» («Скитника евреин»), което им привличаше вниманието» (стр. 54—55). В околностите на Преслав Доброплодни и учениците правят едва ли не първите ар-

[1] *Ив. Попов*, Миналото на българския театър, т. I, София, 1939, стр. 14.

хеологически «разкопки» у нас — намират каменни останки от някогашната столица.

Интересното е, че 27—28 години по-рано Друмев описва тези пътувания в «Ученик и благодетели» и дава образа на учителя Райко — Доброплодни, седнал под едно дърво, да разказва увлекателно на учениците си съдържанието на «Скитника евреин», «Инквизицията», «Революцията» и други произведения на европейската литература. Това са преди всичко приключенско-романтични творби, които силно въздействуват върху въображението на младите слушатели.

Действително под влиянието на тези разкази се събужда интересът на Друмев към литературата — всичките му значителни произведения («Нещастна фамилия», «Ученик и благодетели», «Иванко») се раждат в поетическата атмосфера, създадена от Доброплодни.

Но Доброплодни въздействува силно и върху друг свой ученик — Добри Войников, с друга страна на своята дейност — с интереса си към театъра и музиката. През август 1856 г. той поставя в Шумен пиесата «Михал». Актьорите са негови ученици от шуменското училище, между тях В. Друмев и В. Д. Стоянов. С това представление се отваря нова страница не само в дейността на Доброплодни, но и в историята на българската култура — започва българският театър. Оставям тук споровете дали Шумен или Лом имат първенството в зараждането на нашия театър; лично съм склонен да смятам, че предимство има шуменското представление, без това да има особено значение, защото ги делят само няколко месеца. Доброплодни е имал възможност да види театър още в Цариград, а по-късно — в Австрия, Унгария и Чехия. За ранния му интерес към театъра свидетелствува и комедията «Михал», която издава през 1853 г. в Земун.

Шумен не случайно става градът на първото театрално представление в България. За това помагат традициите, които създават тук полските и унгарските емигранти, пристигнали след революцията в 1848—1849 г. Те организират свои забави, вечеринки и театрални представления и внасят в града нов дух — духа на европейския живот, който шуменци почват да възприемат. «От тогава — отбелязва Доброплодни в автобиографията си — се въведе, тъй да кажа, европейската цивилизация в Шумен и оттам се разпръсна и из други градове в България» (стр.50). В Шумен се образува оркестър от любители на музиката под диригентството на словака Шафран. Войни-

ков участвува дейно в оркестъра и по-късно наследява Шафран в неговото ръководство.

Доброплодни гледа благосклонно на «европеизацията» на Шумен, участвува дейно в усилията да се издигне културното равнище на българското население. За това свидетелствува преди всичко театралното представление, което организира. За него ни дава сведения един от участниците — В. Д. Стоянов, който в комедията «Михал» играе ролята на свахата баба Марта. Той описва както помещението (в салончето на една ракиджийница), така и играта на любителите актьори и отзвука на публиката.[1]

Не са необходими повече подробности за началните стъпки на българския театър — тяхната атмосфера познаваме от описанието на Вазов в «Под игото». Важното е да отбележим, че Сава Доброплодни, учителят, поставя това начало и че по неговия път тръгват учениците му Д. Войников и В. Друмев.

Доброплодни е не само инициаторът на представлението, но и авторът на пиесата «Михал», която превежда от сръбски, преработвайки я основно, приспособявайки я към българската среда. С «Михал» той заема определено място в историята на българската драма. Като всеки начеващ жанр и развитието на драмата минава през етапа на преводите и побългаряванията. Доброплодни намира за най-подходяща за дадения исторически момент и дадената среда битовата комедия с фарсова структура. Социално-битовите отношения в балканските страни не са много различни и Доброплодни смята, че може да използува една сръбска (или гръцка — по някои схващания) пиеса. Наистина «Михал» допада на българския зрител — това се вижда както от успеха на шуменското представление, така и от представленията в други градове.

«Михал» е пиеса на човешките слабости. Богатият Михал, глупав и наивен, иска да се ожени за девойката Радка. Неговият приятел Вичо и свахата баба Марта го ласкаят и лъжат; дори устройват привидна сватба, в която Михал бива изигран и набит, а Радка се оженва за своя любим — Славчо. Пиесата изобилствува с комични ситуации; комизмът се увеличава от глупостта на главния герой. За него Доброплодни пише в бележка под линия: «Михал — тая дума е употребителна по много места наместо лекоумен; зато и аз я употребих.» Още в първата реплика, с която пиесата започва, е показана неговата наивност: «Кого да вярва челяк — очите си или ушите

[1] *Ив. Попов*, цит. съч., стр.15—16.

си? Пък ако чуш Вича, дума ми, чи съм изписан. Ма, кое да вярва челяк: това огледало по-добре ли ще разбира от Вича? И ако не бях пък хубав, можеше ли да ма залюби Радка? Не, това не може да бъди. Огледалото иска счупване. (Счупва огледалото и стои намусен).»

От тоя момент нататък започват комичните положения, хитрините на Вичо и баба Марта, безкрайната глупост на Михал, която го прави предмет на шеги, подигравки и грубости. Към основната интрига авторът примесва и други комични моменти: конфликта между Радка и нейната мащеха Мария, която желае да минава за млада и въпреки годините си иска да има дете.

Разбира се, не може да става и дума за по-задълбочена характеристика на действуващите лица. Авторът е потърсил по-скоро външни ефекти, които само загатват характерите; на места се опрял и върху езика (особено при образа на баба Марта). Но въпреки тези очевидни слабости пиесата е задоволявала непретенциозния вкус на публиката, постигала е известна обществена задача — да осмее човешки слабости, да покаже някои недостатъци на тогавашния градски бит. Че тя не е лишена от някои комедийни качества, показва не само успехът ѝ преди Освобождението, но и възможността — при умела режисура — да послужи за основа на едно приятно и интересно представление и в наше време — тя бе играна преди няколко години в Сатиричния театър в София.

Интересът на Доброплодни към театъра не се изчерпва с първото театрално представление — той е по-траен, продължава до края на живота му. За това свидетелствуват няколко пиеси, написани (или преведени) след Освобождението: «Тримата ефрейтори», играна в София през 1890 г., «Прошенописецът», «Двамата взводни командири», «Нещичко» (монолог в една сцена), «Вяра и любов», или «Велислав и Слава» (подготвяна от «Сълза и смях» за юбилея на писателя).

Бих искал да отбележа още един момент от дейността на С. Доброплодни — учителят се превръща в писател и издател. Доброплодни подготвя за печат и издава цяла редица книги, главно учебници. Учебниците поглъщат много усилия на нашите възрожденски писатели — те смятат за свой неотменим дълг да подпомогнат българската просвета в една епоха, когато българското училище трябва да изиграе важна роля в живота и съдбата на народа ни. Голяма част от учебниците представят преводи или компилации; понякога съчетанията са странни — от едно лице могат да излязат учебници

по предмети, които нямат нищо общо помежду си. Такъв е случаят и с Доброплодни; той издава учебници по хигиена («Игиономия,сиреч правила, за да си вардим здравието», 1846), по български език и аритметика («Училищни таблици», 1857), «Пространний буквар за децата», (1857) и т.н.; в 1857 и 1860 г. дава обявления, че е приготвил за издаване славянска граматика, учебник по френски език, «Свещена история», «Всемирна история» и др.

От тези учебници по-голям интерес заслужава неговият «Писменик» (Земун, 1853). Това не е обикновено практическо ръководство; книгата съдържа сравнително малко образци на писма. Доброплодни си поставя за задача да даде не примери за подражание, а основни правила, които да помогнат да се усвои изкуството за писане на писма. Той предупреждава още в предговора: «Знам, как многи читатели чакат и ся надяват за измислени примери и търговски писма; и им ся врекох и ще напечата няколко. Но казвам пак, за добро писмо е онова, което изражава естествените чувства на едно благочувствително сърце; а измислените писма ся писват от ум унужден и чувство лъжливо и присторено, от серце яко и несокрушено» (стр. VII). Затова «Писменикът» на Доброплодни представя по-скоро една стилистика, и то с доста теоретически моменти. Тук няма да се спирам на изворите (вероятно гръцки и руски), но очевидно е, че авторът е сметнал за необходимо да се дадат на българския читател сериозни знания, които да повишат общата му писмена и книжовна култура. Доброплодни нарежда «писмовната наука» до риториката и поезията, като изтъква предимно нейния практически характер — нейната основа е полезното.

Книгата е разделена на три части и многобройни глави, в които са разгледани особеностите на изречението (периода), фигурите и тропите, украшенията на речта, видовете слог (стил), видовете слово (съветователно, съдебно, тържествено, повествователно), конкретни правила за писма и т.н., като за образците са посветени само 15 страници (от 163 стр. текст). Първата и втората част в същност засягат изобщо проблемите на писмената реч, представят смесица от риторика и поетика, дават доста примери от чуждите литератури, изобилствуват с термини и обяснения, които понякога са трудно разбираеми за съвременния читател както поради остарелия език, така и поради механичното пренасяне и превеждане на чуждата терминология. Едва ли и възрожденският читател е могъл да разбере твърде усложненото изложение на Доброплодни. Ето

няколко примера: художественото слово се дели на предисловие, вяра и приречие (епилог); съветователният вид слово има следните деления: подканителен, забранителен, просителен, препоръчителен, молителен, утешителен и поучителен; във всеки вид се откриват нови деления и т.н. Съмнително е дали «Писменикът» на Доброплодни е изиграл някаква особено полезна роля, но все пак свидетелствува за нарасналите нужди на нашата култура през средата на миналия век.[1]

Не бива да се смята, че писателската и издателската дейност е лесна през епохата на Възраждането. Трудностите са огромни, особено при издаването. Авторът сам е трябвало да търси средства, печатници, начини за разпространение. Най-често тези почини са свършвали катастрофално — със задължения и неприятности. С издаването на своя превод на един Венелинов труд Ботьо Петков разстройва живота си и тежко заболява. Раковски се бори с неимоверни пречки, за да отпечата книгите си; дори писмата му до Доброплодни свидетелствуват за това. Едно писмо на Зах. Княжевски до Н. Геров от 12. II. 1865 г. разкрива по поразителен начин трудностите на книгоиздаването; в него се засяга и дейността на Доброплодни:

«Аз с добродушието си сам фанат от многу такива нехранимайковци, за тва и не можа да си поправя состоянието. В 1852 година минаха мои пари в рацете на г. Сава Илиевича Доброплоднаго, и като ма обнадежува от година на година, и като му пращах полици дано ги зема от хакат му, нищо не можах да направя, защото, като изида хакат си до деветия месец, надзема за три месеца от будущата година. И тъй полани ходих самси и го видях, чи е за оплакуване, книгите му сидат неразпродадени като моите и от общините, дето зели книги, не му дават парите. Моли ма да приема за аладжакат си Хаскюю, Клисура и Панагюрище и ми дади упълномощенно писмо и опис на дадените книги и някои отделни лица. Като се върнах, писах по няколко пътя и са отговарят: ще ги дадем, нека са собирем. Други път казват: епитропа няма; като си доди, ще ги управиме. Българска дипломатика, няма свършуване, нито срам.

Вследствието на тва безконечно празно обещаване реших са покорнейше да Ва помоля да земете участие и в тия ми работи и да накарате драгоманина си или другиго някого да при-

[1] Вж. *Л. Ницолов*, Първият учебник по теория на литературата на нашето възраждане, сп. Български език и литература, г. X, 1967, кн. 3, стр. 45—57.

нуди тия господиновци да си заплатят долгат без всяко отлагателство. Аз сам уверян, че като са поискат от Ваша страна, нема и слово да кажат и ще ги броят.

Пращам Ви с тва копие от полномощното на Доброплоднаго и хесапите му отделно за всяка община и частни лица, а подлинните оставих у себя си.Моля потрудете са за дяда си хаджия, както знайте, защото от добродушието му кокалите му са прогледаха.»[1]

С подобни писма е пълна кореспонденцията на нашите възрожденски писатели.

В характеристиката на Доброплодни ни интересува още един въпрос: какво е отношението му към националните и политическите проблеми на епохата, в която живее — епоха напрегната, драматична, бременна с големи събития и големи решения? Очевидно е, че Доброплодни се движи в сферата на училището и общата просвета, но това достатъчно ли е за онова велико време?

Не би трябвало да обръщаме историята и да преценяваме дейците на миналото изключително от гледище на нашата съвременност. Но все пак някои моменти от дейността на С. Доброплодни заслужават известни обяснения.

Той не е чужд на борческо-патриотичния дух на своето време. Преди всичко съдбата го среща на два пъти съвсем отблизо непосредно с един от титаните на политическата борба— Георги Раковски: веднъж в Цариград, втори път в Котел. Доброплодни признава, че е изпитал неговото въздействие. В Коручешменската гимназия той слуша горещите спорове на Раковски с гърците; вероятно Раковски насочва и вниманието му към борбата срещу гръцките владици. В автобиографията си Доброплодни припомня два интересни епизода. Единият се отнася за опита на Раковски да пъхне котленеца дякон Дионисий в патриаршията — «да влезе в реда на патриаршеските ефимерии, които после с ред бивали кандидати за владици» (стр. 22). Един замисъл, подобен на идеята в поемата на Мицкевич «Конрад Валенрод», но опитът не упява — гърците отравят котленския дякон. Вторият епизод е също тъй трагичен. Той засяга съдбата на български момък от Сливен, който учи философия в Кидония. За да не се излага на подигравките на гърците, криел, че е българин. Но един ден пристига да го дири баща му, с цървули и абичка. «Внезапно като се представил пред сина си с тези просташки и скъсани дрехи

[1] Из архивата на Н. Геров, т. I, 1911, стр. 880, №1447.

с калпак и като го узнали съучениците му фанатици гърци, че той е българин, и взели да му се присмиват, ученикът отишъл и се удавил в морето» (стр. 24). Струва ми се,че тъкмо под влияние на разгорялата се борба срещу гръцкото духовенство и на Раковски С. Доброплодни припомня този трагичен епизод.

В Котел, където се настанява учител, Доброплодни е особено близък с Раковски: «Помня още, че като ся разговаряхми частно у дома или у Раковскювия дом (вечная му памят), често ми говореше да надъхвам учениците си въобще с патриотизъм и смърт за отечеството и да ги разпалям за наука» (стр. 49). В Котел Доброплодни преписва Паисиевата история. Когато арестуват Раковски и баща му, задържат и него и го отвеждат при валията в Русе — «защото съм бил в Цариград съученик на Раковски, затуй съм се конущисвал с него често в Котел, което беше истина, и аз с него у дома ми и у дома му планирахми много работи за освобождението ни и пр. и пр.»(стр. 43—44).

От тоя момент нататък интересът на Доброплодни към националноосвободителната борба постепенно заглъхва. Нещо повече, той скъсва отношенията си с Раковски. Когато в 1857 и 1858 г., във връзка с издаването на «Българска дневница» и печатането на «Горски пътник» в Нови сад, Раковски многократно се обръща с писма към него да му помогне за събиране на абонати и спомоществователи, Доброплодни упорито мълчи. Раковски чрез писма до общи приятели иска отговор. Отново мълчание. Последват писма на Раковски с остри и горчиви укори, от които ще приведа само писмото от 19. II. 1857 г.:

«Не зная, что е причина вашего мълчания! За да сте толко сребролюбец и да жалите плата бързохода, не вярвам! Понеже аз ви познавам добре да сте свободен от того порока, а да сте в толико занимание вдадени, что да нямате нито неколико минути да жъртвате за едного някогда бивща вам приятеля, и то не е! Понеже ви сте одавно още за здравословия книга привели. А каково ми извинение мож да предположите? Ако ли още остал в вас враждебний оний дух котленски да мислите, че имящи с мене някоя дописка може да ся някак повредите, то бога ми, криво мислите. Понеже Паришка конференция, знайш добре, всем даде прошка (αμνιστια) и хотя моя дописки нищо гражданско не съдържават. Любословное пъприше, слава богу, навсякъде е неподозрително.»[1]

Очевидно е, че конфликтът има по-стара дата и е свързан с държането на Доброплодни по време на арестуването на Ра-

[1] *Г.С. Раковски*, Архив, т. I,стр.79.

ковски и неговия баща в Котел в началото на 40-те години. Още тогава Доброплодни ще се е отрекъл от всяка политическа дейност — в угода на котленските чорбаджии. Раковски мъчно може да му прости това поведение. Към конфликта се добавя и сегашното мълчание на Доброплодни. Раковски е тъй сърдит, че написва остро писмо до Доброплодни, изпълнено с обидни изрази, с тежкото обвинение, че е бил «гнусно уръдие придателства»; писмото остава в чернова и не бива изпратено.[1] Дори в «Дунавски лебед» бива обнародвана дописка срещу Доброплодни (бр.15 от 20. XII. 1860 г.). Малко преди това Доброплодни за първи път се обажда на Раковски чрез Хр. Г. Данов с писмо от Сливен (от 25 .XI. 1860 г.), обръщайки се към него с думите «старий приятелю»:

«Ето подир толкоз фази, които било писано да претърпи всяк от нас, аз се върнах в отечеството си, дето влязох на 6 същаго във вторий брак с дъщерята на х. Генча х. Киров и приел съм управлението на учебните заведения, които по възможности трудя се да напредват, за да изпълня тъй святата си длъжност към отечеството си». . . «Вашите съчинения, които с възхищение постоянно прочитам, правят добро впечатление на чувствителните и образовани хора; аз не мога да им се начита! И отечеството ни ще бъде щастливо, ако се удостои да виде на свят сичките ваши съчинения, за които предизвестявате и които злобните само и пристрастни человеци искат да почернят, но суетно се трудят! Само дързост, приятелю, и търпение, и сами тия безсъвестни неприятели ще припознаят на конец, което просвещенний свят почита, уценява и уважава!». . . «Аз постоянно се трудя, за да изчезнат ръждясалите духове». . .[2]

С това писмо се приключват вероятно и отношенията между двамата — никаква вест нямаме по-нататък.

Тези отношения са характерни за основната насока в обществената дейност на Сава Доброплодни. В неговия патриотизъм, в неговата любов към народа, в неговия демократизъм нямаме никакво основание да се съмняваме; огромното му учителско дело свидетелствува за това. Но по мироглед и обществени позиции Доброплодни е типичен просветител. Той вижда главната задача на нашата интелигенция в широката, изпълнена с труд и преданост просветителска работа. Доброплодни мечтае да издигне високо културното равнище на българския народ. Неговият идеал е европейската цивилизация,

[1] *Г. С. Раковски*, Архив, т. I, стр. 122.
[2] *Пак там*, т. II, 1957, стр. 737—738.

която познава добре от пътуванията си в чужбина. Той вижда тази цивилизация дори във външните белези — в облеклото. Понякога неговите съвременници го упрекват за това. Един сливенец по времето, когато Доброплодни е управител на сливенските училища, пише три пъти до Раковски по този въпрос: «Имами един учител, директор на мишките, кой, кът не знай никакви науки, че само гледа да ввежда разкошност и наопаки сивилизация. Искал по-преди да довиде в Сливен да учи българките на полки, мазурки и пр. Сега ся ужени и за едно момиче на 14 години, кое го ублечи с европейски дрехи (малаков и капелина), за кои ходи нарочно във Влашко и Богданско. Като прочетоха твоето замечание за разкошността, сичките граждани го хулиха за това» (9. XI. 1860). . . «В Сливен направихми читалище, Доброплодни ся ужени за 15-годишно момиче и му донеси капело и малаков от Влашко! (Сивилизация!)» (22 X. 1860). . . «Той само цивилизация вл[ашка] разпространява, а учение няма» (29. XI. 1860).[1]

Доброплодни не се смущава от подобни нападки — продължава своята дейност на културен реформатор: навсякъде създава отлично уредени училища, възпитава великолепни ученици (може би само Неофит Рилски, Н. Геров, И. Груев и С. Филаретов могат да се сравняват с него в това отношение), пише и издава книги, бори се да промени бита (подобно на Ив. Богоров) не само с облеклото, но и с ръководства по хигиена («Игиономията» му от 1846 г. претърпява три издания), вдъхва любов към музиката, танците, театъра, литературата. А това е огромна заслуга в една епоха, в която се руши старото и се създават нови устои на живота.

В писмото си до Раковски той зявява: «Аз постоянно се трудя да изчезнат ръждясалите духове.» Борбата срещу ръждясалите духове не е била лека и никога не е лека. Това най-добре могат да потвърдят съвременните поколения, на които историята възложи великата задача да сринат ръждясалите духове на буржоазнокапиталистическото общество. Сава Доброплодни се бореше упорито срещу ръждясалите духове на своето време, за което трябва да му бъдем дълбоко признателни.

[1] *Г. С. Раковски*, Архив, т.II, стр. 669, 714, 755.

ВАЗОВ — НАШ СЪВРЕМЕННИК

Вазов принадлежи отдавна на историята на литературата — изтекоха сто години от написването на стихотворението «Борът», което поетът смята за начало на литературната си дейност; преди петдесет години бе затворена последната страница на тази дейност. За мнозина писатели с това се приключва и ролята им в литературния живот. Доколкото имената им остават в съзнанието на поколенията, те живеят само в спомена за определена историческа епоха.

Творческото дело на Вазов има друга съдба — то разчупва границите на своето време, не застива в праха на годините, не се нуждае от усилията на литературните историци, за да бъде извадено от архива на библиотеките, реставрирано и показано на новите поколения. То е живо в тяхното съзнание, така както самият поет бе предрекъл:

И аз на своя ред ще си замина,
трева и мен ще расне над прахът.
Един ще жали, друг ще ме проклина,
но мойте песни все ще се четат.

Не един творец си е предричал следсмъртна слава, но Вазовото пророчество се сбъдна — той днес действително е наш съвременник; с огромната част от литературното си дело той живее, участвува във възпитанието на нашия народ, играе важна роля в живите художествени традиции, които движат напред развитието на българската литература. Това е още по-удивително, защото от времето на Вазов ни делят не толкова многото години (все пак достатъчни, за да се забрави едно литературно дело), колкото дълбоките исторически изменения, настъпили в живота на нашия народ.

Как да се обясни обществената и художествената жизненост на Вазовите творби? Сам поетът е дал най-общото обяснение:

В тях зов се чуй за правда, за свобода,
любов и благи чувства ги красят
и светлий лик на нашата природа,
та мойте песни все ще се четат.

В тях вее на Балкана лъхът здрави
и тайните хармонии му звучат,
и гръмът на народните ни слави,
та мойте песни все ще се четат.

Във тях душата ми изля се цяла
с най-скъпите си бисери, цветя,
в тях всичко светло, ценно си е дала,
във тях живей, звънти и тръпне тя.

Вазов е казал всичко. Тук е и прогресивното идейно съдържание на неговото творчество, борбата му за правда и свобода, хуманизмът му. Тук е и прекрасният образ на българската природа със здравия лъх и тайните хармонии на Балкана. Тук е и тържественият гръм на народните слави, възхвалата на всичко онова, с което българският народ блести в историята. Тук най-сетне е и душата на поета, която се е изляла цяла в поетическото творчество, с всичко светло и ценно, което носи в себе си. Какво може да се прибави повече към тази самохарактеристика? Остава само да потърсим илюстрации в творчеството на писателя.

Но да се задоволим с нея значи да се движим само в най-общото. Вазов многократно изразява своите литературни убеждения, своята дълбока вяра в обществената мисия на изкуството. Още в «Новонагласената гусла» (1875 г.), не без влиянието на Хр. Ботев, той пише:

Ази до тоз ден младост минувах
в песни любовни, тихи, безгрижни,
с гусла в ръката радост бълнувах,
без да усещам ядове скришни.

. . . . . .

Да онемеят струни несвестни!
Да опустеят песни лъжливи!

Моите песни кой ще разбира?
Те не услаждат клети робове.
Ох, не, не мога весел да свиря
тамо, където дрънчат окови!

Дълбоко разбунтуван в душата си, поетът скъсва старите струни на гуслата, за да я нагласи за нови песни:

Техний глас веке ще е печален
като печалний ек на горите,
като на Янтра писъка жален
и като стонът на букаите.

Този глас, който на плач прилича,
вредом ще отзив да си намира:
тоз, който пъшка, ще го разбира,
тоз, който плаче, ще го обича.

В речта, която произнася в 1895 г. при първия си юбилей, Вазов потвърждава своето поетическо верую: «Пред мене стои цялата оная славна върволица писатели, смели пионери и борци, които предадоха и мен идеалите народни, за да ги предам от моя страна на нарастающите поколения.» В една реч в Свищов през 1910 г., говорейки за времето, когато в този град е написал своята книга «Избавление», Вазов с дълбоко убеждение заявява: «Аз съм всякога мислил, и сега съм още убеден, че призванието на българския писател в нашето духовно развитие е високо, неговата роля във възпитанието на добрите и благородните чувства и в душата на българина е велика. Българският писател трябва да се сроди с народа, с неговите чувства, нужди и идеали. Само стоящ близо до народа, черпейки вдъхновение из неговия живот, из неговата богата и мощна душа, вслушвайки се със симпатия в туптенията на неговото сърце, той може да спечели това сърце, той е разбрал и изпълнил дълга си.»

Тържественото юбилейно честуване през 1920 г. дава нов повод на Вазов да изрази в края на живота си литературните си убеждения: «Аз работих половин век на книжовното поле, подчинявайки се на неутолимата душевна жажда да служа на истината и красотата. Аз пях за България, защото я обичах; аз насаждах в младите души вяра и обич към своето, защото бях син на България; аз прославих нейната божествено хубава природа, защото бях очарован от нея; аз се вглъбявах в историята ѝ, защото бях пленен от величието на нейния ми-

нал живот, в едни епохи далечни, когато тя даде на славянския мир светлината на словото и, малка сравнително, трябваше да води вековна и гигантска борба за своята независимост и за постигане на своите идеали; възпях нейните идеали, защото бяха свещени. Свидетел-очевидец на страшните й борби, на безкрайната й слава, увенчала челото й чрез нечуваните и геройски усилия на нейните здрави духом и физически синове, аз не можех да остана хладен, аз се радвах, аз плаках, аз трептях с душата на целия народ. И всичко това изразих в моята песен.»

С няколко цитата съвсем не се изчерпват признанията на Вазов за обществената мисия на писателя и за задачата и ролята на литературното творчество. Тези признания са многобройни — в статии, речи, спомени, разговори, интервюта и в собствените му художествени произведения. Рядко друг български писател ни е дал такъв обилен материал в това отношение. Тук взех само четири примера от различни и важни периоди от творческия живот на Вазов, в които той по категоричен начин дава израз на своите схващания. Предпочетох цитатите, а не техния преразказ, за да се почувствува непосредно силата на убеждението в характерното, колоритно слово на самия поет.

От тях се вижда съвършено ясно, че връзката на писателя с живота на народа, с неговите страдания, стремежи и идеали за Вазов е основно и безспорно изискване. Тая връзка осмисля цялото му творчество, тя се превръща в негова същност. През целия си живот Вазов остава верен на това свое разбиране — нещо, което може да се потвърди както от всички изказвания и разсъждения, които прави по въпросите на изкуството, така и от целокупното му творчество. Поетът остава верен на една традиция, която се създава и установява през епохата на Възраждането — от Паисий и Софроний до Каравелов и Ботев.

Анализът на творчеството на Вазов показва, че тая връзка с живота и със съдбата на народа е нещо повече от една теоретическа позиция. Поетът изобщо не може да си представи развитието на литературата в друга посока. През целия период на творческата си активност той живо реагира срещу всички литературни течения, писатели и творби, които отклоняват погледа си от колективния живот и националната съдба, все едно дали се касае за общия принцип «изкуството за изкуството» или за конкретната литературна политика на д-р Кръстев, за поезията на символистите от началото на века или за някои постановки на Народния театър веднага след Първата

световна война. Още по-силно от теоретическите изказвания е самото творчество на Вазов — от годините в навечерието на Априлското въстание и Освобождението до последните дни на поета то е насочено изцяло към живота на колектива и съдбата на родината. Като писател Вазов «пожертвува» всичките си творчески сили и търсения, целия си творчески потенциал за една основна тема — българския народ и България, видени като настояще и минало, като бит и природа, като идеал и като сбор от високи нравствени добродетели, като национална съдба, като непресъхваща любов, като постоянна грижа и тревога. Не е необходимо да си служим със суперлативи или да обобщаваме излишно — нещо, към което ни прави склонни всяко юбилейно честуване, но действително в нашата литература няма друг писател, който така широко да е обгърнал националния ни живот и да е въплътил по-силно и по-пълно националната ни съдба.

За нас не е трудно да открием допирните пунктове между Вазовите естетически позиции и нашето време, да покажем тяхната обща изходна точка — делото на възрожденските писатели и особено на Каравелов и Ботев. С това, разбира се, не заличаваме качествените различия, които се определят както от развитието на самата литература, така и от особеностите на нашето време. Става дума не за тъждественост, а за родствена близост, за позиции, които лежат върху една обща развойна линия. В най-общата си постановка определението, което Вазов дава на задачите на изкуството и на обществената мисия на писателя, се докосва до същността, целите и търсенията на съвременната българска литература и това ни дава вече основания да наречем автора на «Епопея на забравените» и на «Под игото» наш съвременник.

Наш съвременник е Вазов не само с мислите и разсъжденията си, но преди всичко с творчеството си. Естетическите му позиции се осъществяват в художествения свят, който създава. Те му помагат да навлезе в живота на народа, да потърси неговите основни черти. Огромният му талант му дава възможност да разкрие тия черти в ярки, живи, непомръкващи образи. Вече самият факт, че Вазов се докосва до непосредния живот на народа, до неговите стремежи и страдания, борби и идеали, до величието и трагизма на българската национална съдба, придава на образите му историческа и национална значителност, с което те надхвърлят рамките на своето време. По тоя начин те се превръщат в образи, съвременни и на нашата епоха, позволяват ни да откриваме националните черти на

българина, да виждаме техните превъплъщения във времето, да намираме връзката между минало и настояще и същевременно по-добре да вникнем в новото, в онова, което характеризира настъпилите изменения в живота и душевността на българския човек. Не е необходимо да се дават примери в това отношение — те могат да се намерят във всички Вазови творби — от лириката и поемите до романите и драмите му.

Близостта на Вазовите образи до съвременния човек се определя и от друго обстоятелство — характера на епохата, в която писателят живя и работи. Това бе епоха на дълбок обществено-политически прелом, на усилни националноосвободителни борби, на смъкване на вековното робство и потиснничество. Това бе епоха на огромни страдания и жертви, но същевременно на невероятна всеотдайност на борбата за свобода и на изумителен героизъм. Тази епоха даде материал за най-хубавите творби на Вазов. Той изобрази революционното разтърсване на масите, поляризирането на социално-политическите лагери. Без да бъде активен участник в революцията, Вазов познаваше добре нейните вождове, особено Каравелов и Ботев; това му позволи да долови и нарисува революционния патос на епохата. Тоя патос се чувствува във всичките му произведения — от първата му книга «Пряпорец и гусла» до бележития му роман «Под игото».

Тук не става дума само за това, че едно преломно и революционно време показва по-категорично характерите, дава възможност да се разкрият най-ярките национални черти, изважда наяве най-силните обществени и лични конфликти, прави да изпъкне драматичното начало в съдбата на обществата и в съдбата на отделната личност. Художественото изображение на такова време, когато това време е видено правдиво и вярно, носи в себе си революционен заряд, възпитава, мобилизира, събужда силите, насочва волите, превръща изкуството в могъщ революционен фактор.

Вазовото творчество носи всички тези особености на революционно въздействуваща литература. Да вземем само една от неговите творби — «Епопея на забравените». Няма в цялото наше изкуство — не само в литературата — по-силно изображение на великите реформатори и революционните дейци от епохата на Възраждането: Левски, Раковски, Паисий, Братя Миладинови, Бенковски, Каблешков, обикновения чизмар Кочо Чистеменски. Но галерията от героични образи не се изчерпва само с «Епопея на забравените». Те се намират още в първите стихосбирки на Вазов — «Пряпорец

и гусла», «Тъгите на България», «Избавление». Вазов е създал най-хубавия образ на Васил Левски в българската проза — в «Немили-недраги» и в няколко великолепни разказа. Няма по-силно изображение на българските хъшове от «Немили-недраги». Времето в навечерието на Априлското въстание е възпроизведено великолепно в «Под игото» — както в отделните образи, така и в незабравимите картини на общото патриотично и революционно въодушевение («Представлението», «В Генковото кафене», «Победителите угощават победените», «Два полюса», «Около един труп», «Новата молитва на Марко», «Пиянството на един народ» и др.).

Понякога се подценява революционният патос на Вазовото творчество или просто не се забелязва неговата идейно-политическа острота, било като се изхожда от общата характеристика на политическите позиции на писателя, било поради свикването с Вазовите текстове още от ученически години — и то до такава степен, че те вече престават да ни действуват с непосредната сила на словото (това е съдба не само на Вазов, но на всички получили изключителна популярност творци). Но нека се вгледаме по-внимателно само в едно стихотворение от «Епопея на забравените» — «Левски». Мъчно би могло да се намери в нашата поезия по-силно изобличение на предателството или по-страстна апология на бесилката — символ на смъртта в името на свободата:

О, бесило славно!
По срам и по блясък ти си с кръста равно!
Под теб ний видяхме, уви, да висят
много скъпи жертви и да се тресат,
и вятърът южни с тях да си играе,
и тиранът весел с тях да се ругае.
О, бесило славно! Теб те освети
смъртта на героите. Свещено си ти.
Ти белег си страшен и знак на свобода,
за коя под тебе гинеше народа,
и лъвът, и храбрий; и смъртта до днес
под тебе, бесило, правеше ни чест.
Защото подлецът, шпионът, мръсникът
в ония дни мрачни, що «робство» се викат,
умираха мирни на свойто легло,
с продадена съвест, с позор на чело,
и смъртта на тебе, о бесилко свята,
бе не срам, а слава нова на земята
и връх, откъдето виждаше духът
към безсмъртието по-прекия път!

Това издигане на смъртта в името на свободата е един от най-внушителните и силно въздействуващите моменти във Вазовото творчество. Но силата на въздействието се увеличава както в тези, така и в други творби от още едно обстоятелство: възхвалявайки делото на борбите за свобода, поетът потърсва по-широк мащаб, извъннационални рамки, за да изтъкне неговото величие — сравнява го с подвига на Прага и Сарагоса, Картаген и Спарта, извиква образите на Прометей и Хус и т. н., издига го до проява с общочовешко значение. По този начин Вазов свързва българското революционно движение и националноосвободителната борба през Възраждането с великите прогресивни борчески традиции на цялото човечество.

Нима основният патос на Вазовото творчество не е съзвучен с революционния подем на нашето време? Паралелите и аналогиите са неизбежни. Деветнадесетият век бе век на освобождението на народите от национален гнет, но този процес продължи и в нашия век и завършва едва в най-ново време. Двадесетият век е век на големите социални революции в световен мащаб, но техният корен се намира в предишния век — във възникването на идеите на марксизма, в Комунистическия манифест, в обединението на работническото движение, в Парижката комуна. Нашият народ се включи рано в това голямо движение и преживява своя революционен подем в периода след Първата световна война.

Неговото време създаде и нова революционна литература, която изникна не върху общодемократическата основа на Вазовата естетика, но върху други, социалистически, марксически принципи. И все пак дълбокото народно начало свързва и двете епохи, новото се изгражда като по-нататъшно развитие на най-добрите традиции на миналото, новите герои се вдъхновяват от своите предходници. Наред с Ботевото творчество Вазовият емоционалнообразен свят дава силни тласъци и като идейно-обществено въздействие, и като художественотворчески опит. Паралели могат да се прокарат в много насоки — и в общия революционен патос, и в изображението на героичното, и в разобличението на империалистическия Запад, и в общността на чувствата към руския народ, и в отношението към обикновените хора от народа. Ето още една линия, върху която израства нашата близост с Вазовото творчество, но тя не е последната.

Стигаме до хуманизма на Вазов. Естествено в хуманизма влиза и революционният патос, целият свят от образи и чувства, произтичащи от великата епоха на Възраждането, но и

те не го изчерпват. Като цяло Вазовият хуманизъм не може да се характеризира с ония абстрактно-просветителски черти, които още Ботев осмя в «Защо не съм» — наивната, безпочвена вяра, че мрачните облаци над народа ще се пръснат едва ли не от само себе си. В хуманизма на Вазов влиза възрожденският му патриотизъм, дълбоката вяра в силите и бъдещето на народа, оная «любов и благи чувства», за които говори в стихотворението «Моите песни». Този хуманизъм се проявява най-силно след Освобождението в отношението към новата чиновническо-властническа действителност, в критиката на новите порядки, която обективно води до разкриване на противоречията на буржоазното общество.

Творчеството на Вазов от първите три десетилетия след Освобождението дава изобилен материал в това отношение — лирика, разкази, повести, романи, комедии. Писателят постоянно поставя моралните проблеми на своето време. В редица силни реалистическо-критически разкази той стига до остри разрези на чиновническо-буржоазната действителност и показва нейните социални недъзи («Пейзаж», «Василица», «Една изгубена вечер», «Изпросила», «Саво», «Наводнението», «Травиата», «Тъмен герой» и др.). Вазов изразява своето разочарование от новата действителност, но не намира никакъв друг изход освен вярата в здравите нравствени принципи и в националните добродетели, дълбоката, непресъхваща любов към родината.

Вазовото творчество говори на съвременния читател не само с патриотично-хуманистичната, нравствено-идейната атмосфера, която носи. То говори с общия си емоционалнообразен свят, с картините от живота на българския народ — като негова история в течение на половин век (поетът сам нарича себе си «жива история»). Независимо от оценките, които можем да дадем на едно или друго отношение на писателя, на осветленията му на обществените явления в тяхната целокупност, творчеството му е наистина едно огледало на историята.

Когато говорим за огледало на историята, трябва да разграничим два момента. Първият обхваща ония Вазови творби, които и днес продължават да въздействуват като художествени образи, с поетическата си сила. Защото има и други произведения, които с времето са загубили естетическата си жизненост. В първия случай — и то важи за огромния брой Вазови творби — това са високи постижения на българското поетическо изкуство, които свидетелствуват за забележителния талант на писателя. Тези произведения влизат в художест-

веното съзнание на българския народ, те са част от живо въздействуващата класика на нашата литература, продължават да вълнуват съвременния читател. В своята дълбока същност това са произведения съвременни, защото участвуват в изграждането на човека, във възпитанието на народа, в представянето на творческите възможности и постижения на българския народ пред света — наред с всичко онова силно и значително, което създава съвременната българска литература. Тъкмо тези произведения, които големият талант е превърнал в голямо изкуство, са живата история на времето.

Но писатели от ранга на Вазов живеят в съзнанието на поколенията и с цялото си творчество, взето в своята съвкупност. Дори и когато известни произведения избледняват, остаряват и заемат място в периферията, те не губят значението си за пълното осветляване на делото на писателя. Върху тях се отразява частица от сиянието на големите творби. Ние често се връщаме към тях: те играят ролята на фон, попълват картината и в същност стават част от огледалото на историята.

Такива произведения у Вазов има доста голям брой, пръснати във всичките му книги — поетични и прозаични. Достатъчно е да си спомним само сборниците с разкази и очерци «Драски и шарки», «Пъстър свят», «Видено и чуто», «Утро в Банки», мемоарните му творби, пътеписите му. Те съдържат извънредно интересни подробности из живота на нашия народ в навечерието на Освобождението и след него, из биографията на автора си. Бих казал, че това се отнася особено за София — аз не познавам по-добра история на нашата столица през този период. И не познавам по-любопитно четиво за ония, които обичат да търсят образа на миналото.

Затова съвременният читател търси Вазов не само в крупните му творби, в безспорните му художествени постижения, но и във всичко онова, което ни въвежда във времето, в атмосферата на епохата, в биографията на писателя и ни разкрива неговата жива, привлекателна и неповторима личност.

Остарял ли е Вазов като художник? Как се възприема днес неговата художествена система? Какви естетически ценности от неговата творческа метода могат да се включат в градежа на нашата съвременна литература? Азбучна истина е, че без Вазов не можем да си представим развитието на нашия разказ и роман, на нашата лирика и поема, на нашата комедия, на нашия стих и на българския литературен език. Но това е само една историческа истина. Няма никакво съмнение, че в неговото творчество се намират корените на много важни черти

на новата българска литература. Въпросът е обаче: може ли днес Вазов да бъде пряк учител на младите творчески поколения?

Едва ли е възможно и целесъобразно да се търси такава пряка връзка между Вазов-художника и новата съвременна литература. Много от творческите похвати на Вазов принадлежат на друго време, изхождат от реализма и романтизма на XIX в., използуват творческия опит на неговите учители — от Гогол и Юго до Петко Славейков и Ботев. Макар и минала през традициите на Вазов, съвременната българска литература се развива в друга художествена атмосфера, характерна за втората половина на XX в. с нови творчески търсения. Дори и във Вазовия език, за който един такъв тънък майстор като Йордан Йовков говори с възхищение, има твърде много остарели думи, изрази и форми, които отдавна са преодолени. Редица Вазови похвати бяха обявени за остарели — макар и не винаги справедливо, с една сектантска страст — още от неговите съвременници.

Аз не знам дали може с основание да се отхвърли днес всичко от поетиката на Вазов — от областта на неговото творческо майсторство — като преодоляно. Безспорно е едно, че и в нашето време Вазов може да бъде учител с редица от общите насоки на своята творческа школа — с искреността на чувствата и на изображението, със стремежа си да се втурва в живия, непосредния живот, със страстта си към правдив и верен рисунък, с необикновеното си умение да съпоставя дребното с великото, всекидневието с големите мащаби на историята, да вижда величието на епохата, да открива националното, да се потапя в стихията на народния език, да живее като творец в най-тясна, в най-жива връзка със съдбата на своя народ. Вазов владее голямото изкуство да бъде гражданин в своето творчество, без да престава да бъде художник. Нима това е малко като школа за един съвременен писател?

Има писатели, които живеят като творци само или предимно в своето време, в него те получават признание и утвърждение. Има други писатели, които остават неизвестни в своето време, издигат се след него и понякога по-късните поколения ги възнаграждават щедро за негостоприемството, което са им оказали техните съвременници. Вазов има щастлива писателска съдба — да живее в своето време, да получи любовта и признанието на своите съвременници и да премине в бъдещето като жив съвременник на всяко ново поколение. Неразбиране

и атаки, жестоки литературни сражения и сектантски увлечения не успяха да изменят тази съдба.

Вазов е и наш съвременник. Както предишните поколения, и нашето време се взира с любов и любопитство в неговото творчество, стреми се да открие отново писателя, да се огледа в него, за да прозре в миналото и да се самопознае. Литературното дело на Вазов е толкова богато, че то дава големи възможности в това отношение. Но всяко доближаване до Вазов е едно ново потвърждение, от една страна, на монументалните размери, които му придава историята, а, от друга — на една забележителна идейна и творческа жизненост, която го прави наш съвременник.

ЖИВОТЪТ И СМЪРТТА В ТВОРЧЕСТВОТО НА ЙОРДАН ЙОВКОВ

Ето една тема, която може да събуди възражения. Във ведрия, светъл и хармоничен свят на Йовков, в тая атмосфера, в която красотата се издига в култ, където съзерцанието и мечтата заемат такова широко място и всичко е облъхнато от дълбока вяра в човека, нима има място за смъртта, нима животът и смъртта се докосват?

Това е само повърхностна представа за творческия свят на писателя, получена от неговото недостатъчно познаване, наследена от една традиционна оценка, от обеднено, едностранно отношение към делото му. Дълго време нашата критика подчертаваше липсата на социална проблематика у Йовков (нещо, което не е напълно точно), а оттук не е трудно да се стигне и до извода за липса на всякаква значителна проблематика.

По-дълбокото вникване в творчеството на Йовков ще опровергае категорично това схващане. Ние все по-често преставаме да търсим величието на писателя Йордан Йовков само в силата на неговото реалистично изображение, в необикновеното му умение да възсъздава пластични картини от живота на нашия народ, във великолепното майсторство на художника и стилиста, в магията на езика. Несъмнено това са качества, в които се проявява големият, удивителният талант на писателя. Още по-малко днес ние оценяваме творчеството на Йовков само като картина на бита на един край на нашата родина, като изображение на българското село и на малкия град в определен исторически период, като пълен с емоционална сила образ на Добруджа. Не познавателното значение на Йовковите произведения е днес най-важното за нас, при все че и то има своята стойност при бързите промени, които се извършват в нашата страна.

Наистина големият художник продължава да ни възхищава и сега, но нашето възхищение е вече резултат на по-сложно възприемане на неговото дело — като богатство от проблеми, като един свят, в който се решават въпросите на нашата на-

ционална съдба, на нашия национален характер, на предназначението на човешкия живот, на мястото на човека във времето и във вселената, която го обгръща. В тази проблематика нравственият момент играе първостепенна роля.

Можем да не се съгласим с много от Йовковите осветления и решения на проблемите — и това е наше право. Но не можем да не погледнем на тези решения и от времето, в което писателят живее — това ще бъде исторически справедливо. Не можем да не признаем, че Йовков възприема своето време с дълбока вътрешна тревога, търси непрекъснато неговия смисъл.

Така той стига и до идеята за смъртта, или по-точно — за срещата на живота със смъртта. Бих нарекъл този проблем един от основните в творчеството на Йовков. Той се явява съвършено естествено още в първите му творби, защото те са посветени на войната. Разбира се, не трябва да се смята, че войната за първи път ще събуди този проблем в съзнанието на писателя. Пълен с наблюдения от живота в Добруджа, от човешката съдба, в която се редуват радост и скръб, живот и смърт, Йовков е подготвен вътрешно да възприеме трагизма на войната. Защото трагизмът на живота се пренася в трагизма на войната, но в безкрайно сгъстена и изключително остра форма, Йовков се домогва до широка картина на войната — от мобилизацията, от първите стъпки на фронта до големите сражения, от всекидневния живот на войника до дълбоките преживявания на боя, със смущението, героизма, пожертвователността, от бита на границата до отражението на войната в тила. Навсякъде смъртта е неизбежният спътник — от бойното поле при Кайпа до нейния болезнен отзвук далече зад фронта в «Песента на Солвейг», «Белите рози», «Хермина», «Вълкадин говори с бога» и др.

Кървавият полъх на войната ни докосва остро преди всичко в цикъла «Походи и сражения». Войната е обявена, започва настъплението: «Нечакано изтрещяват гърмежи над самите ни глави. Шрапнели! Първи път виждаме тия бели, кълбести облачета, сред които бързо се разцъфваше яркочервен, огнен цвят, раздаваше се оглушителен гърмеж и върху земята се посипваше нещо, сякаш зърна, захвърлени с широкия и силен размах на сеяч. Веднага изменяваме строя: стегнатите колони на взводовете се разпръсват по отделения — в тънки, отдалечени линии, по двама, един зад друг. Войниците очакват нови залпове и вървят ниско приведени. Няколко души остават назад. Може да завързват обувките си или са уморени.

Отивам към тях. Защо остават? А, ранени! Те не охкат, не се оплакват. Аз срещам тихите им спокойни погледи и повече не казвам нищо, загледан в тънката, алена струя кръв, която слиза по дрехите и пада на земята» («Първата победа»).

От тоя момент нататък Йовков ще ни среща многократно с войната-смърт. Още при първото описание се чуват думите: «Боже, избиха ни тия турци. . . Избиха ни!. . .» Настъпват още по-тежки сражения, след които иде проверката: «Най-тъжният обряд след едно сражение. Войниците се строят. Списъците се четат под слабата светлина на някой фенер, който сега изглежда като траурния огън на една панихида. Високо се произнасят имената, последвани от бързи отсечени отговори. Но ето идат имена, на които никой не се обажда. Имената се повтарят. Отново мълчание. Няма го. Убит. И почват се скръбни и тихи разговори.» Проверки и погребения на бойното поле — нова скръб и нови размисли. «Няма речи, няма некролози, венци, тържествени служби. Прошепват се само имената, сърцата болезнено се свиват и всички замълчават, защото душите потръпват пред тъмната неизвестност, пред еднаквата участ за всички. На бойното поле няма тая рязка и привична граница между живота и смъртта. Защото от тия, които са останали живи, които хвърлят шепа пръст върху гроба на убития другар или най-често споменават с болка само неговото име, мнозина от тях са вече отбелязаните жертви на смъртта» («Първата победа»).

Йовков описва не едно сражение, където сякаш свръхестествени сили сеят разрушение и смърт. Забележително е описанието на сражението при Кайпа, но още по-страшна е картината на бойното поле след сражението. Когато на разсъмване войниците поглеждат от окопите напред, пред тях е страшна и поразителна гледка: «Цялото поле пред нас беше покрито с трупове. Стотици, хиляди може би. Една страшна и безкрайна морга, от която идеше леденият ужас на смъртта. Аз гледах смаян и струваше ми се, че бях виждал някога подобно нещо. Безкрайно поле, покрито с неподвижни трупове, вцепенени в най-разнообразните и болезнени пози, които им е дала последната тръпка на живота. Прелитащи черни птици. Разхвърляни оръжия и дрехи, засъхнали струи кръв — викащите следи на една безмилостна, жестока борба. И някъде далеч, над ниския хоризонт, червеният кървав диск на изгряващото слънце» («Пред Одрин»). Действителността се слива с видение, което иде от някаква картина на Репин, Щук или Верешчагин. Впе-

чатлението е още по-поразително при контраста на това тържество на смъртта с хубавия и светъл слънчев ден.

Войната — като необикновено и трагично явление, в което се налага преди всичко смъртта — води до размисъл над човешката съдба. Писателят се старае да разгадае тайната на смъртта. Той има пълното съзнание за нейната неизбежна «необходимост»; старае се да я види и като героичен подвиг, и като изпълнение на дълг, и като другарство и пожертвователност — изобразил е редица такива моменти във военните си разкази. В «Българка» обикновената жена от народа Шина в най-тежкото сражение носи вода на картечарите; смъртта е съвсем близо до нея, но Шина не трепва — изпълнява своя дълг, така както го е изпълнявала и в мирни дни с пословичното си трудолюбие, със строгия си морал и мъжествената си енергия. Чувството на дълг отстранява от нея видението на смъртта. Това чувство ръководи в техния подвиг и героите на «Предвестник», «Водачката», «Седемте» и други разкази. Още по-добре е разкрито в «Земляци», особено в бойните сцени, при смъртта на подпоручик Варенов, в поведението на Стоил и неговите другари. Писателят отива дори по-далеч — той показва и близостта на животните до човека в тежките дни на войната, без да им приписва някакво «съзнание» за дълг; те споделят жестоката човешка съдба — слепият кон изнася ранения офицер и умира от раната, която е получил в боя («Другар»).

И все пак Йовков не може да скрие трагизма на смъртта. Покъртителна е картината, която рисува в «Последна радост»— лишенията, недоволствата, болестите, страшната коситба на холерата. Ако смъртта в боя може да намери нравствено оправдание, в холерната епидемия тя се превръща в нещо дълбоко безсмислено. «А наоколо вилнееше страшната и безмилостна смърт. Не тая смърт, която очите безтрепетно посрещат в битките. Не тая смърт, която настъпва в един само миг, наедно с тихия стон на куршума, или след ослепителния блясък на шрапнела. Тая смърт като че беше по-малко страшна, защото се знаеше и се посрещаше с опиянение и забрава. А тук вилнееше друга смърт — невидима, коварна и неумолима.» Тази свирепа, тържествуваща и ненаситна смърт покосява и Люцкан. Кротък и безпомощен, той върви излишен и безполезен, обречен на гибел, чиято цел не разбира, определен за жертва, която никому не носи полза. Изтръгнат от всекидневния си живот, гдето е имал своето място и своята работа, Люцкан умира с копнеж за тоя живот, с ръце протегнати към едно

малко цвете. По този начин неговата смърт се превръща в един символ.

Някога обвиняваха Йовков във възхвала на войната, едва ли не в милитаристични чувства, и подценяваха хуманизма на военните му разкази. Достатъчно е обаче да се потърси изображението на смъртта, за да се види колко дълбоко писателят е потресен от ужасите на войната. Неговите описания на бойното поле, покрито с трупове, са направени с поразителен реализъм. Той не може да мине спокойно край тях, без да потърси нравственото им измерение. В неговото съзнание смъртта на война постоянно се превръща в морален и философски проблем. Ако героичният подвиг привлича неговото внимание и може да го изпълни с възхищение, немалко са моментите, когато той е готов да го демаскира. Много добре това е показано в края на «Последна радост», когато полковникът се опитва да изтълкува протегнатата ръка на Люцкан към цветето като поза на войник, който «да би могъл да стане, отново би полетял срещу врага». . .

Във военните разкази на Йовков смъртта е страшен кошмар, наистина безмилостна, тържествуваща, ненаситна. Но когато писателят напуска света на войната — един свят все пак невсекидневен, изключителен в съдбата на човека, и се връща в обикновения, мирен живот, проблемът за смъртта се появява в нови осветления. Смъртта съвсем не изчезва от тоя живот, тя съществува, постоянно присъствува в него, но нейното присъствие придобива някаква особена «закономерност». Променя се нейният образ като апокалиптично бедствие, тържествуващо безсмислие, заплашителен и неотвратим кошмар, пълно отрицание на живота. Смъртта е наистина смърт и унищожение, но тя може да бъде и преодоляване на самата себе си, продължение на живота, негово увенчаване с неповторима красота, негово дълбоко нравствено осмисляне. Йовков ни е дал няколко великолепни примера в това отношение в «Старопланински легенди». Ще припомня особено два случая: романтичната смърт на Шибил и Рада и жертвоготовността на Тиха («През чумавото»). Смъртта на Шибил и Рада е в същност осъществяване на най-съкровеното в техния живот — тяхната любов, решението им да поемат заедно един нов път. Без да я подозират, но с един голям риск, те отиват към смъртта красиви, смели, горди — като на сватба, и когато внезапно се изправят пред нея, те не се спират: «Тя тичаше към него и простираше ръце, като да го запази, той разтвори ръце, като да я прегърне. Припукаха пак пушки. Падна Шибил, падна най-

напред на лицето, после възнак. Падна до него и Рада. И всичко утихна. Слънцето огряваше камъните на калдъръма. Като петно кръв между двата трупа се червенееше карамфилът.» Чрез смъртта Шибил и Рада постигат романтичната мечта за вечно единение в любовта.

В подобна светлина е изобразена смъртта и в «Божура» и «На Игликина поляна». След погубването на Василчо животът за Божура става безсмислен. Когато в глъбините на вира до нейния образ изплава образът на любимия, тя умира успокоена и щастлива. И в живота на стария хайдутин любов и смърт се сливат. Някога Курта е умряла, защото го е избрала между всички хайдути, а сега след много години той издъхва щастлив край дървото, където е била убита девойката; успява само да прошепне: «Добре, че се случи тук. . .» Но с особено сияние блести образът на Тиха, която в най-висока степен осъществява идеята за неразделност в смъртта; тя е силна не само със смелостта си — дори и майката се отказва от чумавия син, — но преди всичко с предаността си, със своята готовност напълно съзнателно да приеме смъртта заради любимия и с любимия. Любов и смърт са един от основните мотиви в «Старопланински легенди». В различни съотношения те присъствуват във всички разкази. Намираме ги и в «Най-вярната стража», и в «Юнашки глави», и в голямата фреска «Инджe». Те надхвърлят рамката на личните отношения и се вплитат в нашата национална съдба.

Но смъртта може да дойде и като възмездие срещу злото — било по волята на човека («Постолови воденици»), било по сляпа случайност («Сенебирските братя»). Йовков разработва тоя проблем в разни вариации. В «Постолови воденици» хубавата и лекомислена Женда, опиянена от своята красота, въплъщава в себе си нещо демонично, изразено и в символа на пръча (свързан в народните представи с дявола). Гласът на злото сякаш я води неизбежно към смъртта. Подобен е случаят и с жестоките синебирски братя,които като хищници грабят и унищожават, но загиват сякаш от някаква съдба под тежестта на своите престъпления. В образите им има нещо много сурово, но същевременно и много драматично.

Видението на смъртта може да събуди най-дълбоките нравствени чувства, да върне човека към правдата и доброто, да възкреси неговата човечност. Такъв е случаят с Иван Белин, когато осъзнава убийството на вълчицата-майка като грях: нейният изглед му припомня скрътбта на жена му баба Бела за двамата му синове,загинали някъде по бойните полета.Смърт-

та на вълчицата и видът на нейните малки, останали без майка, изпълват очите на жените с искри на омраза и гняв. което още повече тежи на Иван Белин. Докосването до смъртта разтърсва нечистата съвест на Вълчан («Жетварят»), Тодор Опрев («Платено»), Ройдю (в едноименния разказ).

Фонът, върху който се изглажда образът на Индже, не е само епично-исторически, но и нравствен. Неговата смърт, и то от ръката на собственото му дете, се явява като наказание за извършени престъпления, които нито времето, нито поетият нов път на народен закрилник не могат да заличат. В смъртта на Индже Йовков дава израз на един своеобразен нравствен фатализъм, присъщ на народното мислене. На това мислене не е чуждо и изображението на смъртта на дядо Давид, представена като неизбежно осъществяване на майчина клетва.

Извънредно интересни са случаите, когато животът се оказва по-силен от смъртта. Със своето нежно очарование Асие връща към живот скрилия се в кладенеца Мурад. Кольо спасява Параскевица, която е тръгнала да се дави («Летен дъжд»). Дафин излиза от затвора озлобен, недоволен, понеже е излежавал присъда за убийство, което е извършил, подстрен от чифликчията Йоргаке. Но ето той остава в бедния дом, където мъжът е тежко болен, за да помага след неговата смърт (вдовицата му казва просто: «Да се изпълнят шест месеца, че да се венчеем и да се приберем като хората»). Това е своеобразна победа на живота. То е още по-добре мотивирано в разказа «Вълкадин говори с бога», в думите на нещастната Милена, която иска прошка от свекъра си да отиде под второ венчило. И в тая тежка атмосфера животът трябва да победи. Но Йовков се е опитал да види проблема в цялата негова сложност. Война, последователната смърт на трима синове, огромната скръб на бащата, който търси правдата, готов да се разбунтува срещу бога, злочестата участ на Милена — всичко това ни въвежда в един свят на несправедливост; смъртта се явява неизбежна и почти непреодолима негова последица.

Животът и смъртта се досягат непрекъснато в творчеството на Йовков. Понякога те са така близко (и то не само на война), че изпълват с трепет, страх, надежда човека. Писателят е предал с необикновено умение подобни моменти в «Чифликът край границата» — не само в съдбата на стария Манолаки, в сраженията по време на селския бунт, в гибелта на поручик Галчев, в образа на Антица, която присъствува еднакво в смъртта и живота като някакъв символ на неумиращо обаяние и жизненост, но и в прекрасно написаната глава XXIV за пъ-

туването покрай границата. В романа на Йовков още веднъж срещаме мотива за трагичната любов — гибелта на Галчев повлича след себе си и смъртта на Нона. Любов и смърт се докосват и се превръщат в съдбовна драма.

Смъртта се преплита с безгрижните веселби в Антимовския хан: тук учителят Баташки стреля срещу младата Сарандовица и след това се самоубива, тук загива дядо Моско, тук Витан разказва за борбата си с разбойника Реджеб, тук през войната биват убити Калмука и Василка. Смъртта е доближила семейството на бедния селянин от «По жицата», тя предизвиква драмата на Албена; засяга чувствата и живота на хората, дори когато се касае за света на животните (това е показано много добре в «Ако можеха да говорят»). Старият ратай чичо Митуш вечер се заглежда в звездите и се размисля върху човешкото битие: «Питам се: де ще идем и ний? Какво ще стане с нас? Защо камъкът си седи хиляди години, а човекът си отива толкоз скоро? Защо? Питаш, гледаш нагоре. . . И нещо като че те вижда оттам, а нищо не ти казва. Мълчи. И се чудиш, чудиш. .» Размисли на стария човек пред смъртта — протест или надежда? Или пълно примирение срещу неизвестността след смъртта? Почувствувал края, чичо Митуш се сбогува с думите: «Отадям си! Отадям си!» Той си отива, но вярва ли, че преминава в някакъв друг свят? Йовков не решава пряко този въпрос, но е успял да предаде с малко думи, но с дълбока правдивост това трогателно сбогуване с живота и преминаване в смъртта.

Защото има и друга смърт — мълчалива, без размисли, сурова — като смъртта на Рустем от «Съд», смърт на ранен звяр, който стиска зъби, очите му горят, но не издава глас, не казва дума.

Смъртта е толкова често явление, че тя става част от самия живот, слива се с живота. Тя навлиза съвсем естествено в творчеството на писателя, така както естествено влиза в съзнанието на човека. Йовков особено обича образите на стари хора, които умеят да наблюдават онова, което става около тях, да съзерцават живота, да се замислят над човешката съдба. Такъв е например дядо Щерю, който от своята мелница наблюдава хора и събития; пред неговия поглед минава сложната история на сенебирските братя, където живот и смърт се смесват постоянно.

Мисълта за смъртта поставя човека пред големи нравствени проблеми — за истината и лъжата, за смисъла на човешкия живот, за предназначението на човека. Тези проблеми

се решават по различен начин. Токмакчията, който обича да се предава на съзерцание, да се вглежда и в най-дребните неща, дълго се бори със съвестта си: да каже истината или да излъже. Когато вижда дъщерята на онази, която в далечната си младост е обичал — едно видение, което сякаш унищожава смъртта и възкресява живота, чрез любовта придава на човека вечност, — Токмакчията избира лъжата. Но лъжата избира и Саафет молла и умира със «странна някаква усмивка на умиление, на блаженство». Любовта се оказва по-силна от всичко, дори и пред мисълта за смъртта, когато неизбежно трябва да заговори съвестта. И това е също своеобразна победа на живота.

Но това не може да бъде задължително решение на моралните проблеми. Друго решение им дава Сали Яшар, прочутият майстор на каруци. Седнал вечер на пейката, мисли за себе си, за хората, за предназначението на човешкия живот. Загубил двамата си синове, болен, остарял,той иска «да направи някакво голямо благодеяние, истински безкористно благодеяние, което да засегне повече хора, да надживее поколенията. Това, което мъдрите побелели старци, които той някога беше слушал да приказват, наричаха «себап». И Сали Яшар си спомня за прочутата Каралезка чешма в посърналото голо поле: «От едната и от другата страна на чешмата е било шосе и всеки, който мине по него, отива ли, или се връща, отбива се на чешмата да пие вода. И може би рядко някой ще го каже, но в душата на всекиго е благодарност към бога и хвала към онзи, който беше направил тая чешма и чието име сякаш вечно шепнеха струите на трите чучура.»

Да направиш добро на хората — в това се състои дълбокият смисъл на човешкия живот. Добротворството е победа над смъртта — в името на живота, защото доброто остава вечно да живее в спомена. Проблемът за вечността се превръща в проблем на етичност.

Срещата на живота и смъртта — ето една област, която дава възможност на Йовков да види човешкото битие в различни съотношения, сблъсъци на съдби, чувства и мисли. Това е проблем нито локален, нито битов, а философски. Писателят го разглежда не отвлечено, а в една конкретна среда, която му придава несъмнена национална багра. Но националното тук не бива да се приема тясно, защото Йовков търси да осветли съдбата на човека изобщо. И тази съдба за него е свързана с цялата заобикаляща действителност, с природата, със света на животните, защото вселената живее в едно неделимо единство.

Философията на Йовков е философия на живота, която той извлича преди всичко от народното съзнание, от нравствения свят на народа. Тук не бива да се отричат известни въздействия, дошли по пътя на общението с литературата и културата, но става дума за основното, за националните корени. Оттук и важното значение, което творчеството на Йовков има за определяне на националното като характер и светоотношение. А с това се обогатява националното значение на голямото дело на писателя. Разбира се, доколкото тази проблематика е общочовешка, тя сближава Йовков и българската литература с вечните проблеми, които вълнуват човека.

ПОЕЗИЯТА НА НИКОЛАЙ ХРЕЛКОВ

Всяко време има своите поети. Това са поетите, които не можеш да откъснеш от определена обществена обстановка; от тая обстановка те са създадени и тя е същност на тяхното творчество.

Николай Хрелков е поет на времето между двете световни войни. Роден в 1894 г., Първата световна война го сварва двадесетгодишен. Трябва да изминат още няколко години, светът да се разтърси от Октомврийската революция, да дойде разгромът на войната и разбунтуваните войнишки маси да достигнат до Владая, да се издигне могъщият глас на работническата класа, за да се появят първите стихотворения на Хрелков. Той е чакал своето време. Онези, които са го познавали, ни съобщават, че дотогава е чел извънредно много: от Ботев, Вазов, Пенчо Славейков и Яворов до Пушкин и Лермонтов. Към тях трябва да се прибавят българските символисти (нашата млада поезия тогава) и от руските символисти Брюсов и Блок. Колкото и странно да звучи на пръв поглед, това не представя никакво противоречие в развитието на бъдещия революционен поет. Не случайно негови приятели са Христо Ясенов и Гео Милев, които изминават същия път. Николай Хрелков сътрудничи почти в едно и също време на «Везни» и «Хиперион» и на «Червен смях» и «Нов път». Скъсал със семейството си, безпаричен интелигент — пролетарий, той по съдба е близък с повечето български символисти, които имат неговия горчив житейски опит.

Това, разбира се, не значи, че Николай Хрелков не определя твърде рано своето политическо верую. Комунистическата партия е фокусът, който привлича и него, както голяма част от честната българска интелигенция, преминала през касапницата на войната. Септемврийското въстание го разтърсва, кървавите събития през 1925 г., когато загиват неговите другари Гео Милев, Хр. Ясенов и С. Румянцев, му разкриват дълбокия трагизъм на епохата. След три години емиграция в

Югославия, Австрия и Франция в 1928 г. Николай Хрелков се връща в България не само като убеден революционер-интернационалист и активен партиен деец, но и като поет с определена физиономия, със свой поетически свят, с укрепнало художествено майсторство, с богати творчески замисли (на емиграция се ражда и идеята на неговата бележита поема «Среднощен конгрес»).

По-нататъшният път на Николай Хрелков е добре познат: той се нарежда в първата редица на нашата революционна поезия, заема своето място между поетите-комунисти и антифашисти от края на двадесетте и през тридесетте години. Сътрудничество в прогресивния печат «Наковалня», «РЛФ», «Звезда», «Литературен преглед», «Кормило», «Щит», «Брод»», «Нова литература», «Мисъл и воля» и др. и заедно с това непрекъснати преследвания от властта, несретничество, мизерия, която се бе превърнала в истинско бедствие,тежка болест и разядени гърди, които — въпреки всички положени усилия след 9 септември 1944 г. — бързо го заведоха в гроба.

Няма защо да се учудваме, че в поезията на Николай Хрелков звучат дълбоко елегични тонове. Никой не е писал така трагично за родината, както той, обръщайки се към нея с думите:

Ти си мъртва страна, ти си мъртво море —
мойта лодка разбита потъва,
и в дълбоките притони, като гръмнат орел,
мойте здрави весла — две крила — се огъват.
— — — —
В твойта кървава шир, в твоя кървав покой
със каква ме любов ти прегръщаш?
Като от някакъв пир недостоен око
небесата стъмени извръщат.

За поета родината диша жестокост, разтление, смрад —
ти отравяш, преди да приемеш борбата.
Вятър носи въздуха на твойта гора
на избити в засада другари и братя.

Тая тема се повтаря многократно в поезията на Хрелков.

Да стана ли и тръгна към годините —
в застиналото минало — натам?
Не гаснете вий, рани мои, не стинете
вий, въглени в сърцето и в кръвта. . .

И тая болка, що задавя гърлото —
и тая глътка от кипящ пелин!
И вие, мъртви образи, потъвате —
и мен не може да ме не боли!

— — —

Умри, любов! Елате да приучите,
надежди, роба под камшика груб,
когато глутница от бесни кучета
се давят под изстиващия труп!

В ливадите «рой черни косачи. . . стръвна коситба косят». Откосите — това са трупи връз трупи, «земята се сгъва от кървави струпеи и було зловещо звездите гаси». Картината е мъчителна:

Вън бухали мрачни бухукат във мрака
и шестват над робите смърт и беди.

Трудът на жетварките е труд на робини: «Изправят ли пребити в труд тела, облъхва ги вълна от душен вятър», «в небето бляскат огнени вълма и се разливат във кръвта им морна». Сякаш слушаме нова вариация на известния стих на Ботев.

С дълбока вътрешна болка е изпълнено стихотворението «Завръщане». Лична и обща съдба в него се сливат поразително и говорят за една безизходна бедственост:

До схлупения ъгъл чака просяк
и всеки ден ме гледа с поглед кух. . .
Уви, аз нищо нивга му не нося
и влизам в къщи, на молбата глух.

Обзема ме незнаен, страшен шемет:
боли ли ме за нещо — аз не знам. . .
Вървя, пътувам в гибелното време
под черна и сирашка тишина.

Постигам ли аз вече свойте цели?
И спирам ли се нявга в този ад?
О, все едно — несмело или смело —
не се извръщам никога назад.

Аз слушам леден вятър, леден шепот —
той в дните и нощите ми ечи. . .

И нося безработни, празни шепи,
прострелял мрака с пламенни очи.

И викам гневно: нямам и не нося!
И не достигам сетния предел. . .
Един прегърбен и незнаен просяк
подлага длан и чака моя дел.

Ето атмосферата, в която живее поетът, в която живее човекът изобщо. Хрелков я разкрива в един план колкото интимен, толкова и обществен. Той я дава и като една обективна действителност, и като трагичен психологически размисъл. Тая атмосфера е сложила такъв дълбок отпечатък върху всяко преживяване на поета, че дори чудесното стихотворение «Има една песен», в което се говори за падналия в бой за свободата на народа, завършва със следните мрачни стихове:

Има една песен в моя роден кът —
сред фабрики душни и поля безродни:
тъмна, душна песен за моята смърт,
тъмна, душна песен за скръбта народна.

Тук, разбира се, не става дума за поезия песимистична, а само за страшната задуха на едно време, което може да вдъхне най-мрачния песимизъм. Ние познаваме тази задуха и от «Въздух не достигаше» на Радевски, и от «История» на Вапцаров, и от «Бедност» на Людмил Стоянов.

Николай Хрелков изживява своето мрачно време дълбоко, непосредно и живо — като своя собствена болка. Той е изстрадал погромите на народа, пролятата кръв, хилядите незнайни гробове като свое собствено страдание. Той се е докоснал до най-мрачните стонове на един загиващ свят, свят, в който глутница от бесни кучета се давят над изстиващите трупове. Струва ми се, че никой друг поет между двете световни войни не е усетил така болезнено трагизма на времето. И това е една характерна особеност на поезията на Хрелков.

Това обаче не значи, че трагизмът се е превърнал в основно съдържание на тая поезия или, по-точно, че е прогонил всяка светлина от нея, всяка надежда. Стиховете на Хрелков са пълни с вяра в бъдния ден. Дори и когато пред него се мярка видението на смъртта, когато глутниците ще настръхнат, чули далече да цвили неговият кон, поетът се провиква:

Коньо хубав, коньо кулест, скачай,
скачай да прескочим моя гроб!

Вярата изпълва душата на поета дори в моментите на привидна резигнация:

Не скърбя за нищо вече. Нищо.
Радост моя жаждана: ела!
За да дигна над вълни сребристи
пак спокойно две весла — крила.

Аз изпратих любовта си, златна —
любовта си — устрем светлобел, —
пееща в простора необятен,
дирещa недирещий предел.

Може би: стремежът я запали?
Може би: копнеж изпепели?
Все едно: и жаля, и не жаля!
Все едно: боли и не боли!

Но какво през дните се обажда
и звучи във мойта самота?
Знойна ли неутолена жажда —
или ехо връща вечността?

Или там блести сред мрак и бездна
на съня ми светлата звезда —
за да спомня и кога изчезна,
за какво живота съм си дал!. . .

Спри, сърце, ти своя трепет! Тихо!
Виждаш ли там кладата; гори!
Иде, иде с идещия вихър —
утринта със пурпурни зари!

Тая вяра трепти в многобройни стихотворения на Хрелков — «Вожд», «Смърт под Габровница», «Вечер», «Вярвай», «Червеният езичник», «Членска книжка», «В дванайсетия час», «Бойчиновският последен бой», «А сега», «Виденията на копачите» и др. Но вярата се превръща в борба. Николай Хрелков е вдъхновен певец на освободителната борба на работническата класа, на отрудения народ. Той вижда тая борба във всичките

й прояви: от героизма до разгрома, от смелия пристъп до трагичното поражение, като радост от очакваната победа и като тежка скръб за скъпите жертви. Той я вижда и в интернационални мащаби — като борба на цялото отрудено човечество. За това свидетелствуват цяла редица стихотворения. В «Спартакистка песен» смъртта на Либкнехт и Роза Люксембург събужда нови сили за борба на пролетариите; цикълът «Австрийски ден» превръща бунта на австрийските работници в символ на интернационалната революционна солидарност:

Земята е арена
на борбите идни —
арената на нашата борба!
И ти би паднал за съветска Индия —
тъй както и за Австрия съветска,
щом бойна буря призове с тръба. . .

В «Есенна песен за света» се рисуват образите на падналите в защита на Мадрид. През декември 1944 г. Хрелков пише незавършена поема за генералната стачка в Гърция. В неговата поезия се явяват и разстрелите в Париж, и мечтата за пролетарска Москва («Негорелое»). Той поздравява деня на Октомврийската революция («Шестнайсетия празник на победата»), възпява Съветския съюз като фар в нощта на човечеството. Най-ярко интернационализмът на поета се проявява в поемата «Среднощен конгрес».

Николай Хрелков рисува борбата като световна революция, като «огнен пир на народните гладни тълпи, свойто светещо слънце изнесли из бездните». Той вижда революцията динамична и развихрена почти в космически мащаби:

В дванайсетия час полунощен звънар
ще се дигне
—из тъмните пропасти
горе;
по петите му тежки
ще изригва пожар —
и с ярост мъртвешка
ще разкъса простората!

То ще бъде
камбанния,
сетния

бой;
стария свят ще се гърчи в смъртта си
—червена.
Ще се дигнат неизбройни работнически маси
и по цялото
трудово
земно
кълбо
ще се носи викът за едно погребение.

Тоя образ на революцията не се явява за първи път в българската поезия — ние го знаем и от Хр. Смирненски, и от Гео Милев. Николай Хрелков потвърждава още веднаж това видение на бъдещето, което е навлязло в съзнанието на нашите пролетарски поети и изразява една реална мечта на българската работническа класа, особено след Октомврийската революция. Поезията на Хрелков се включва в кръга на така наречените септемврийски поети, които възпяха Септемврийското въстание от 1923 г. — Гео Милев, Фурнаджиев, Разцветников. Септемврийското въстание бе една голяма тема на българската поезия, защото бе едно голямо историческо събитие, разтърсило съвестта на нацията. Н. Хрелков бе го преживял дълбоко, защото се връща многократно към него и му посвети такива силни творби като «Бойчиновският последен бой», «Членска книжка», «Смърт под Габровница»,«Балада за три сестри», «Септемврийска песен» и др.

Онова, което трябва веднага да се отбележи, то е, че Н. Хрелков намира свой път на изображение на Септемврийското въстание. Основният вътрешен патос го сближава с другите септемврийски поети, особено с Гео Милев, но същевременно той е дълбоко различен от тях. И тук стигаме до един от най-интересните проблеми, когато разглеждаме поезията на Хрелков. Става дума за нейния баладичен характер. В предговора към второто издание на «Среднощен конгрес» («Дочакан ден», 1951) поетът обръща внимание на романтичното начало в своето творчество: «Темата «Среднощен конгрес» е написана в духа на романтическата школа, без да са запазени обаче каквито и да било леви или десни завещания на тая школа. По тоя начин тя иска да бъде един нов израз на романтизма — една творба на социалистическия романтизъм. Тоя нов вид романтизъм трябва да бъде неделим от социалистическия реализъм. С него трябва да си служи всеки истински реалист, когато това се налага от сюжета.»

Няма да се впускам в теоретическо обсъждане на изказването на Хрелков, нито ще уточнявам терминологията на поета. Искам само да изтъкна присъствието на романтичното начало. Би било неправилно да се смята, че Хрелков се спира само на моментите на поражение и разгром, когато възпява Септемврийското въстание. «Бойчиновският последен бой» опровергава това твърдение — в това стихотворение е нарисуван един от най-героичните епизоди в края на въстанието. Нещо повече, Хрелков навсякъде търси героичното — вижда го най-често в смъртта — смъртта като върховна проява на революционна устременост и жертвеност. Смъртта го привлича особено — не като проблем на битието изобщо, като философски въпрос, който тегне от хилядолетия на човечеството, като израз на страх или безизходност, на вътрешен смут и отчаяние. Смъртта го интересува само като момент в революционната борба, като дълбока проява на нейния героизъм — така както този въпрос постави Хр. Ботев в «Хаджи Димитър». Поетът не намалява величието на смъртта, когато твърде често решава нейното изображение в елегично-баладичен стил. Това придава своеобразна емоционална атмосфера на поезията на Хрелков, бих казал — обуславя нейната оригиналност, подчертава личния подход на поета към темата.

Дори в такова напълно реалистично стихотворение като «Бойчиновският последен бой» встъплението прозвучава с несъмнени романтични нюанси:

Гост непознат!
Когато падне
нощта
над тоя мрачен край,
аз тръгвам
—изморен и гладен —
натам —
в есенната гора.
Аз гледам гарваните — същи,
аз слушам техния леден грак —
небето все така прегръща
сирашкия свят
със своя мрак. . .

Напълно в баладична атмосфера е изградена «Балада за три сестри» (това е изтъкнато още в заглавието). Смятам тази балада за една от най-хубавите творби на новата българска поезия. Удивително е умението, с което Хрелков е съчетал модер-

на стихова структура с елементи от народния стих и от народната поетика изобщо. В композиционно отношение творбата е съвършена; по отношение на езиков израз — поразява ни словесният лаконизъм; повторението е използувано великолепно. Поетът е създал една сдържана емоционална атмосфера, лишена от всякакъв сантиментализъм. И въпреки това образите са пълни с изразна сила и емоционално внушение. Трите сестри се превръщат в символ с богато съдържание — символ и на борбата, и на героизма и жертвеността, и на скръбта на българската жена, и на трагизма на народната съдба. Нека припомня само началото на тая удивителна революционна балада:

Как така, та в късна есен,
с вой на вятъра понесен,
бдели дори до зори
три девойки — три сестри?

Нощ лежи
над село Крън.
Мрак над село Крън
тежи.

Черна нощ и мрак разбоен
и дълбок, дълбок покой.

В тая нощ всяка от сестрите работи и чака своя любим, но там далеч го е срещнала смъртта.

Хрелков въвежда — подобно на Ботев — атрибути, които напомнят народната песен и народния бит: в «Смърт под Габровница» това са три девойки; в «Червения езичник» — седем вълни, които разговорят при гроба;в «Има една песен» — жетварката пее песента. Очевидно е, че тук не се касае за митични образи, а за реални хора или за символи. Но все пак това е един похват, който насочва към баладичното. Този похват е използуван широко и в «Среднощен конгрес» — не случайно Хрелков нарича творбата баладична поема.

В поезията на Хрелков смъртта има своите преображения. Не самата смърт предизвиква скръб, а съзнанието, че напускаш великата светла борба («Членска книжка»). В «Смърт под Габровница» падналият борец лежи «забравен и в кръв облян, ударен със куршум в гърдите», сякаш се повтаря съдбата на падналия войн в познатото стихотворение на Траянов. Но ето пристъпват три девойки, три бойни другарки — не само за да осмислят смъртта, но да я превърнат в героичен символ.

Образът на падналия в борбата се явява и в стихотворението «Над Батулия» (писано след 9 .IX. 1944 г.):

В долината на Батулия, стръмна,
до стръмен скат, до пътя за Мургаш,
лежех забравен, изоставен, гръмнат,
в окопа скрит, под търни и дракаш.

И тук има един баладичен момент — виденията на другарите — бойни братя и сестри, и една строфа, твърде характерна за творческото отношение на Хрелков към темата:

Тук има нещо трудно в тоя разказ —
и песента тук дири друг певец:
Животът иска звездно-светли краски
и славата — тържествен чист венец.

Смъртта може да настигне бореца на окървавения уличен плочник. Онези, които ще дойдат да дигнат студения труп, няма да скърбят — лицата им ще бъдат ясни; името на такъв път и такава смърт е щастие («Път»). Героична, но и пълна с трагизъм е смъртта в «Има една песен» — народът ще разнася песента за падналия борец, но с нея ще изплаква и своята скръб, защото това е песен както за героичната смърт, така и за скръбта народна. Затова поетът я нарича тъмна, душна песен. Темата за смъртта се явява и в стихотворението «Орел и гарван», което авторът нарича легенда. Не говоря за осветлението, в което тук темата е разкрита — като символично противопоставяне на орела и гарвана; искам само да изтъкна развитието на образа: смъртта в суровото сражение; самотния гроб сред бурени и змии; песента на певеца, апотеоза и народното признание. Какво значение има вече злобата на гарвана?

Не изчерпвам цялата тематика в поезията на Н. Хрелков. За да покажа разнообразието в тематичните му търсения, искам да припомня само едно стихотворение, посветено на Хр. Ясенов — «Раздяла». То носи нещо от емоционалния свят и интонациите на «Нощ към Солун» и «Старият бивак» на Д. Дебелянов. Не случайно споменавам тези две имена — Ясенов и Дебелянов; искам да посоча връзката на Хрелков с една от най-човечните традиции на новата българска поезия. Стихотворението «Раздяла» завършва с един завет — за борба при всички обстоятелства. Неговото начало е пълно с настроение:

А вечерта дойде и стана
дълбока, в пурпур и далечна!
И аз не помня ни по-странна,
ни по-прекрасно светла вечер.

Говорехме за близкия изход —
и за разплатата победна;
и с вяра в бъдещето пихме
наздравицата си последна.

И гледахме пред нас огромни,
ридаещи ята от чайки,
и нему всичко му напомняше
разгрома на народ отчаян!

Като пред бездна зла стъписан —
повея лъх на спомен смътен —
и някаква горчива глътка
задави скрбната му мисъл. . .

Сякаш Н. Хрелков е дошъл да изпълни една задача в нашата поезия — да свърже две поколения по пътя на човечното изкуство.

Но неговият образ на поет няма да бъде цялостен, ако не спрем погледа си върху поемата му «Среднощен конгрес». Поемата е посветена на Гео Милев, Сергей Румянцев и Христо Ясенов — «оставили имената си — пожарни — в паметта ми и в живота като знаме». За поета те съчетават две неща: дълбоките войнишки рани, които са донесли от империалистическата война, и мъченишката смърт от тилови фашистки бандити. А това е и основната задача на поемата: да покаже безчовечността и трагизма на империалистическата война и да разобличи милитаризма на съвременния фашизъм. Н. Хрелков намира много оригинален художествен подход. Подзаглавието на творбата гласи: «Поема за незнайния войн». И ето в дълбоката нощ стават

из бранните поля бойците —
обкичените с мрачна слава:
невинните — самоизбити.

Защо те идат тук: разнищени
с разкъсани тела
от рани?

Из гроба на смъртта
една велика истина
на среща
ги последна кани.

Вие милиони:
тежки,
морни
(неизбродим
човешки
лес),
дигнете чукове и топори
и
на-среща:
за-по-чест!

На тоя среднощен конгрес на «незнайните войни» се вдигат да говорят: работник-металург от Австрия; безрък миньор от Горни Уелс; френският пратеник «възлиза неразтопен, с чело венчано от калта на Марна и с плът подобна на раздрана риза»; германският делегат е носач от Хамбург, а италианският — работник от каменоломните; някогашният лодкар от Рейн е легнал в гроба без нозе; американският делегат, паднал в Европа, иде от прериите — там, където «на плантатора под яростната власт умират в труд човешките стада»; чакат своя ред синовете на Пуста и Унгария, селски мъченици от Румъния, представители на робските Балкани, на Полша, Белгия и Чехия. . . Явява се делегатът на България, страната на пожарите и на яростната песен на картечницата, убит от предатели при Владая. Неговата реч започва с думите: «биха ме разстреляли повторно, ако бих станал там из своя гроб». Последен говори делегатът от долините на Волга:

Ти, който там
стоиш
и
зъзнеш
с другари свои,
венчани
с водорасли —
преди нощта
да зазори
и тръгнете

за своите гробища —
един
за всички —
говори!

Синът на Волга говори за революцията и нейната победа: върху една шеста част от света «из потта и из кърви мъченишки животът като в чудо става друг».

Делегатите-мъртъвци, излезли от гробовете, разказват за своя тежък живот, преди да ги призове империалистическата касапница, разкриват фалша и лицемерието на политически водачи, експлоататори, проповедници и попове (в поемата звучат силни атеистични, антирелигиозни разобличения), показват ужаса и безчовечността на войната:

Изпратиха ни в боя с поп —
с молебствие и лицемерие. . .
Като раззинат мрачен гроб
земята тоя ден трепереше. . .

Той пееше за цар и трон
и за корона от звезди. . .

Че по пътека от сребро,
през чист, лъчист, лазурен дим
към вечност ще се приобщим
на бог незаблен в скъп чертог.

О ти, лъжа вековна — бог!
Мухлясал идол — непотребен!
Когато земното кълбо
изригне огън срещу тебе,
с реките от кръвта невинна —
с какво ще защитиш ти пак
безчинното и срамно минало
и бухала на своя мрак?

Речта на всеки делегат е ново разкриване на ужаса на войната, ново жестоко разкъсване на човека от куршуми, картечни залпове, бомбени взривове, нова, постоянно повтаряща се смърт. Поетът е намерил при всеки случай нови ярки краски, за да нарисува чудовищното унищожение на живота. Жертвите са милиони обикновени хора, унизени, сразени работ-

ници. Но гневът на поета избухва още по-силен, защото вижда, че отново «трептят измамните миражи» и фашизмът подготвя война. Затова поемата завършва със силни призивни думи:

И вие:
работници и селяни — на крак!
Зове борбата, бъдната разправа!
Подготвя враг война разбойна пак. . .
Преди да я подготви:
— Ставайте!

И вие:
народи, континенти, племена!
И: бели, черни, жълти и кафяви!
Разстреляйте фашистката война. . .
Преди да я приготвят:
— Ставайте!

Разсъмва се. В дълбоките пожари
на утринта ехти една тръба!
Стотици
милиони
пролетарии,
гответе се
за страшната борба!

Трябва да се пренесем в началото на тридесетте години, когато фашизмът заливаше Европа, за да разберем актуалността на поемата на Хрелков. Тя бе вълнуващ глас срещу световния милитаризъм. Оттук и нейният силен отзвук — у фашистите, които я атакуваха веднага, у борците за нов свят, работници, селяни и интелигенти, които я приеха като откровение, като гневен протест, като остро оръжие. Може би никоя друга творба на Хрелков не е имала такъв обществен резонанс. Със «Среднощен конгрес» той изпълняваше великолепно своя дълг като антифашист, антимилитарист и комунист, а като поет — даде на българската революционна литература една от най-оригиналните и най-силните творби.

Дълбоката обществена осмисленост на поезията на Николай Хрелков, борческият ѝ патос, нейната революционна целеустременост са съвършено очевидни. Това е поезия, която наистина отразява определено време, тя е едно свидетелство за страдания и борби, за бунтовния порив на народа между

двете световни войни. Това е поезия - история, съзвучна с цялата наша революционна литература през двадесетте и тридесетте години. Но онова, което бих искал особено да подчертая, то е, че това е поезия със свое оригинално лице. Хрелков не е от плодовитите творци — животът не го е ласкал и не му е създавал никога атмосфера за творческа работа. Но онова, което е написал, носи белезите на един оригинален поетически свят: и като образност, и като художествен подход, и като стихотворни търсения, и като новаторско използуване на народната поезия, и като разкриване на революцията в своеобразен елегично-баладичен тон, който не само че не принизява героичния й патос, но, тъкмо обратното — дава му нов силен акцент, озарявайки го с ново обаяние — обаянието на необикновеното, дълбоко вълнуващото, чудесното. Да вземем само стиха на Хрелков. Поетът не търси външния гланц; у него не е рядко явление ритъмът да е нарушен, най-често чрез превръщането на съкратените прилагателни окончания в пълни, римата да е груба и неточна. Но тъкмо тези «нарушения» придават по-голяма експресивна сила на тоя стих. Ритмично и строфично стихът на Хрелков е извънредно интересен — раздвижен и динамичен, близък до стиха на Гео Милев от «Септември» и на Маяковски, без обаче да ги повтаря, стих със свой облик, в който звучат и много народни интонации. Разбира се, не искам тук да идеализирам всичко, което е написал Хрелков; говоря за най-хубавото, за най-силните му стихотворения (а те не са нито едно, нито две), с които той е вълнувал и вълнува българските читатели, с които влиза в нашата поезия като силен и оригинален поет.

Хрелков поетът е неделим от Хрелков общественика, революционера, комуниста. За този Хрелков говорят спомените на ония, които го познаваха отблизко, които бяха свикнали да виждат едрата му, малко прегърбена фигура из софийските улици, които го посещаваха — болен — в Горна баня и на които той предаваше здравето на духа, които знаеха тежката му участ на партиен функционер и антифашист, преследван и ненавиждан от едно общество, което не можеше да му прости смелостта и честността. Николай Хрелков имаше необикновено обаяние, особено сред младите, и те носят с дълбока признателност спомена за неговия образ в сърцата си. Този Хрелков също е история, част от историята на времето между двете световни войни.

Искам да завърша тези думи за поета и човека Николай Хрелков, като припомня едно от най-ранните му стихотворе-

ния, печатано през 1920 г. В него той е изразил дълбоката си, съкровена мечта, на която остана верен през всичките дни на живота си:

Каква ще бъде тук смъртта ми?
Не знам, не искам и да зная:
посред световните измами
един за мен ще бъде края.

Но знам че нявга ще разкрие
небото грейнали покрови
и моя слух ще се опие
от звън на счупени окови.

Николай Хрелков бе щастлив да дочака тези грейнали покрови на небето и това бе великата победа на поета и борeца.

ЗА КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

Константин Константинов бе един от челните представители на съвременната българска литература. Макар че в последните години живееше самотен, далече от всекидневния водовъртеж на литературния живот, ние чувствувахме непрекъснато неговото присъствие — като една по-особена багра и като едно богатство, като една връзка с най-добрите традиции на миналото, като един неспирен устрем към съвършенството на върховете.

Константин Константинов е започнал литературната си дейност преди шестдесет години. Не бих искал тук да посочвам, че той е бил съвременник на големите имена на нашата литература през XX в. — от Вазов и Пенчо Славейков до Вапцаров и Веселин Ханчев. Всеки, който е имал дълголетен живот, неизбежно е подобен съвременник на историята. По-важно е да се изтъкне, че Константин Константинов бе дълбоко вплетен в самата история. За това говорят преди всичко неговите литературни приятелства. Те започват с една дълбока дружба с Димчо Дебелянов и Николай Лилиев, преминават през близостта с Георги Райчев и Йордан Йовков, с Боян Пенев и Багряна (Константинов е един от първите, които високо оценяват таланта ѝ). В тоя кръг на приятелства влизат тесните връзки и с писатели от по-старото поколение — Т. Влайков, Д. Полянов, Г.П. Стаматов.

С това, разбира се, съвсем не се изчерпват близките другари и съратници на Константин Константинов в литературния живот. Разгърнете неговите забележителни спомени «Път през годините», за да получите представа за литературното обкръжение, в което е живял и се е движел. В това обкръжение влизат и някои от големите имена на европейската литература. Към това трябва да се прибавят многобройните пътувания — преди всичко из родната страна, а след това в чужбина, които дават на писателя дълбоки впечатления. Мелник и Пирин, Рилският манастир и Странджа, Мадара и Банско, Оборище и Шипка, Лазурният бряг и Авиньон, Марсилия и Париж,

Нормандия и Микени, Москва и мъртвият Брюге — това не са обикновени туристически спирки, а дълбоки творчески преживявания, за което свидетелствуват прекрасните пътеписи на Константинов.

Изтъквам тези неща, за да покажа, че Константин Константинов носеше в себе си един необикновено богат свят от образи, емоции и размисли, един богат свят, към който беше се домогвал съзнателно, един огромен творчески опит, който беше изграден чрез трайни контакти не само с литературата, но и с другите изкуства и който бе резултат на дълбоки нирвания и на стремителни издигания към върховете на духовната култура на човечеството. В тоя творчески опит искам да подчертая главно три момента: връзката му с най-хубавите традиции на българската литература, дълбоката му обич към руската литература, сериозното познаване на френската.

Както анализът на творчеството на Константинов, така и онова, което той е писал непосредно за българските писатели, говорят за пиетета му към постиженията на родното художествено слово. Той се е учил от своите предходници и, бих казал, от своите съвременници — дружбата му с Дебелянов и Стаматов свидетелствува за това. Може би от родния му град Сливен иде обаянието от Възраждането. За двама от големите възрожденски писатели пише отделни книги (Д. Чинтулов и Петко Славейков). Възторзите и мислите, които събужда у него нашата възрожденска култура, са намерили вълнуващ израз в «Нашата земя хубава», «Път през годините», «Върхове», «Празник».

Какво е научил от руската и френската литература, Константин Константинов достатъчно ясно е показал не само в творбите си, но и във великолепните си статии и есета върху Толстой, Чехов, Бунин, Ана Ахматова, Еренбург, Багрицки, Сент-Егзюпери. Това е обаче малко като свидетелство. Тук трябва да се припомни друга блестяща страница от литературната дейност на Константин Константинов. Става дума за неговите многобройни преводи от руската и френската литература — както проза, така и поезия. Тези преводи тепърва ще бъдат проучвани и анализирани — като вникване в тайните на големи творци, като израз на уважение към творческия дух на две велики нации, като личен творчески урок и лично вдъхновение, като неоценим принос за приобщаване на нашия народ към високите художествени постижения на човечеството. Ще отбележа само един конкретен факт — в на-

следството, което Константин Константинов ни остави като преводач, се намира и «Война и мир» на Толстой.

В «Празници» Константин Константинов пише: «Всяка нова книга е едно пътуване в неизвестност.» Ще добавя: и появата на всяко ново име в литературата е пътуване в неизвестност. Едва ли някой в края на първото десетилетие на нашия век би могъл да определи пътя на Константин Константинов, когато за първи път неговото име се мярва в нашия литературен печат: той започва с лирика и хумор. Едва по-късно се оформят белетристът и романистът, мемоаристът, есеистът, детският писател, блестящият преводач. Лириката обаче дава силно отражение върху всичко онова, което пише Константинов — лиризмът е една от най-характерните черти на неговата проза. Писателят сам косвено разкрива тази своя особеност, когато пише за Ив. Бунин: «Други се питат защо Бунин престанал да пише стихове, подчертавайки по тоя начин, че стиховете и прозата на Бунин са различни неща, като забравят, че дори в речниково значение поезия не значи изключително стихове и че всяка художествена литература е в същност поезия.»

Когато започва Константинов писателската си дейност, в българската литература е в разцвет поезията на символистите. Скоро Константин Константинов заминава за Франция: там отново се среща със символизма, с късните символисти. Както сам отбелязва, «символизмът залязваше вече с един величав блясък в творчеството на Анри дьо Рение, Жан Мореас, Франси Жан, Метерлинк и Верхарн» («Път през годините»). Един от любимите му поети е Бодлер, когото той нарича «знаменития предтеча на символистите» (пак там). Неговите най-близки приятели в онези години са символистите Н. Лилиев, Д. Дебелянов. И все пак К. Константинов не тръгва по пътя на символизма, или по-точно, бързо преодолява неговото влияние, за да се очертае през двадесетте години като писател-реалист. Това става, защото неговият творчески опит черпи от много повече извори и в българската, и в чуждата литература. Той, познава добре новата българска литература в нейното цялостно развитие, следи съвременната руска литература — Горки, Бунин, Куприн наред с Балмонт, Брюсов и Блок, чете с огромно възхищение Толстой и Чехов, а във Франция успява да се докосне до великите френски романтици, реалисти и моралисти. В спомените си «Път през годините» Константинов дава твърде пълна картина на широката литературна школовка, която е минал в годините на своята младост. Дори и

когато се касае за символизма, той е използувал неговите най-добри традиции — нюансите и полутоновете на образите, тънкостта на словото, хуманизма на страданието. Биха могли да се отнесат за самия него думите, които е казал за Сент-Егзюпери: «Реалист от най-чиста проба (само хората и свързаните с тях неща имат значимост), той потапя всичко, което досегне, в неуловимите нюанси на някакъв въздушен колорит и светът изведнъж става друг.»

Между двете световни войни Константинов се очертава преди всичко като разказвач. За това свидетелствуват неговите книги «Към близкия» (1920), «Любов» (1925), «Трета класа» (1936), «Ден по ден» (1938), «Седем часът заранта» (1940). Веднага трябва да се каже, че Константин Константинов е един от най-добрите майстори на българския разказ и се включва в една голяма традиция на българската литература. Трудно е да се търсят негови преки учители в нашата литература в това отношение; един от несъмнените е Г.П. Стаматов, но между чуждите му учители лесно могат да се открият Чехов и Мопасан.

Светът на К. Константинов не е много широк, без обаче да е еднообразен: селото, малкият град, столицата; хора от различни социални пластове — селяни, дребна буржоазия, интелигенция. Писателят ги изобразява с перото на критически реалист, с открита симпатия към «хората от трета класа», разобличавайки тъпия бюрократизъм на буржоазното правосъдие, показвайки без всякакви илюзии бедствието на българското село между двете войни, рисувайки трагизма в съдбата на жената. Константинов познава много добре бита на малките български градове. Той го е изобразил колоритно в няколко забележителни разказа — «Заник», «Панаирът», «Градчето», «Есенно слънце» и др. Картината е пъстра, образите се редуват като в някакъв калейдоскоп. Писателят обича да събира различни хора на едно място, да ги показва във взаимните им отношения, дори в случайни срещи. Макар по-скоро скицирани, отколкото по-пълно нарисувани, образите ни заразяват със своята живост и пъстрота («По реката», «Във влака», «Есенно слънце», «Трета класа», «Из Странджа»).

От калейдоскопичното Константинов минава към изображението на отделни съдби. Това са най-често съдби трагични и ние чувствуваме как силно се вълнува гражданската съвест на писателя. В «Трета класа» се срещаме с група наемни работници, между тях и деца, които са тръгнали за София да работят при крайно лоши условия по постройките. Тежката

участ на фабричните работници е дадена с няколко остри и ярки краски в «Неврастения». В «Есенно слънце» се мярка образът на нелегалния комунист. Суровите нрави на село са намерили място в силния разказ «Завещание».

Два от най-хубавите, най-ярките разкази на Константин Константинов ни отвеждат към войната. Касае се не за самите военни действия, не за фронта, а за тила. В «Затворникът» приковава вниманието ни образът на осъдения войник, който не може да вземе пушка в ръце, защото не желае да убива, а разказът «Под сливите» разкрива един от най-трагичните моменти в живота на народа — женските селски бунтове. Със забележително умение писателят рисува голямата народна трагедия на фона на дребнавите грижи на съдийските и адвокатските семейства. Контрастът е постигнат с много тънък рисунък, без да се прибягва до гротеската и карикатурата. До тези два разказа се нарежда «Незначителна история» — за учителката, която е дръзнала да посочи престъпленията на селските властници; изображението поразява със своята сгъстена изобличителност. Селското бедствие е показано с голяма сила и в разказа «Произшествие».

Към тази поредица ще прибавя още три разказа, в които се разкрива трагизмът на женската съдба: «Ден по ден» — история на момичето от софийските крайни квартали, което нищетата прави проститутка, запращайки я в малкия провинциален хотел. Писателят се е постарал да избегне всякакъв сантиментализъм; разказът се води «обективистично», дори с привидно спокойствие, като за най-обикновени неща, за да се покаже в края на краищата безизходността на един безвъзвратно похабен живот. С дълбока симпатия е нарисувана съдбата на пътуващите артисти в разказа «През стената». Истински психологически етюд представя «Седем часът заранта», където майсторството на писателя е достигнало един от своите върхове.

В тези разкази на Конст. Константинов има разобличение и протест в подтекста, но също и скръбна резигнация, тиха болка за човека, в която се изразява хуманизмът на писателя. Резигнацията често се засилва от съпоставката, която се прави между красотата и пищността на природата (Константинов е майстор на тънкото природно описание) и тежката човешка участ. Това не са разкази на открития социален протест, но все пак писателят ясно се разграничава от обществото, което създава и поддържа социалната несправедливост. В пътеписи «Арл» Конст. Константинов заявява: «Не, мои далечни,

безсловни приятели, пръснати по тежките пътища на земята, ние не сме от тяхната раса. Ние нямаме друго богатство освен нашите жилави мишци, които творят живота. Но никога ние не ще сменим нашия тежък и радостен път нагоре и понагоре за всички прелести на «Кучешкото царство».

Резигнацията на Константинов не бива да се оценява като песимизъм, да се тълкува като отказ от живота. В същност той обича живота дълбоко: «Ние никога не ще се отплатим за странното и мъчително щастие, което тая земя ни даде и което се нарича живот» (в предговора към «Избрани разкази и пътеписи», 1968). Тая обич към живота е основната тема и на пътеписите на К. Константинов, друга блестяща страница в неговото творчество. Те са твърде близки до разказите му и често двата жанра преливат един в друг. В пътеписите си — както от родната земя, така и от чужбина — Константинов дири не само външното пластично изображение, то му се удава леко, но преди всичко «душата» на нещата, т.е. дълбоката връзка на пейзажа с живота на човека, с историята, с народната съдба. Пътеписите се приближават до есето и в описанието на природата авторът включва непрекъснато не само своите емоции, но и своите размисли. Привлича го не толкова красотата или монументалността на пейзажа, старината и историческият спомен, но на първо място разнообразието и развитието на живота. Затова, след като ни е дал великолепно описание на мъртвия Брюге, удивително пластично и наситено с емоционалност, той завършва с думите:

«През полуотворената порта на каменната ограда се синее двор с чемшири и пътека от плочи. В дъното — манастир с тесни прозорчета. Еднозвучен мълвеж се носи оттам, подобно ромон на подземен поток. Някой чете дълга вечерна молитва. Отсветът на заника гасне по седефената вода на канала. Дълбоко, мъртво мълчание слиза от мокрото небе. И изведнъж неодолима, безименна, подлудяваща мъка те залива,хваща те за гърлото, задушава те, главата ти пламва, стегната в огнен обръч, земята се продънва, за да се заключи отгоре. Усещаш, че съзнанието ти повече не ще изтрае, че тясната назъбена уличка ще те сдъвче със своите каменни челюсти, че полинялата вода те притегля като омагьосан, че тоя дъх на мощи, на изсушени иконни цветя и восък, който се носи от всеки ъгъл, отравя сърцето ти и бавно, но безвъзвратно спира туптежа му. И тогава в последно усилие поемаш дъх и хукваш като обезумял към малката станция, дето пищи готов за тръгване влак, дето релсите звънят и колелетата тракат, отна-

сяйки те другаде, отново по широката земя, към шума, към движението и борбата на далечния, тътнещ, устремен и прекрасен живот!»

Пътеписите на Константинов из България са пропити от дълбока любов към родната земя, от искрено възхищение от нейната красота, от горещо преклонение към историята на народа. Не случайно едно от техните издания (от 1940 г.) той озаглавява «Нашата земя хубава». Но образът на родината го привлича не само когато се рее из нейните пътища, но и когато е далече, запленен от непознати чужди светове. Достатъчно е да чуе случайно от радиоапарата мелодията на българска народна песен, за да се потопи в «дълбока, могъща, вълшебна вълна от някакво неизразимо, всеизпълващо чувство». . . «И мигновено всичко натрупано през тия дни в съзнанието, всичките красоти и блясъци на чуждите земи изчезнаха, стопиха се без следа — остана само песента и думите, в които бе заключен най-истинският, единственият за нас свят.»

От пътеписите до есеизма разстоянието не е голямо, Константинов е автор на няколко книги есета — «Върхове», «Празници», «Птица над пожарищата»; към тях могат да се прибавят и есеистичните очерци за Толостой и Чехов, Бунин и Сент-Егзюпери, Вазов и Дим. Бояджиев, Дебелянов и Вапцаров и др. Тук оценка и спомен, непосредно жизнено впечатление и анализ на творби се смесват. В есетата най-добре се разкрива човекът Константинов — с хуманизма му, с мечтите и стремежите му, с възхищението му от водачите на народа в бурни и тревожни времена, с любовта му към родната земя. В това отношение забележителна е малката книга «Върхове», която бе посрещната възторжено от читателите и бе високо оценена от нашата критика. Но тук искам да обърна вниманието на една друга книга — «Птица над пожарищата»; в нея се разкрива Конст. Константинов демократът, патриотът, антифашистът. Това е книга на тъжни впечатления и размисли, но и на трепетни надежди и вяра в бъдещето. Тя е посветена на последните месеци преди разгрома на фашизма, на София, разрушена от бомбардировките, на съдбата на хиляди софиянци, потърсили подслон далече от своите домове. Това е един документ за епохата. К. Константинов се е стремял да бъде искрен летописец на времето, с неговото тъжно и жестоко всекидневие. И все пак книгата не е песимистична, защото е озарена от надеждата за утрешния ден — надежда, която се издига като птица над пожарищата.

В последните години от живота си К. Константинов ни по-

дари една от най-хубавите си книги «Път през годините». Големият успех на тази книга сред читателите говори достатъчно за нейната стойност. Чрез нея Константинов влезе в редицата на най-добрите мемоаристи в българската литература. В предговора авторът предупреждава, че това не е автобиография: «Аз се постарах да я избягна. Мисля, че събитията са много по-значителни от моята лична съдба и че разказвайки за другите, трябва да забравя себе си.» Но ако това не е една автобиография на външните факти, това е несъмнено една чудесна характеристика на автора си.

«Път през годините» е построена в трояк план: една първа част, която представя системен хронологически разказ, и втора част с отделни очерци върху съвременници и най-сетне обобщителни глави: «Булевардът», «Сладкарницата», «Провинцията», «Чужбина». Това е дало възможност на авора да разшири извънредно много ъгъла на своето виждане, да включи в разказа си и такива моменти и страни, които систематичното изложение не може да обхване.

В «Път през годините» са ценни описанията на Сливен с неговата атмосфера в последното десетилетие на миналия век и първото на новия, картината на някогашна София — до 9 септември 1944 г., многобройните впечатления от пътуванията на писателя в чужбина и особено престоя му във Франция, наблюденията му из различни краища на нашата страна. От книгата научаваме интересни факти, запознаваме се с малко известни събития. Но най-ценното и интересното в нея си остават срещите с хората. Авторът е създал цяла галерия от образи. Това са преди всичко хора на изкуството, културата, литературата, защото в тяхната среда се е движил писателят. Към това трябва да се прибавят и неговите размисли, които водят не толкова до оценка на лица и събития, колкото до самоанализ, до соморазкриване. Това прави книгата му колкото мемоарна, толкова и автобиографична в най-хубавия смисъл на думата. С голям интерес се четат както страниците, посветени на някогашния Сливен, на детството и ученичеството на писателя, на живота в София в първите десетилетия на нашия век, на пътуванията му в чужбина, така и ония моменти, в които се разкрива как се явяват и растат творческите интереси и пориви на Константинов, навлизането му в литературната среда, сближаването с писатели като Дебелянов, Т. Влайков, Д. Полянов и т.н. Литературният историк с благодарност ще използува тези богати и пъстри страници. Не една интересна черта ще намери в тях и историкът на на-

шата интелигенция и на общата политическа съдба на България в тези бурни и трагични години на войни, остри обществени конфликти и революции.

Книгата «Път през годините» при това е написана с много такт, със стремеж да се отбележи сериозното и важното, без излишно ровене в интимния живот на съвременниците, без сензацията на клюката и интригата. Също така авторът се е стремял да не навлиза в детайли, които паметта вероятно не е запазила и които обикновено се допълват от измислицата (напр. подробните разговори, които някои мемоаристи «възпроизвеждат» по пътя на съчиняването).

Обаче «Път през годините», както и цялото творчество на Константинов, включително и неговите хубави книги за деца и юноши («Приказки за щурчето», «Приказки за тебе», «Отбор юнаци», «Златната къщичка», «Дядо Петко Славейков», «Разкази за Добри Чинтулов» и др.), няма да бъдат характеризирани пълно, ако не обърнем внимание на още един момент — езика. К. Константинов бе изключително взискателен в това отношение. В езика се крие едно от най-големите очарования на неговото творческо дело. Българската литература познава малцина майстори от такова високо равнище. К. Константинов е отличен познавач на богатството и тънкостите на българския език, той е великолепен стилист. Пишейки за Д. Бояджиев, той изтъква «чудото на човешкото слово, на което времето придава по-силен блясък». Това чудо ни посреща от всяка негова страница и ние стоим удивени пред умението му да долавя полутоновете, да вниква в поезията на нюансите, да търси полусенките, да предава и най-тънките емоционални трепети.

Не се касае само за лирично наситената му проза, но за разказите, есетата, мемоарите. К. Константинов може да бъде лаконичен, пестелив в израза си, но това е лаконичност по отношение на украсата и риториката, а не пестеливост на багрите и нюансите. Тук словото е неотменимо — писателят го превръща в художническа четка, в струни на арфа, за да роди живопис и музика. Когато се вслушваме в езика на Константинов, приемаме словото не само като смисъл и значение, но и като поетическа красота.

Далеч съм от мисълта да определям тук мястото на Константин Константинов в историята на българската литература — твърде рано е да се реши подобна задача; това трябва

да бъде дело на специално изследване. Но за всички нас е ясно, че Константин Константинов бе забележителен творец и художник, хуманист, демократ и патриот, който дълбоко обичаше родната си земя, възпяваше нейната красота, взираше се с болка и надежда в нейната съдба. Той вярваше в звездата на своя народ, в най-тежки моменти над пожарищата виждаше светлата птица на неговото историческо бъдеще.

ОБРАЗЪТ НА АВТОРА В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ПРОЗА

Въпросът за образа на автора представя интерес както от езиковедско, така и от литературоведско гледище. От една страна, той ни помага да намерим закономерностите в развитието на стиловете в една национална литература, а, от друга, ни въвежда в структурата на художественото произведение, дава ни възможност да разкрием съотношенията между «субективност» и «обективност» в литературната творба.

През тридесетте години Йорд. Йовков в разговор с проф. Сп. Казанджиев върху недостатъците на съвременната българска белетристика заявява: «Най-често авторите разказват сами чрез устата на героите си. Вземи напр. книгата на Х.: в нея има толкова и толкова глави; всички те са написани по един и същ шаблон: отначало се разправя за лицата, за онова, което те вършат, и накрая се дават една-две реплики. Същото нещо и у У. Това не е разказ. Аз сам в собствената си работа съм минал по този път и съм разбрал, че истинският разказ не е там, дето авторът стои през всичкото време пред читателя и му посочва ту едно, ту друго, а там, дето той дига завесата и оставя читателя сам да следи един живот, който става пред очите му. Авторът тук липсва съвсем. Разбира се, този начин на разказване е много по-труден, но тъкмо затова е по-съвършен. Много пъти съм искал да се опитам да дам такъв един разказ, в който, като се почне от първия, та се свърши с последния ред, всичко да става, а аз да отсъствувам напълно.»[1]

Интересно е, че и Чехов мечтае за разкази без присъствието на автора. По този повод той пише на своя брат: «И кому е интересно да знае твоя и моя живот? На хората давай хора, а не самия себе си.» От своя страна Чернишевски се готви да напише роман, в който авторът да отсъствува и в романа да няма никаква субективност. Подобен пример Чернишевски

[1] *Сп. Казанджиев*, Разговори с Йордан Йовков, сп. Златорог, г. XVIII. 1937, кн. 9, стр. 301—302.

вижда в творчеството на Шекспир, но за себе си се съмнява, че би могъл — поради силните си и твърди убеждения — да се въздържи да не изрази отношението си към изобразяваната действителност.[1]

В същност Йовков е живял с илюзията, че авторът може съвършено да отсъствува от своето произведение. Присъствието не е само външно — то се проявява в авторовата позиция, отразена и в цялостното осветление на лица и събития, и в стилистичното единство на творбата. В.В. Виноградов определя същината на образа на автора от гледище на стилистиката по следния начин: «В композицията на художественото произведение динамично разгъващото се съдържание се разкрива в смяната и редуването на различни форми и типове реч, на различни стилове, синтезирани в образа на автора и създаващи го като сложна, но цялостна система от експресивно-речеви средства.»[2]

Йовков открито смята, че разказ, в който авторът присъствува, е несъвършен. Той отбелязва: «Много често например Вазов разправя от свое име — един незадоволителен и слаб начин, днес вече отречен.»[3] Отношението на Йовков към «субективния» подход на разказване се е утвърдило както под влияние на реалистичната художествена проза на XIX в. от флоберовски тип, така и в резултат на наблюденията му върху развитието на нашата белетристика в края на XIX и първата половина на XX в.

Действително историята на новата българска проза, появила се през 60-те и 70-те години на XIX в., дава известни основания за подобни заключения. Нейният най-крупен представител през този период Любен Каравелов присъствува като автор навсякъде в своите разкази и повести. Стараейки се да създаде впечатление за автентичност и непосредност, той твърде често въвежда себе си в повествованието (като образ на автора), но заедно с това използува и разказвача, а понякога създава тройна композиционна и стилистична схема: автор, разказвач-референт и разказвач-герой. Разказвачът е посочен твърде често още в заглавието на творбите: «Турски паша. Записки на една калугерка»; «Сирото семейство. Разказ на една пловдивка»; «Неда. Разказ на моята баба»; «Сока. Разказ на една

[1] *В.В. Виноградов*, О языке художественной литературы, М., 1959, стр. 147, 141.
[2] *Пак там*, стр. 154.
[3] *Сп. Казанджиев*, Срещи и разговори с Йордан Йовков, София, 1960, стр.79.

новосадска вехтошарка» и т.н. Навсякъде в повествованието Каравелов коментира съдбата на своите герои и направо разкрива авторската си позиция. Тоя похват е твърде чест у наследниците на Каравелов от края на XIX в. — у Т.Г. Влайков, Мих. Георгиев и др. Такъв похват, при който говорят пряко авторът, разказвачът-референт и героят-разказвач, дава големи възможности за въвеждане на различни стилове народна разговорна реч, диалектни особености и т.н. В това отношение могат да се намерят интересни примери, особено у Влайков («Леля Гена», «Дядовата Славкова унука», «Житието на една майка» и др.).

Вазовото прозаично творчество жанрово е много разнообразно, затова на пръв поглед в него мъчно може да се установи някакъв процес на развитие в ролята на разказвача. Преди всичко трябва да изоставим всичко онова, което представя личен, непосредно разказен спомен, импресия, очерк и т.н. — образът на разказвача там съвпада с образа на автора съвсем естествено. Голяма група Вазови разкази са построени върху личен спомен, лично приключение; авторът въвежда себе си като действуващо лице — в ролята на пряк участник, разказвач и коментатор («Из кривините», «Учител по историята», «Урок», «Нощ във вълшебен замък», «Пейзаж», «Първият млад българин, който. . .» и др.). Понякога писателят направо предава чужд, разказан му спомен («При Иван Гърбата», «Михаил Чонин», «От ралото до урата» и т.н.). В няколко случая той използува като композиционен похват въвеждането на разказвач («Убийство», «Обикновена история»). Но повечето от Вазовите белетристични творби — въпреки бележката на Йовков — са изградени като «обективен» разказ; това важи за всичките му повести и романи. То не изключва отделни случаи на присъствие на кратък авторски коментар. Струва ми се, че въпреки разнообразието на използуваните похвати у Вазов вече можем да говорим за ограничаване на ролята на разказвача.

В по-нататъшното развитие на българската белетристика през XX в. тенденцията за отстраняване на прякото присъствие на автора се засилва, все повече се въвежда «обективният» разказ на всезнаещия и вездесъщия, но невидим разказвач. Такъв е най-често творческият похват на Елин Пелин, Г.П. Стаматов, Г. Райчев, Г. Караславов, Ем. Станев, Д. Талев и др., а и на самия Йовков. Интересно е, че в първите си разкази, главно от военния период, Йовков присъствува като автор и разказва обикновено от първо лице (в книгите «Те по-

бедиха», «Край Места», «Белите рози»). Но неговият път като белетрист представя развитие от «субективния» към «обективния» разказ («Старопланински легенди», «Женско сърце», «Ако можеха да говорят» и др.). Това развитие за него е път на пълно разгръщане на големия му талант, на постигане на все по-голямо творческо съвършенство. Оттук и убеждението му, че повествованието без присъствие на автора представя най-високата форма на художествената проза.

Тъкмо противоположно явление се наблюдава в българската литература от последните години — почти всички съвременни и млади белетристи въвеждат нова структура на новелата, повестта и романа. Разказът се води от първо лице; често пъти се използува формата на изповедта, самоанализа, спомена, дълбокия поток на подсъзнанието. В същност това явление е известно в цялата съвременна световна литература, като, разбира се, се проявява в различна степен и с различни национални особености.

Искам да посоча само три примера от този остър завой в съвременната българска проза. Те са интересни — първо, защото се отнасят до оригинални и талантливи писатели, и второ, защото, колкото да е парадоксално, съвременната проза обновява някои стари композиционни и стилистични традиции. Касае се не само за явления от времето на Л. Каравелов и Т.Г. Влайков, но дори и за художествената практика от 30-те години на XX в.: въпреки господствуващата традиция на «обективния» разказ Чудомир и Светослав Минков използуваха широко прекия авторски разговор с читателя.

От съвременната българска белетристика ще взема пример най-напред с творчеството на Николай Хайтов, и то с книгата му «Диви разкази». Тя ни въвежда в един нов свят — в живота на българомохамеданското население в Родопите. Хайтов откри за българската литература тези груби и изостанали, но горди, смели и мъжествени хора. Но откритието на човека в «Диви разкази» се съпътствува от цял особен художествен свят на своеобразно писателско майсторство, изобразителни похвати, експресивност на езика (чрез него се разкриват характерите). Всички разкази са написани от първо лице. Но това не е автор-разказвач, нито разказвач-референт, но разказвач-герой — и то не герой-свидетел, а герой-главно действуващо лице. Авторът му е поверил разказа и по тоя начин ни доближава до самата същност на събитията, действията, големите добродетели и големите престъпления. Получава се възможност за богата стилистична изразителност. Речевият стил на раз-

ната среда. Имаме впечатление, че не съществува дистанция между него и героите му; твърде често неговите мисли изхождат от народния светоглед, целият му вътрешен свят се опира върху душевния живот и философията на народа; дори в известни случаи той говори с езика на народната селска среда. Ето един пример от началото на новелата «Козята брада»: «Та тоя човек, дето учеше смоците да пушат тютюн, каза: Вие сте я втасали с тая козя брада — излезе да счупи квасника на двора. Изтича кучето, помириса разлетия квас и кихна. Съседът отиде, намери мома и се ожени. Не беше, да кажеш, кой знае каква мома, но се ожени човекът». . . и т.н.

Струва ни се, че образът на автора живее изключително в света на народните легенди и поверия, но това е само привидно. В разказите на Радичков има много фантазия, но и много гротеска, хумор и ирония. Чрез хумора и иронията се изразява отношението на писателя към изостаналостта и понякога парадоксалността на патриархалните форми на народния живот. Радичков е писател-сатирик, изключително оригинален художник. Ако у Хайтов образът на автора е образ на художник, ценител на вътрешната красота на суровите и мъжествени народни характери, у Радичков образът на автора е образ на моралист, съдия на своя народ и на своето време. В разказите му няма външната динамика на Хайтов, който, увлечен от фабулата, не се задържа с разсъждения над съдбата на човека, само я показва; Радичков наблюдава, размисля, съди. Съди по вътрешен, често алегоричен път, без морализация. И в това се състои дистанцията на авторовия образ от образите на героите.

Третия пример ще взема от творчеството на Блага Димитрова. Нейните четири романа «Пътуване към себе си», «Отклонение», «Страшният съд» и «Лавина» също представят ново явление в българската литература. И четирите романа по композиция и структура са много интересни. Ще се спра на първия от тях, защото в него може би в най-ясен и отчетлив вид са показани творческите търсения на писателката. «Пътуване към себе си» е съвременен интелектуален роман, от есеистичен и монологически тип, роман на вътрешния анализ и ретроспекцията. Разказът се води от първо лице. Разказвачът е главната героиня, млада девойка. Но тя е едновременно и разказвачът-автор, образ на автора. При все че това не е автобиографичен роман в традиционния смисъл на думата, у читателя остава впечатление, че има пред себе си идейна и донейде психологическа автобиография; интелектуалният жи-

вот на героинята и нейната философска позиция — това е позицията на автора. Нишката на разказа се слива постоянно с богатия философски коментар на разказвача-герой и на авторовия образ. Езикът на героя е език на автора, език на интелектуалната среда, към която авторът принадлежи. Системата на стила представя голям интерес за изследвача; това е стил на своеобразен есеизъм, който не се отделя от общата художествена и стилистическа атмосфера на романа, не излиза извън нейните рамки. В стилистичната система намира място и поезията, стихотворната реч; тя не принадлежи на главната героиня, но в нея също откриваме образа на автора. Следователно авторовият образ в «Пътуване към себе си» минава през твърде сложни трансформации.

На пръв поглед романът на Блага Димитрова се връща към традицията на философския и публицистичен роман в руската и българската литература през XIX в. (Чернишевски, Херцен, Л. Каравелов). Тя сама в лични разговори признава, че се е учила от «Записки по българските въстания» на Зах. Стоянов; наистина в тази великолепна мемоарна книга разказ и публицистика постоянно се смесват и разказвачът често изменя изходната си позиция. Но въпреки това признание все пак касае се повече за външно сходство, отколкото за вътрешна адекватност. Изворите на художествената система в романа «Пътуване към себе си» лежат в друга плоскост — това са принципите и похватите на съвременния роман (Томас Ман, новия френски роман). Разказът от първо лице се обуславя от новата творческа задача — да се навлезе дълбоко във вътрешния свят на личността, която днешното време е усложнило изключително много; вътрешният, субективният живот представя толкова голям интерес, колкото и външният, обективният свят.

Анализът на проблема за авторовия образ в съвременната българска проза показва непрекъснатото движение на литературата, взаимоотношенията между стари и нови явления. Трудно и невъзможно е да се спре развитието на формите в литературата. Онова, което изглежда в даден исторически момент като последна точка на развитието, като път към съвършенство, по-късно се оказва само поредна станция. Историята на литературата е история на нейната типология, на непрекъснатите творчески открития, направени от талантливи писатели. Понякога това се съпровожда от връщане към стари форми и похвати, но то не е повторение, а ново усвояване и преосмисляне на художественото наследство.

БЪЛГАРСКАТА ФОЛКЛОРИСТИКА СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Когато разглеждаме развитието на българската фолклористика след Втората световна война, трябва да изтъкнем няколко важни момента. На първо място — голямото наследство, което нашата съвременна фолклористика получи от миналото. Интересът към българския фолклор се появи в първите десетилетия на XIX в. Несъмнена заслуга за събуждането на този интерес имат няколко чужденци, приятели на нашия народ: В. Караджич, Ю.И. Венелин, В. Григорович, а малко покъсно П. Безсонов и Ст. Веркович. В епохата на нашето възраждане главната задача бе да се събере и покаже богатството на българското народно поетическо творчество. И в това отношение не може да не се изтъкне огромната любов, която проявяват към фолклора, и заслугите на такива забележителни дейци като В. Априлов, Н. Геров, Ив. Богоров, Д. и К. Миладинови, Г.С. Раковски, П.Р. Славейков, Л. Каравелов, В. Чолаков и др. За тях фолклорът е не само част от народната култура, която обективно се налага на вниманието и през XIX в. в цяла Европа е предмет на научно изследване, а преди всичко белег на националното съзнание, свидетелство за творческия гений на народа, огледало на неговото минало и на неговите национални добродетели, опора и мощен тласък в борбата за просвета и свобода. Трябва да се прибави още нещо: откриването на фолклора означава откриване на нови пътища за развитието на нашата национална литература. Достатъчно е да се даде само един пример: юнашките и хайдушките песни не само пряко въздействуват за мобилизиране на революционното съзнание в националноосвободителната борба, но играят изключително важна роля в творчеството на Г. С. Раковски и П.Р. Славейков, Гр. Пърличев и Н. Козлев, Л. Каравелов и Хр. Ботев.

Големите сборници, издадени преди Освобождението: «Болгарские песни из сборников Ю.Ив. Венелина, Н.Д. Катранова и других болгар» на П. Безсонов (1855), «Народне песме

македонски бугара» на Ст. Веркович (1860), «Български народни песни» на Бр. Миладинови (1861), «Памятники народного быта болгар» на Л. Каравелов (1861), «Български народен сборник» на В. Чолаков (1872) и «Български народни песни. (Chansons populaires bulgares inédites)» на О. Дозон представят голям влог в развитието на българската фолклористика; освен богатия материал често съдържат ценни предговори и обяснителни бележки. Но българските научни изследвания през този период са все още малко. Те се представят главно от Г.С. Раковски, поклонник на романтичните идеи на митологическата школа, Л. Каравелов, изпитал благотворното влияние на руските революционни демократи, и М. Дринов, възпитан в традициите на руската академическа наука.

След Освобождението, при новите условия, които създава съществуването на свободна българска държава, нашата фолклористика прави бързи крачки в своето развитие; в същност тогава се полагат нейните здрави научни основи. Фолклористичните изследвания се подпомагат от няколко държавни и научни учреждения: Министерството на народната просвета, което издава бележития «Сборник за народни умотворения», Българското книжовно дружество — по-късно Българска академия на науките, Висшето училище, постепенно развило се в Софийския университет, Народният етнографски музей и др. В този период се оформят и работят цяла редица талантливи и ревностни фолклористи, като Д. Матов, К. Шапкарев, Д. Маринов, д-р Ст. Ватев, М. Цепенков, А.П. Стоилов, Н. Начов, Ат. Илиев, Ст. Шишков, полк. К. Янков, Йорд. Иванов, Ст. Романски, Йорд. Захариев, Д. Христов, Бож. Ангелов, В. Стоин и по-късно Хр. Вакарелски, Ст. Джуджев, Р. Кацарова и др. В изследването на българския фолклор дават своя принос и няколко чужди учени: М. Драгоманов, К. Махан, Вл. Качановски, И. Поливка, Н.С. Державин, А. Мазон и др. Без да подценявам нито най-малко дейността на изброените учени, бих искал да изтъкна особените заслуги за развитието на българската фолклористика през този период на двама забележителни нейни представители — проф. Ив. Д. Шишманов и проф. М. Арнаудов. В историята на нашата наука тези две имена — на учителя и ученика — остават завинаги свързани. Ив. Д. Шишманов, учен с изключителна ерудиция и широки интереси в областта на литературната и културната история, филологията и етнографията, един от най-видните строители на българската наука след Освобождението, демократ и хуманист, дългогодишен професор в Софийския универ-

ситет, горещ покровител на талантливата младеж в науката и изкуството, играе огромна роля в развитието на българската фолклористика. Получил прекрасна научна подготовка в Йена, Женева и Лайпциг, Шишманов създава в 1889 г. «Сборник за народни умотворения» и в своята бележита статия «Значението и задачата на нашата етнография» посочва основните пътища, по които трябва да се изследва целият комплекс от явления, обединени под термина фолклор — народно поетическо творчество, народни обичаи и обреди, народно изкуство и т.н. Шишманов очертава съвременното състояние на науката за народното творчество, запознава българския читател с основните школи, давайки предимство на миграционната школа, на която е ревностен привърженик. С тази студия на проф. Шишманов българската фолклористика стъпва на краката си. Той дава образец на сравнително изследване в духа на миграционната школа със своя забележителен труд «Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи» (1896).

В редакцията на «Сборник за народни умотворения» и в Университета Ив.Д. Шишманов насърчава и подготвя цяла редица талантливи български фолклористи, между които най-изтъкнатият е несъмнено проф. М.Арнаудов. С делото на проф. Арнаудов се отваря нова страница в историята на българската фолклористика. Ученик на проф. Шишманов от Висшето училище в София, специализирал в такива големи научни центрове като Прага, Лайпциг, Париж, Берлин и Лондон, като своя учител проф. Арнаудов придобива широка ерудиция и работи успешно в няколко области — литературна история и теория, културна история, психология, етнография, фолклористика. Трудовете му свидетелствуват за основно познаване на съвременните постижения на науката, за изключителна любов към научното издирване, за феноменална работоспособност. По обхват и широта трудовете на М. Арнаудов надхвърлят всички дотогавашни изследвания в областта на българския фолклор: «Българските народни приказки. Опит за класификация» (1905), «Фолклор от Еленско» (1913), «Кукери и русалии» (1920), «Вградена невеста» (1920), «Студии върху българските обреди и легенди» (I—II, 1924), «Очерци по българския фолклор» (1934, 1969), «Братя Миладинови — живот и дейност» (1943, 1969), «Баладни мотиви в народната поезия» (1964), «Ст. Веркович и Веда Словена» (1968) и др. За нас е особена радост да изтъкнем, че проф. М. Арнаудов, който навлезе в 94-ата си година, продължава своята научна работа и сега — жива връзка между поколенията, между минало и настояще.

Заслужава да се отбележи още едно обстоятелство: в периода след Освобождението не престава интересът на нашите писатели към фолклора. Това се вижда най-добре от делото на Пенчо Славейков — като автор на прекрасни статии за народните песни, като съставител на антологии с народни песни, като поет, който черпи богато от съкровищницата на народното творчество. Към народната песен и народната музика обърнаха поглед и най-добрите ни композитори: Д. Христов, П. Стайнов, П. Владигеров, Л. Пипков, М. Големинов. Ф. Кутев и др.

Ето голямото наследство, което нашата съвременна фолклористика получи от миналото. Това обаче не значи, че то бе достатъчно, за да тръгне нашата наука по нов път в годините на коренно културно обновление и основно идеологическо преустройство. Заедно с всичко положително, което носеше със себе си, фолклористиката преди 9 септември 1944 г. имаше и редица слабости. Преди всичко в нея господствуваше възгледът, че фолклорът е само проява на миналото. Оттук и пренебрежителното отношение към фолклорни творби, създадени в ново време; оттук и слабото внимание към живите носители на фолклора, чието по-цялостно изследване би могло да помогне за решаването на важни теоретични въпроси. Методологическият еклектизъм не бе чужд на старата ни фолклористика; понякога при решаването на теоретични проблеми прониквaха и антинаучни, упадъчни схващания.

Необходимо бе българската фолклористика да се преустрои, да мине на марксически позиции заедно с целия ни идеологически фронт. Имаше един верен път — да се използува опитът на съветската фолклористика. И това е вторият важен момент, който трябва да изтъкнем, когато говорим за развитието на българската фолклористика след Втората световна война. Поради политическата дискриминация на всичко съветско преди 9 септември 1944 г. и жестокото преследване на марксическата мисъл от фашистката власт българските фолклористи имаха слаби връзки със съветската наука, или, по-точно казано — почти нямаха никакви връзки; в нашите библиотеки се намираха малко съветски издания. Затова веднага след 9 септември ние потърсихме съветската наука с най-жив интерес. Всички си спомнят с каква жадност се нахвърлихме върху първия стигнал до нас значителен обобщителен труд в областта на фолклора — «Руский фольклор» на Ю.М. Соколов (I изд. от 1938 г.) В тоя ценен учебник за руските литературни факултети ние откривахме както общата теория

на марксическата фолклористика, така и конкретната методика за изследване на фолклорните творби. От труда на Соколов научавахме и за споровете, които бяха съществували в съветската наука. След това дойдоха още няколко обобщителни труда: «Русское народное поэтическое творчество» под редакцията на П.Г. Богатирьов (в различните му редакции и издания); христоматията на С.И. Васильонок и В.М. Сиделников (1954); «Очерки русского народнопоэтического творчества Советской эпохи» (1952), «Русское народное поэтическое творчество» («Очерки по истории. . .»), т.I (1953), т.II, кн. 12 (1955—1956), голямата поредица «Русский фольклор» (от 1956 г. нататък), отделните трудове на В.Я. Проп, М.К. Азадовски, А.М. Астахова, В.М. Жирмунски, В.И. Чичеров, Е.В. Померанцева, В.К. Соколова, В.Е. Гусев, Б.К. Путилов и т.н. Това са само част от имената на съветските учени, чиито изследвания българските фолклористи след 9 септември използуваха щедро и продължават да използуват и досега.

Контактът със съветската фолклористика се проявяваше и в друга форма: отделни съветски фолклористи посветиха изследвания на проблеми на българския фолклор — Н.С. Державин, Н.И. Кравцов, И.М. Шентунов, Н. Гридасова, Н. Шумада, Н.И. Гаген-Торн, В. В. Митрофанова и др.

Съветската фолклористика се развива върху широк фронт, в многобройни научни учреждения, във всички национални републики; съветските фолклористи не само изучават едно огромно културно наследство и още живо народно творчество, но решават и най-сложните теоретически въпроси. На руски език се появяват и преводи на важни трудове на западни учени (напр. «История фольклористики в Европе» на италианеца Дж. Коккьяра, М., 1960), преводни сборници с фолклорни творби на различни народи и т.н., което косвено улеснява и нашата наука. За благотворната роля на съветската фолклористика за развитието на съвременната българска фолклористика можем да говорим само с признателност.

Третият момент, на който искам да наблегна, това са стимулите за развитието на фолклористиката, идващи от новата обществена обстановка след 9 септември 1944 г. Самият характер на социалистическия строй естествено обуславя засилването на интереса към народното творчество като една от найярките изяви на демократичната, народната култура. Достатъчен е само един аргумент — огромното разрастване на самодейността, създаването на многобройни фолклорни ансамбли,

които се посрещат с възхищение у нас и печелят успехи в чужбина, фолклорните събори. Тук не се касае само за широко популяризиране на фолклора, но и за издирване и запазване на фолклорното богатство.

Българската фолклористика получи много по-широк организационен терен за развитие, отколкото в миналото, главно в Българската академия на науките — в Етнографския институт и Института за музика, където съществуват отделни секции, и в Института за литература, където има група за фолклор. Засили се работата в Софийския университет, където се въведоха системни преподавания от българския, руския и славянския фолклор със задължителен изпит; това стана и в новооснования великотърновски университет «Кирил и Методий» и във Висшия педагогически институт в Шумен Особено трябва да се подчертаят възможностите. които дава аспирантурата във висшите учебни заведения и в институтите на Академията за подготовка на нови научни кадри. Бройката на научните сътрудници, преподавателите и асистентите, които работят в областта на фолклористиката в посочените по-горе средища, е значителна, но не може да не се изтъкне, че все още силите са разединени и пръснати и главното — не съществува специален периодичен орган по проблемите на фолклора.

Трябва да се спомене и фолклорната комисия при Съюза на българските писатели — тя играе важна роля за популяризиране на народното поетическо изкуство. Бе създаден и Съвет за народно творчество при Комитета за култура и изкуство.

Първата задача, която си поставиха българските фолклористи след 9 септември 1944 г., бе да изучат една слабо изследвана и пренебрегвана област — съвременния фолкор. Съображенията бяха не само теоретически — да се преодолее традиционното схващане, че фолклорът е отражение само на миналото, но и от обществен характер: да се проучи антифашисткият и партизански фолклор заради патриотичното и революционното му възпитателно значение. Не е възможно да се изредят всички публикации на материали и проучвания в тази област; ще спомена само най-важните: изследванията на Цв. Романска, Ст. Стойкова и Ив. Коев върху партизанския бит и фолклор в Плевенско, Ловешко и Родопите; «Съвременната народна песен» и «Народни партизански песни» на Ел. Стоин, «Български съвременни народни песни» на Ел. Стоин и Ив. Качулев, «Съвременната българска народна песен» на Г. Керемидчиев, «Българската революционна песен» на Н. Кауф-

ман, партизанския фолклор в Пловдивско на Ив. Койнаков и др. Близко стои до проблемите на съвременния фолклор и интересът, който беше проявен към фолклорни творби, посветени на по-нови исторически събития: Преображенското въстание (Ан. Примовски), Илинденското въстание и Гоце Делчев (Р. Ангелова), Руско-турската освободителна война (Р. Ангелова, Г. Керемидчиев), Априлското въстание (Р. Ангелова) и др.

По този начин бе издирен и изследван огромен материал — и това е една несъмнена заслуга на нашата фолклористика. Обаче въпросът за съвременния фолклор се оказа много труден както от практическо гледище, с оглед на подбора на материала, така и от теоретическо. Бяха допуснати редица увлечения, главно безкритично използуване на материала, при който в много случаи се касае за преходни явления между литература и фолклор или за подправки. Напоследък тези въпроси бяха поставени на сериозно разглеждане в монографията на Т.Ив. Живков «Български антифашистки песенен фолклор» (1970).

От съвременния фолклор не бе трудно да се мине и към изследването на живите носители на фолклора, народните певци и разказвачи. Това бе също един малко засяган въпрос в българската фолклористика. Обикновено сведенията за певците и разказвачите бяха кратки и бегли, а още по-малко ставаше дума за изследване на техния репертоар, творческа психология и т.н. Единствен проф. М. Арнаудов бе се спрял по-обширно на тези въпроси във «Фолклор от Еленско» (1913). По примера на съветската наука нашите фолклористи насочиха вниманието си към отделни народни певци: Д. Осинин и Г. Керемидчиев (дядо Вичо Бончев), Ст. Джуджев (Елена Янкова), Р. Кацарова, Цв. Романска, М. Арнаудов, Ан. Примовски, Хр. Вакарелски, Д. Тодоров и др. Най-цялостното изследване в това отношение представя монографичният труд на Г. Керемидчиев за дядо Вичо Бончев (1954), съдържащ ценни наблюдения върху творческата психология на народните певци. Голям интерес представя и приетият за печат труд на Ел. Огнянова върху творческата биография и приказния и песенен репертоар на една народна разказвачка и певица — нейната майка Ив. Огнянова.

Трета голяма група изследвания засягат нашия героичен епос — юнашките и хайдушките песни. Като имах пред вид традиционното подценяване на българския народен епос, преди 13 години писах: «Дълг на българската наука е да пред-

приеме в най-скоро време основно проучване на нашия народен епос. То трябва да се съпътствува с цялостно привеждане в известност събраните и обнародваните досега български епически народни произведения и издаването на свод (корпус) на българския епос» («Български фолклор», 1959, стр. 148). Тая задача бе изпълнена от Етнографския институт, който се зае да проучи днешното състояние на юнашките и хайдушките песни. През 1961—1965 г. бе извършено проучването на юнашките песни, а от 1968 г. започна събирането на хайдушките върху територията на цялата страна. Вече излезе от печат големият труд «Български юнашкия епос», подготвен от Цв. Романска, Ст. Стойкова, Р. Ангелова и Л. Богданова и снабден с обширен увод - изследване (в неговото написване участвува и Ел. Стоин), с пълен каталог на отпечатаните и архивизирани юнашки песни. В труда са поместени 642 песни и над 200 предания което представя само част от събрания материал. Смятам, че това е един от най-ценните приноси в нашата фолклористика в следвоенния период.

От отделните изследвания на юнашките и хайдушките песни трябва да бъдат споменати преди всичко сравнителните студии на Цв. Романска, която съпостави българския фолклор с фолклора на другите балкански и славянски народи («Към въпроса за проучването на произхода, разпространението, мотивите и развитието на епоса за Крали Марко у южните славяни», «Общи особености на българските и сръбските хайдушки песни» и др.). От подобен характер е и колективният доклад на Цв. Романска, Р. Ангелова, Ст. Стойкова и Т.Ив. Живков «Генетични връзки и типологични сходства на българския юнашки епос със сърбохърватските юнашки песни, руските билини и украинските епически песни». Трябва да бъдат отбелязани и студиите на Евг. Теодоров и особено неговият отделен труд «Същност и произход на българските юнашки и хайдушки песни във връзка с отразените в тях състезания» (1963). Върху интересни проблеми публикува няколко изследвания Ст.Стойкова (за съвременното състояние на епическата традиция, за езика и стиха). Могат да бъдат споменати още някои статии на Д. Осинин, Ив. Бурин, изследването на Г. Данчев за поетиката на хайдушките песни и др.

В последните години се засили интересът към баладата. Най-ценното изследване принадлежи на проф. М. Арнаудов — «Баладни мотиви в народната поезия» — едно обширно проучване на песента за делба на двама братя.

Започнаха и изследванията в една слабо проучена област —

народните предания и легенди. С тази задача беше се заела главно Цв. Романска, която публикува няколко ценни статии. но за съжаление не можа да продължи своята работа. Тук трябва да се отбележат и библиографският преглед «Предания за исторически лица в българските народни умотворения» на А. Димитрова и М. Янакиев, студията на Р. Ангелова «Съвременно състояние на българските приказки и легенди», статията на Т.Ив. Живков «За спецификата и развитието на българските народни предания» (1969).

От другите области на българския фолклор основно са проучени гатанките в обстойното монографично изследване на Ст. Стойкова «Българските народни гатанки» (1961); тя приготви и образцово издание на гатанките, първо по рода си у нас (1970). В областта на историята на българската фолклористика заслужават отбелязване големият труд на проф. М. Арнаудов «Ст. Веркович и Веда Славена»; той направи и второ издание на труда си за Братя Миладинови. Бяха публикувани някои изследвания върху методологията на проф. Ив. Д. Шишманов (Г. Димов, Цв. Абаджиева). Направени бяха интересни проучвания за връзките на българската фолклористика с руската, сръбската и хърватската (Л. Минкова, Б. Ничев, Д. Леков, Ил. Конев и др.). Значително внимание б отделено на въпроса за отношението между фолклор и лит ратура и за ролята на фолклора в развитието на българска литература (сборника «Фолклор и литература», издаден Института за литература, отделните трудове на Ив.Бурин ,Б.Ниче и др.), за художествения метод на фолклора (Кр. Генов) и д

Бяха публикувани отделни статии върху приказките, п словиците, битовите и трудово-професионалните песни, т тиката на фолклора и т.н., но все пак това са области, ко чакат по-обстойно проучване.

За да се получи пълна представа за извършеното о гарската фолклористика след Втората световна война, да се изтъкнат още два момента. Преди всичко появ няколко обобщителни труда върху българското народно тическо творчество. И в миналото имаше опити за такива тези, но те бяха кратки, обикновено се явяваха като част учебници. Най-добрият се намираше в книгата на Ал.Т. - лан «Българска литература» (1896). Необходимостта от нов марксическа оценка на нашето фолклорно наследство наложи появата на обобщителни трудове. Първият от тях бе универ ситетският учебник «Българска народна поезия» от П. Динеков (1949). В 1950 г. под редакцията на Г. Керемидчиев из-

лезе сборният труд «Българско народно творчество» със студии и статии от Г. Керемидчиев, Д. Осинин, Ст. Илчев, Цв. Минков, Кр. Генов, Ст. Стойкова, В. Вълчев. В 1959 г. бе отпечатан големият труд на проф. Йорд. Иванов «Българските народни песни». Проф. Иванов работи грижливо върху тоя труд, използувайки като основа лекциите, които периодически четеше в университета. Трудът на Йорд. Иванов е особено ценен с конкретното разглеждане на песенните жанрове и богатите исторически данни, които съдържа. В същата 1959 г. се появи и «Български фолклор», ч.I, на П. Динеков. Шест години по-късно Цв. Романска издаде своята книга «Българската народна песен» (1965). Този труд и двете христоматии «Българско народно поетическо творчество» (III изд. 1969) и «Славянски фолклор» (II изд. 1970), снабдени с кратки очерци и библиография, представят много добри университетски помагала. Закръглена представа за обособеностите на българския фолклор дават и обстойните предговори към 13-томното издание «Българско народно творчество», почти всички са написани от специалисти. Синтетичен характер има и прегледът, който Хр. Вакарелски прави на българското народно поетическо творчество в своя голям труд «Етнография на България», излязъл на полски и немски. В него той е обобщил резултатите на дългогодишните си изследвания на българския фолклор.

Друг важен момент в развитието на българската фолклористика след Втората световна война представят изданията на фолклорни материали. Тук е извършена широка дейност, която говори наистина за неимоверно нарасналия интерес на нашата общественост към народното поетическо творчество. Изданията имат разнороден характер — от строго научните до популярните. Между първите трябва да бъдат поставени излезлите томове (от XLIV до LII) на поредицата «Сборник за народни умотворения» с материали от Софийско, Копривщица, Новопазарско и Разградско, Разложко, Карловско, Добруджите, Беломорско, Тракия, Банат, събрани от Г. Попиванов, С. Русакиев, Зл. Цицелкова, Л. Ралев Д. и К. Малеви, М. и К. Телбизови и др. Тази поредица трябва да бъде продължена с по-ускорени темпове, защото действително представя съкровищница на нашата национална поетическа култура.

Институтът за музика издаде няколко ценни сборника с песни, които заедно с изследванията в областта на музикалната фолклористика трябва да бъдат разгледани специално.

По същата причина не се спирам и на изданията на паметници на народното изкуство.

Трябва да бъдат отбелязани няколко издания, свързани с историята на българската фолклористика. Бяха преиздадени «Български народни песни» на Бр. Миладинови, «Народни песни на македонските българи» на Ст. Веркович и «Български притчи или пословици и характерни думи» на П. Р. Славейков. Излязоха вече три тома от четиритомното издание на сборника на К. Шапкарев. Предстои преиздаването на «Български народен сборник» на В. Чолаков. Тази издателска дейност трябва да продължи, защото дава на науката и прави достъпни за по-широк кръг читатели съкровищата на поетическия гений на нашия народ.

Особено място заема 13-томното издание «Българско народно творчество», дело на издателство «Български писател» (тринадесетият том — «музикалният» — бе издаден от «Наука и изкуство»). Макар че в подготовката на това единствено по рода си издание (никоя друга славянска страна няма подобно издание) взеха участие повече от нашите най-добри фолклористи начело с проф. М. Арнаудов, не може да не се отбележи, че то бе организирано и осъществено благодарение на въодушевението и благородната упоритост на двама писатели, горещи почитатели на народното поетическо творчество и негови отлични познавачи — Д. Осинин и Ив. Бурин.

Най-сетне трябва да бъдат отбелязани значителният брой популярни публикации на фолклорни творби, издания на «Български писател», «Народна младеж», «Народна просвета» и други издателства. Макар и предназначени за широк кръг читатели, те са грижливо подготвяни, снабдени с предговори и бележки; често носят поетични заглавия: «Ела се вие, превива», «Пустата хурка дрянова», «Рано преди слънце», «Горо ле, майко хайдушка», «Дърво столовато», «Юнак ясно слънце», «Мене ме, мамо, змей люби», «Сокол иде, гълъбица води» и др. Те бяха редактирани от М. Арнаудов, Д. Осинин, Ив. Бурин, Цв. Минков, В. Вълчев, Ан. Примовски, Г. Керемидчиев, Ел. Огнянова и др. и изиграха голяма роля за широкото популяризиране на художествените богатства на българския фолклор.

Накрая искам да отбележа една извънредно ценна инициатива — комплексното изучаване на известни райони в нашата страна: Странджа, Северозападна България, Родопите Добруджа. Резултатите от тези комплексни експедиции бяха обнародвани в няколко ценни сборника; в тях намериха своето място и проблемите на фолклора.

Ето пътя, който извървя нашата фолклористика в годините след Втората световна война. Че този път е бил интензивен и същевременно сложен, се вижда дори и от беглия преглед, който бе направен тук. Ако имах възможност да навляза в самата същност на проблемите, това би проличало още по-добре.

Можем ли да бъдем доволни от извървения път? Бих казал — да и не. Да — защото е извършено основното методологическо преустройство на нашия фолклористичен научен фронт, вниманието е насочено към такива големи проблеми като съвременния фолклор — особено антифашисткия и партизанския, където е събран почти целият материал и са решени важни исторически и теоретически въпроси; проучено е съвременното състояние на юнашкия епос, предприето е проучването на хайдушките песни; написани са монографични изследвания върху отделни жанрове (баладите, гатанките), започнати са проучвания на преданията и легендите, на художествения метод; написани бяха цяла редица изследвания върху носителите на фолклора; изяснени бяха някои страни на големия проблем фолклор и литература; извършена бе известна работа по въпросите на историята на българската фолклористика. Тук трябва да се прибавят и цялостните, обобщителни прегледи на българското народно поетическо творчество, където бяха поставени и решени някои важни теоретически въпроси, и голямата издателска дейност. Картината ще стане по-пълна, ако се вземат пред вид и успехите при изследване на българската народна музика, хореография и народно изкуство.

И все пак нашата съвременна фолклористика има сериозни слабости както в научно, така и в организационно отношение. Цели области остават недостатъчно изследвани, напр. приказката, повечето от кратките жанрове, зачатъчните форми на театъра, преданията и легендите, средновековните извори на фолклора (има само отделни работи на Б.С. Ангелов, Д. Петканова и Н. Драгова), проблемите на поетиката, езика, стихосложението (в тая област не могат да се посочат изследвания от рода на основните трудове на проф. Ст. Джуджев за музикалния фолклор), междуславянските и междубалканските фолклорни отношения и т.н. Липсват и библиографско-регистрационни работи от голям мащаб.

Какви са задачите, които стоят пред българската фолклористика днес?

1. Трябва да продължи основната досегашна насока в из-

следването на народното поетическо творчество като безценна съкровищница на социални и морални добродетели, на удивителни естетически постижения, на богатството и изразителната сила на българския език. Нужни ни са повече научни трудове, които да разкриват отражението на националната съдба във фолклора, да изследват народнопоетическите творби като израз на народните очаквания и надежди — според познатото определение на Ленин. Фолклорът ни дава огромни възможности да надникнем в социалния живот на народа през вековете, в неговия философски и морален свят, в психиката му, в емоционалната му атмосфера. Това не значи, че ще търсим само познавателната стойност на народното поетическо творчество. Касае се за познание от художествен тип, от което следва, че фолклорът ще бъде изследван като изкуство, с всички негови творчески и естетически проблеми. Естествено тук ще влезе и големият проблем за ролята на фолклора в живота на народа — като носител на патриотични, етични и естетически ценности.

2. Трябва да засилим нашите изследвания върху проблема за националното в българския фолклор. Няма по-сложен въпрос от този, като се познава една от най-характерните особености на фолклора — неговата динамичност и подвижност, като изкуство с нестабилни национални граници, като проява на общуването на племена и народи, на различни исторически поколения и епохи. Но търсейки националното, същевременно ще решим и въпроса за интернационалните особености, за интернационалната функция на фолклорните творби Опростено казано, тук се откриват извънредно интересни черти в характера и психиката на българския народ (и вероятно не само на българския), който, от една страна, живее в постоянен стремеж за съхранение на онова, което е самобитно и самостоятелно, определено национално, а, от друга, непрекъснато общува — по силата на социалния живот — с други народности и народи. Такова разглеждане ще ни избави както от тесен национализъм, така и от космополитна безпочвеност.

Осветляването на тези трудни въпроси може да стане по пътя на сравнителното изследване, с методите на съвременната марксическа компаративистика. Трябва да се засилят решително изследванията в тази насока. Укрепването на балканистиката даде известен тласък на сравнителните изследвания, но те са още недостатъчни.

3. Пред нас стоят многобройни конкретно научни въпроси за решаване. Не бих искал да ги изреждам. Ще подчертая само

няколко неща. Твърде малко разискваме и решаваме теоретическите проблеми, свързани със спецификата на фолклора, неговите граници, произход, развитие, жанрове, с предмета и методите на фолклористиката и т.н. Дискусиите, които могат да възникнат при решаването на тези въпроси, ще допринесат за издигане на теоретическото равнище на нашата наука, за по-пълното усвояване на марксистко-ленинската методология.

Трябва да бъдат продължени конкретните изследвания на отделни жанрове и групи фолклорни творби, на теми, мотиви и сюжети в духа на най-добрите традиции на нашата фолклористика. Но необходимо е да се създадат и цялостни трудове на по-общи теми; от които ще спомена само някои: История на българската фолклористика; историческа монография върху ролята на фолклора в развитието на българската литература; проблемно изследване върху историята на българското народно творчество; цялостно изследване върху особеностите на народното стихосложение. Би могло да се помисли и за речник на българския фолклор (по образеца на «Sfownik polskiego folkloru», 1965). Време е българската фолклористика да се представи с по-крупни обобщителни трудове.

4. Трябва да продължи събирането и записването на фолклорни произведения. Понякога се чуват гласове (главно извън средата на фолклористите), че това е излишно, че има достатъчно записани материали. Въпросът е не да се увеличава просто количеството на материала; записването не е повторение на известното: по законите на фолклора всеки нов запис представя нова творба. Но тук по-важно е друго — времето, в което се правят съвременните записи. Бързото развитие на културата променя коренно бита на нашия народ и значително ограничава ролята и разпространението на фолклора. Сега е последната възможност да се запише онова, което подлежи на изчезване; ако пропуснем тоя шанс, поемаме голяма отговорност пред науката и бъдещето.

Но въпросът има и друга страна: събирането на фолклора в съвременния етап на неговото развитие и състояние поставя и редица нови теоретически въпроси. Те произтичат от новите явления, които се наблюдават: смесвания и взаимни въздействия между фолклор и литература, между лично и колективно творчество, фолклоризиране на литературни творби, отношения между фолклор и песенен репертоар на народа и т.н. Наблюдават се и редица междинни явления между фолклор и литература, творби на границата на литературата (от рода на «лубочная литература», «literatura brukowa», «literatura sa-

morodna», «панаирджийска литература» и др.) — тези явления у нас досега не са изучавани. А те са особено интересни в един период, когато самодейността играе твърде голяма роля и когато между другото графоманията се шири по всички посоки.

5. Пред нашата фолклористика стоят за решаване и редица организационни въпроси. Ще се спра само на най-важния в настоящия момент — създаване на списание по въпросите на българското народно творчество. За необходимостта от такова списание няма никакъв спор. Но трябва да се премине вече решително от областта на пожеланията към практическо дело. Това е задължение преди всичко на Българската академия на науките. «Известията» на институтите не могат да изпълняват тая функция, а съществуващите филологически списания гледат на фолклора като на доведено — или поточно — подхвърлено дете, което всички подритват. Чрез едно специално списание ще се почувствува присъствието на фолклористиката в българската наука и култура, около него ще се обединят всички научни работници в тази област. Засега то ще замести едно единно научно средище на фолклорните изследвания.

Не е нужно да се изреждат всички конкретни задачи, които трябва да решава съвременната българска фолклористика. Смятам, че нашите фолклористи ще могат да се справят с тези задачи — като използуват големия изследователски опит на миналото и като постоянно изучават съвременните постижения на марксическата фолклористика. Любов към науката, знания, добра организация на научната работа, труд, непрекъснат стремеж към усъвършенствуване — ето най-верния път към напредък.

ФОЛКЛОРЪТ И СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Не само за българската литература може да се каже, че фолклорът е една от най-важните творчески традиции в нейното историческо развитие. Някога бяхме свикнали да търсим взаимоотношения между фолклор и литература преди всичко от епохата на Възраждането насам, т.е. от XIX в. насам. Но редица по-нови изследвания вече показаха, че тези взаимоотношения се проявяват още в средновековието.[1]

Ако трябва да определим характера на взаимоотношенията между народно поетическо творчество и литература, ще изтъкнем, че се касае за връзки между еднотипни явления. Тук няма да се спирам на стария въпрос за близостта или тъждествеността между фолклор и литература, за специфичните особености на едната и другата област на художественото творчество, за взаимните им преливания, с оглед на което се е решавал и въпросът за тяхната принадлежност към една или друга наука.[2] За темата, която ни интересува, по-важното е да изтъкнем, че фолклорът и литературата представят словесното поетическо творчество на човека, дават художествено познание за света, като използуват образно-художествената функция на езика. Това принципно единство между народно поетическо творчество и литература е изтъквано многократно. Тук бих искал да припомня само едно изказване на Б. Кроче: «Там, където народната поезия се явява като истинска, действителна поезия, тя не се отличава от художествената, също тъй завладява и доставя наслаждение. Различието между тях

[1] *Цв. Вранска (Романска)*, Апокрифите за Богородица и българската народна песен, СбБАН, кн. 34,1940; *Д. Петканова Тотева*, Въпроси на старобългарската литература, София, 1966 («Апокрифна литература и фолклор», стр. 121—159); *Св. Николова*, Патеричните разкази и фолклорът, в: Фолклор и литература, 1968, стр. 61—68. Вж. и съветския труд: Русская литература и фольклор (XI—XVIII вв.), Ленинград, 1970.

[2] Вж. *П. Динеков*, Из историята на българската литература, София 1969 (Фолклор и литература, стр. 250—287).

и съответно с това определението на едната и другата носи характер. . . психологически и е свързано само с преобладаващите тенденции, а не с тяхната същност». . .[1]

Когато говорим за отношенията между фолклор и литература в исторически план, трябва да отбележим две неща. Първо — характерът на тези отношения е различен в различните исторически периоди (той се е изменял от редица обстоятелства, които трябва да се открият и анализират във всеки конкретен случай). Второ — не съществува единство и пълно съвпадение във взаимните отношения между фолклора и останалите изкуства (музика, танц, живопис, дърворезба, керамика и т.н.). Много важно е това обстоятелство да се изтъкне, когато се разглежда проблемът за фолклора и съвременната литература — в тая съпоставка музика и литература в никакъв случай не могат да бъдат взаимно заменяни.

Не влиза в задачата ми да проследявам подробно историческото развитие на отношенията между българската литература и българския фолклор. Ще посоча само, че старата българска литература — за разлика от други национални литератури — не се заражда в недрата на народното поетическо творчество; нейните корени са другаде: във възприетата християнска култура през IX в. и във всички следващи от този факт явления на взаимоотношения с византийската литература и култура. С това съвсем не се изключва ролята на фолклора в развитието на българската средновековна литература. Следите на фолклора могат да се открият още в първобългарските надписи на гръцки език, които в същност представят в VIII и IX в. най-ранната фаза на историята на писмеността в България. Тези следи личат още по-добре в някои жанрове на старобългарската литература: апокрифите, житията, белетристиката, историческите разкази и летописните бележки, сентенцията. Но взаимните проникванията между фолклор и литература не дават образа на старобългарската литература.

Народното поетическо творчество прави голямата си кариера в историята на българската литература през XIX в., през епохата на Възраждането. И това е колкото национално, толкова и интернационално явление, като се вземе пред вид събуждането на интереса към фолклора в целия европейски свят през XVIII и XIX в. и голямото място, което фолклорните традиции заемат в историята, тематиката и поетиката на романтизма. У нас се явяват допълнителни исторически условия: преходът от средновековен тип изкуство към нов, мо-

[1] *Дж. Коккьяра*, История фольклористики в Европе, Москва, 1960, стр. 540.

дерен тип, към ново художествено съзнание — преход, който се извършва тъкмо в епохата на Възраждането.[1] Народното поетическо творчество в този процес изиграва огромна роля. Тази роля се проявява във всички направления: създаване на нови жанрове, преминаване към нови художествени методи, изработване на нова поетическа образност, търсене на същността на националния характер и психика, разкриване на връзката между минало и настояще чрез исторически аналогии, стил, език и т.н. В продължение на няколко десетилетия чрез делото на Н. Геров и Чинтулов,Раковски и П.Р.Славейков, Л. Каравелов и Ботев българската възрожденска литература получава национално идейно и естетическо лице, оформя се като качествено ново явление в сравнение със средновековната традиция. Участието на фолклора в това бързо развитие има първостепенно значение.

Първото голямо съмнение за възможността на народното поетическо творчество да играе постоянна и трайна роля в развитието на литературата се появи в периода след Освобождението. На първо време това съмнение не се чувствуваше — като че нищо не беше се променило. Писателите и през този период декларираха непрекъснато своето възхищение от народнопоетическите творби. Вазов заявяваше, че има пред себе си постоянно сборника на братя Миладинови — като неизчерпаема художествена съкровищница. Той търсеше изход от личните си душевни терзания във вълшебния образен свят на народната поезия (поемата «В царството на самодивите»). През този период Пенчо Славейков написа възторжените си статии за народната песен. Влиянието на фолклора може да се забележи дори и у един белетрист като Т. Г. Влайков.[2]В атмосферата на народната поезия израсна поет като Ц. Церковски. Народнопоетически теми и мотиви се разработваха от цяла редица второстепенни писатели, следите на чието творчество времето вече е заличило в нашето съзнание. Трябва да прибавя, че интересът към фолклора като богата художествена съкровищница изобщо и за литературата по-специално се поддържаше и теоретически; фолклорът в това отношение нямаше принципни противници. И все пак ролята му като ос-

[1] Вж. разработката на тези проблеми у *Г.Д. Гачев*, Ускоренное развитие литературы (На материале болгарской литературы первой половины XIX в.), Москва, 1964; *Б. Ничев*, Увод в южнославянския реализъм, София,1971.

[2] *П.П. Славейков*, Събрани съчинения, V, 1959, стр.46.

новен фактор, формиращ образа на българската литература, беше свършена.

Ако трябва да се търси през този период някакво по-значително явление в развитието на българската литература, което да се обуславя от влиянието на фолклора, това е несъмнено големият експеримент, който направиха Пенчо Славейков, П.Ю. Тодоров и Яворов. Те бяха убедени, че от фолклора могат да извлекат богатства, които да оплодят новата българска литература в сюжетно и образно, стилово и езиково отношение и най-важното — да ѝ придадат дълбоко национален характер. Тук успехите им са безспорни: балади и поемите на Пенчо Славейков, стихотворенията на Яворов, някои идилии на П.Ю. Тодоров. Но тези трима големи български писатели не се задоволиха само с това; поставиха си за задача да превъзмогнат националното и върху елементите на фолклора да разрешат големите идейни и художествени проблеми от общоевропейски и световен мащаб, така както тези проблеми бяха поставени в края на XIX и началото на XX в. Този техен стремеж се развиваше в атмосферата на сложни противоречия в литературното дело на писателите, при поляризация на естетическите им търсения — от национална самобитност към европеизъм. Струва ми се, че не ще бъда далеч от истината, ако кажа, че, изобщо взето, този опит да се изразят чрез сюжетите на фолклора големите проблеми на епохата претърпя крах. Самият Яворов, когато се докосна до сложния вътрешен свят на съвременния човек, т.е до своите собствени трагични конфликти, изостави художествената основа на народната песен и потърси нова поетика и нови изразни средства. Някои наричат това бягство от реализма, от сферата на националното. Нищо подобно; това беше просто една художествена необходимост, произтичаща от идейно изразната ограниченост на народната поезия.

Тук достигаме до един проблем, който е основен за темата, която сме поставили за разискване: отношението на фолклора към съвременното изкуство.

Въпросът за историческата и художествената ограниченост на фолклора не е нов в теорията на фолклористиката: напоследък отново го постави съветският литературовед Л.И. Емелянов.[1] Тази ограниченост се проявява не само в лип-

[1] *Л.И. Емельянов*, Изучение отношений литературы к фольклору, в: Вопросы методологии литературоведения, М.—Л., 1966, стр. 256—283; вж. също *Б.Н. Путилов*, О некоторых проблемах фольклоризма советской литературы, в: Вопросы советской литературы, IV, 1956.

сата на монументални жанрове на прозата (повест, роман), в недоразвитостта на драматическия жанр, но преди всичко в относителната неразвитост на художественото мислене, което прави невъзможно със средствата на фолклора да се отрази сложната съвременна действителност и да се решат «непрекъснато усложняващите се задачи на художественото развитие на обществото»[1]. Така например Емелянов изтъква, че със средствата на фолклора не може да се отговори на редица важни изисквания на реализма; литературата разполага с несравнено по-голям опит в областта на реалистичното изображение, отколкото фолклорът.[2]

С това може да се обясни и видимото редуцирано влияние на фолклора у нас в литературния процес след Освобождението.

Трябва веднага да отбележа, че като изтъквам ограничеността на фолклора, съвсем не давам отрицателно решение на основния въпрос — за възможността на фолклора да влиза в отношения със съвременната литература. На такова отрицателно отношение биха противоречили преди всичко фактите на българската литература.

Но онова, което днешното литературно развитие отхвърля, то е реставрацията на фолклора. Анахронизъм е да се реставрират в съвременните литератури известни форми на използуване на фолклора, характерни за епохата на Възраждането и за първите години след Освобождението; например заемане на стихосложение и стилистика, възпроизвеждане на фолклорни сюжети със съвременни стихови форми. Подобни прояви бихме могли да наречем направо външен фолклоризъм; много често те граничат направо с имитацията. Стремежът към реставрацията на фолклора не значи само грубо и анахронично подражание, което мъчно може да намери защитници; той има и друг вариант: създаването при съвременни условия на единични крупни поетически произведения, изградени изключително върху фолклорна основа.[3] Друга разновидност на тази тенденция е схващането, че е възможно чрез фолклора да се развие втори поток в съвременната българска литература, с ярка национална стилова окраска.

Тези две тенденции ми се струват малко възможни в нашия

[1] *Л.И.Емельянов*, цит. съч., стр.275.
[2] *Л. И. Емельянов*, цит. съч., стр. 276; вж. и *К.С. Давлетов*, Фолклор как вид искусства, Москва, 1966, стр.324—363.
[3] *Ив. Бурин*, Народно творчество и художествена литература, София, 1967 (Някои поуки от юнашкия епос, стр.136—157).

XX век — век на сложно интелектуално и философско мислене, на все повече нарастваща интеграция на изкуство, наука и философия, на видимата тенденция за създаване на ненационална, интернационална, световна тоналност в художествения живот — не като белег на идеологическо единство на света (смешно е да се говори за такова единство), а като резултат на развитието на техниката, комуникациите, средствата за информация. В някои области на изкуството тая обща, интернационална тоналност е поразителна, например съвременната архитектура.

В такъв случай в какво се изразяват перспективите за взаимоотношения между фолклора и литературата в нашата съвременност?

1. Опитът в развитието на българската литература през последните петдесет години показва, че отношенията между фолклор и литература не са се разрушили, не са изчезнали. Нека се спрем на някои факти.

В сложната обстановка след Първата световна война проблемът за връзката с фолклора изчезна от първия план на литературния процес — като самостоятелен проблем; той се сля с многобройните въпроси за художествения метод на писателя. Своеобразно трансформирани елементи на народнопесенната образност и поетика могат да се открият дори в творчеството на революционните поети: Н. Хрелков («Балада за три сестри», «Бойчиновският последен бой» и др.), Ас. Разцветников («Полски стрели»), Ламар («Хайдути», «Мирни, размирни години»), Н. Фурнаджиев («Сватба»), Н. Вапцаров и др. Орлин Василев потърси образа на хайдутина, използувайки хайдушките народни песни («Хайдутин майка не храни»). Още в сборника «Ръж» Ангел Каралийчев внесе атмосфера, настроение и език, чийто извор до голяма степен се намира във фолклора. На фолклора е близък и Н. Марангозов в забележителната си поема «На повратки в село». Редица моменти от чудесния хумор в разказите на Чудомир също се докосват до фолклора.

Но несъмнено най-значителният факт на общуване с народното творчество в периода между двете световни войни представят цикълът «Старонародни мотиви» в първата книга на Е. Багряна «Вечната и святата» и «Старопланински легенди» на Йорд. Йовков. Познавайки отлично народната поезия, Багряна изгражда образи-синтези с голяма поетическа сила, без да пренася конкретни песенни мотиви, без да прави заемки или цитати; по свой оригинален начин тя създава художествена тъкан, в която както старонародните образи, така и симво-

лизираните чрез тях съвременни стремежи на жената звучат съвършено естествено («Стихии», «Младост», «Кукувица» и др.). И при Йовков не се касае за пренасяне на образи и стилистика от фолклора в прозата. Имаме работа с едно много по-сложно явление, с трансформиране на един цял мисловен свят, на една жизнена философия в художествена действителност. Веднага трябва да изтъкна, че фолклорният елемент както у Багряна, така и у Йовков е само част от творческия процес, но не е нито основен момент, нито преобладаващ фактор.

Опитът на нашата литература между двете световни войни ни дава един важен урок: пътят на фолклоризма като самостойно литературно-историческо явление (от типа на творческите прояви на Пенчо Славейков и П.Ю. Тодоров) е завършен и изчерпан. Взаимоотношенията с фолклора преминават в по-сложна фаза, получават своеобразно място в творческата лаборатория на писателя, продължават да съществуват като променена енергия във вътрешния художествен свят на писателя.

Върху тази основа се развиват отношения между фолклор и литература и в периода след Втората световна война, в нашата нова, социалистическа действителност. Проявите на традиционния фолклоризъм са сравнително малко и прозвучават по-скоро като анахронизъм. Така наречените «селски поети» не се издигат до някакво особено литературно явление.

Струва ми се, че ако е необходимо днес да се търси път по близо до демократичните творчески традиции на народа, този път трябва да води не толкова към традиционните форми на фолклора, колкото към масовата, преди всичко революционната песен, намираща се често на границата между фолклор и литература. Напоследък масовата песен все повече привлича вниманието на изследвачите — както в исторически, така и в съвременен план. Много интересни са изследванията за ролята на руската революционна масова песен в творчеството на съветските поети Д. Бедни, М. Исаковски, В. Лебедев-Кумач, А. Твардовски и др. Твардовски изтъква, че творческите корени на неговата бележита поема «Василий Тьоркин» се намират в масовата песен, във вестникарския фейлетон, в частушката. в репертоара на естрадата и т.н.[1]

Когато говорим за взаимоотношенията между фолклор и

[1] Вж. сборник «Русская советская поэзия и народное творчество», Ленинград, 1955; *П.С. Выходцев*, Русская советская поэзия и народное творчество, М.—Л., 1963; *В. Чичеров*, Вопросы теории и истории народного творчества, М., 1959. стр.159—224; *А. Бочаров*, Советская, массовая песня, М. 1963, и др.

литература в днешни дни, много по-интересни са явленията, които наблюдаваме в областта на прозата. Ще спомена трима автори: Йордан Радичков, Николай Хайтов (главно «Диви разкази»), Антон Дончев («Време разделно»). Присъствието на фолклора в тяхното творчество е несъмнено и все пак върви по невидими линии. То не е нито в жанровите форми, нито в пряко използувани образи и мотиви. Присъствието на фолклора се проявява преди всичко в дълбокото вътрешно съдържание на образите (битово, психологическо, мисловно, национално), в структурата на разказа, в някои похвати на повествованието, в някои средства на стилистиката, в народността на цялата идейно-естетическа атмосфера. Например изключително интересна у Радичков е ролята на гротеската, а нейните корени могат да се намерят във фолклора, в народната фантазия. Или един друг похват, използуван широко както в разказите, така и в драмата «Суматоха» — вариацията, близка до фолклорната вариантност.[1] Всички тези моменти у Радичков биха могли да бъдат назовани с един термин, с който си служи напоследък съветската фолклористика — «вътрешен фолклоризъм».

Заслужава внимание още един въпрос, който в нашата наука не е разработен: ролята на фолклора във формирането и развитието на социалистическия реализъм. Този въпрос се разисква широко в съветската фолклористика—и не само с оглед на теорията, но и с оглед на практиката на съветската литература, като най-често се свързва с народността и националното своеобразие.[2]

2. Като минаваме от фактите към перспективите, трябва да отбележа, че и в нашата съвременност фолклорът запазва значението си като изкуство, родено дълбоко в народните недра, разкриващо не само бита и историята, но преди всичко народната душевност. Фолклорът продължава да бъде важна съставна част на националната култура, съкровищница на националния живот. Оттук и своеобразният начин, по който и днес възприемаме фолклора — не само естетически (той несъмнено притежава неповторими естетически ценности), но и емоционално, патриотически, с любопитни очи, изправени пред един чуден, богат, неизчерпаем с познавателната си стойност свят. Тъкмо затова нашето възприемане на фолклора представя комплекс от чувства и своеобразни впечатления.

[1] Вж. *П. Тютев.* Съвременната българска сатира и фолклорът, в: Фолклор и литература, София, 1968, стр. 170—171.

[2] Срв. *П.С. Выходцев*, Русская советская поэзия и народное творчество М.—Л., 1963.

Искам да изтъкна не познавателното значение на фолклора изобщо, а специално познавателното му значение за писателите, за развитието на литературата. Фолклорът никога няма да загуби за тях огромната си стойност като резервоар от данни за бит, като знание за психология, нравствени принципи, народна философия и т.н. Съвременните български писатели знаят добре това. Не мога да си представя, че без познаване на фолклора биха могли да бъдат написани не само творбите на Йорд. Радичков, Н. Хайтов, Ант. Дончев, но и романите на Д. Талев и Г. Караславов, «Цената на златото» на Г. Стоев, «Летопис за смутното време» на В. Мутафчиева и др.

3. Познавателното значение на фолклора за литературата не бива да се разбира само като фактология, като съкровищница от знания. Има една област, в която урокът на народното поетическо творчество притежава твърде важно значение за писателя: оценката на националната историческа съдба, оценката на историята. Добре е известно, че в народните песни, приказки, предания, легенди, пословици и т.н. историческите детайли могат да бъдат неверни, фантастични и историкът мъчно може да ги използува като свой извор. Но над тези фантастични детайли стои целокупната историческа оценка, която в перспективата на времето се явява изключително правдива. Тази «историческа обективност» се дължи на своеобразието на самия фолклор — като творчество, което се развива в продължителен период от време, свързана е с продължителното битуване на фолклора в народната среда и отразява отношението на дълга редица поколения към историческите образи и събития. Демократичната основа на тази «историческа обективност» произтича от колективния характер на фолклора във всички негови аспекти.

Тъкмо в тази насока има над какво да се замисли съвременният писател: как да даде правдива оценка на историята. Въпросът е сложен и е трудно да се навлезе в неговите подробности в рамките на една статия. Ще посоча само един конкретен пример: големият успех преди няколко години на драмата «Иван Шишман» от К. Зидаров се дължи между другото и на обстоятелството, че образът на последния български цар бе изграден върху основата на народните песни и легенди и носеше в себе си народната оценка, тъкмо тази «историческа обективност» на фолклора.

4. Трябва да изтъкнем, че и в нашата съвременност отношението на писателя към фолклора продължава да бъде естетическо — въпреки ограничеността на народното творчество,

за която вече говорих. Ще повторя — не става дума за изграждане на поетиката на съвременната литература върху естетическите принципи на фолклора, нито за създаване на народно-фолклорни стилови течения. Сложността на задачите, които стоят пред съвременната литература, отрича подобна възможност. Но цяла редица естетически принципи на народното поетическо творчество не са мъртва история. Тук не говоря за такива общопознати неща като простота, непосредност, естественост, демократизъм и т.н., които високо се ценят от времето на Гьоте насам. Бих искал да посоча явления, които на пръв поглед правят взаимно непроницаеми и взаимно изключващи се съвременната поезия и народната песен: асоциативното поетическо мислене и свободния стих. По тези въпроси водих през пролетта на 1971 г. спор в Бургас с младите поети Н. Йорданов и Хр. Фотев. И трябва да призная — за възможната аналогия в поетическото мислене на днешните поети и народните певци не аз убеждавах тях, а те — мене. Този факт говори немалко за естетическия интерес, който фолклорът притежава за съвременните български поети.

Разбира се, някои фолклорни жанрове могат направо да имат връзка с днешната поезия и да бъдат продуктивни (напр. епиграмата).

5. Най-сетне трябва да подчертая, че един стар въпрос — за фолклора като съкровищница на българския език — още не е слязъл от сцената. И няма да слезе. Защото нашият литературен език, който често нагазва в блатото на шаблона и бюрократическата фразеология, има нужда да се освежава в чистия извор на народната реч.

Разбира се, безумие ще бъде, ако смятаме, че можем да изразим нашия сложен съвременен свят със средствата на езика на народната поезия, формиран върху друго историческо равнище. Но народната реч съдържа емоционална непосредност и образна изразителност, които за писателя са, чиста изворна вода — връщане към първичната сила на словото.

Мисля, че това са основните перспективи, в които ще се развиват взаимоотношенията между фолклор и литература в нашата съвременност. Не бих искал да правя обобщения и изводи за другите изкуства, но за литературата отдавна е преминало времето не само на имитацията, но и на така наречените художествени разработки на фолклорни теми и мотиви. Литературните факти на нашата съвременност показват, че се намираме в друга фаза — във фазата на трансформация на творческата енергия.

СРЕД СЛОЖНИТЕ ВЪПРОСИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Въпросите на езика са сложни и многобройни, мъчно могат да бъдат обхванати в една вестникарска дискусия, а още по-мъчно могат да бъдат решени. Заслугата на редакцията на в. «Отечествен фронт» и на акад. Ем. Джаков, който написа първата статия (бр.8198 от 12 .II. 1971 г.), е не толкова в предложенията, които се правят за решаване на тези въпроси, колкото в самото им поставяне — и то в една атмосфера на искрена загриженост. Няма никакво съмнение, че е извънредно важно и много полезно да се заговори за езика от такава висока обществена трибуна.

Бих искал да се спра само на няколко неща. Преди всичко ще ми се да изтъкна, че проблемите на езика не могат да бъдат решени правилно, ако не бъдат поставени на научна основа, ако не се вземат пред вид резултатите на научните изследвания. Подчертавам тази мисъл, защото у нас отдавна съществува схващането, че езиковедите са негодни да помогнат за развитието и обогатяването на езика, а само му вредят. Това схващане се шири най-вече в писателските среди. Особено остро и саркастично писа за езиковедите Пенчо Славейков, наричайки ги с най-обидни епитети (в статията си «Език и култура», в очерка за Иво Доля в книгата «На острова на блажените» и другаде). За него «езиковедците са езикоедци», «велики гробари на езика», «речникът е ковчег за смъртните останки на езика, а граматиката — погребални обреди при неговата смърт». Единствено писателите са творци на езика; Славейков «защищава правото на творците да бъдат диктатори и насилници в езика — едно право, което ражда често незаконни, но хубави рожби, защото това са рожби на силата и любовта».

Припомням думите на Пенчо Славейков, за да покажа че конфликтът между писатели и езиковеди е твърде стар. И днес можете да чуете от наши видни писатели най-остри преценки за съвременните представители на българската езиковедска

наука. Мисля, че не е нужно да се доказва обширно колко са несправедливи тези преценки. Българското езикознание има големи традиции; достатъчно е да се припомнят имената на Н. Геров, Л. Милетич, Ал. Теодоров-Балан, Б. Цонев, Ст. Младенов, Ст. Романски и др. Нашето езикознание се намира на голяма висота и днес; с пълно основание може да се каже, че е една от най-добре развитите съвременни български хуманитарни науки. Не бих искал тук да поставям на разискване стария въпрос — кой «твори» езика, но съвсем неправилно е да се отрича ролята на езиковедите в това отношение. В течение на десетилетия проф. Ал. Теодоров-Балан бе нападан и осмиван от писатели и хумористи, но в нашия съвременен език са останали от него думите: *усет, заплаха, възглед, предимство, поява, проява, летовище, украса, творба, гледище, становище, излет, кланница, хижа* (планински туристически дом), *съответен, преходен, общувам, съвпадеж, гласеж и др.*

Разбира се, езиковото строителство не се състои само в създаването на нови думи, в обновяване и обогатяване на речника; то засяга всички страни на езика. Когато се заговори за правилното развитие на българския език, най-често се дават примери за употребата на отделни думи, а езикът е много по-сложно явление. Грижите, които се проявяват към него, могат да бъдат резултатни, ако се познава неговата история, състоянието на неговите диалекти, мястото му сред другите славянски и балкански езици, взаимните отношения между различните негови стилове и т.н., а това са проблеми, които езиковедите изучават обстойно със строги научни методи. Нима може да се дават препоръки и насоки за правилното развитие на езика, ако не се използуват резултатите на научните изследвания? В нашия век на огромен напредък на науката хрумванията и импресионизмът, интуицията и любителските пожелания не могат да бъдат надеждна основа при решаване на сложните езикови въпроси.

С това не се отрича правото на писателите да се занимават с проблемите на езика, да изразяват своята загриженост за насоките на неговото развитие. Защото писателите повече от всички боравят с езика, той е неотделима част от тяхната творческа работа, тяхно сечиво, стихията, в която се раждат и живеят художествените замисли и образи, тъканта, чрез която придобиват материален израз. Всички си служим с езика — във всекидневните ни човешки отношения, в обществения живот, в науката, в журналистиката, в литературната критика

и т.н., и това ни дава право да имаме отношение към неговите проблеми. Но всеки от нас използува един или друг стил на езика, един или друг негов пласт, докато писателят-творец борави с неговата цялост, с всички негови прояви, с цялото му разнообразие. Художественото творчество е отражение на пъстрия, многобагрения живот, виден хоризонтално и отвесно, в социален и психологически разрез, във времето и пространството, в пълното му идейно съдържание. При това писателят е не фотограф и копист, а творец. В резултат на своите наблюдения, на личния си жизнен опит, на дълбокото си проникване в действителността той сътворява образи, които са колкото реални, произхождащи от заобикалящия ни свят, толкова и новосъздадени, единствени и неповторими. Казано грубо, чрез перото на писателя действителността възкръсва за нов живот, личните мисли, наблюдения, чувства, впечатления оживяват в един нов — обективен и художествен свят.

Какво е мястото на езика в този новосъздаден художествен свят? Без езика ние изобщо не можем да си го представим, без езика той изобщо не може да бъде сътворен. Не става дума само за така наречения авторски текст — когато авторът говори, разказва и описва (нещо, което също изисква огромни творчески усилия и езиково умение), но за езика на героите, които могат да произлизат от различни социални среди и от различни географски територии, да се намират в най-разнообразни психологически състояния, да живеят в различни исторически времена. Въпросът не се свежда само до това да познаваш териториалните и социалните диалекти, миналото на езика, отделните езикови стилове, защото езикът на художествената творба не е просто копие на онова, което съществува в действителност, а е своеобразно обобщение, което в края на краищата значи творчество. Тъкмо тук талантливият писател показва своето творческо умение — както в областта на езика, така и в другите съставки на творческия процес. Тук се извършва великото тайнство на изкуството — и магията на словото играе първостепенна роля.

Когато четеш «Дивите разкази» на Н. Хайтов и се възхищаваш от народното многообразие на неговия език, си казваш: сякаш писателят е поставил магнитофон и просто е записал онова, което родопските хора са му разказвали. Дълбоко заблуждение! Езикът на Хайтов съвсем не е механична регистрация, а особен художествен подбор, продиктуван от законите на изкуството. Може да звучи парадоксално, но живият, непосреден, избликнал и окъпан в дълбоко народна атмосфера

език на «Дивите разкази» е колкото народен, толкова и «хайтовски», новосътворен и особен. Това може да се каже и за другия нашумял и талантлив наш съвременен белетрист Йордан Радичков.

Още по-убедителни са примерите от нашата класика. Спомнете си най-хубавите произведения на Иван Вазов, Елин Пелин и Йордан Йовков. Каква творческа мощ е залегнала в техния език, чрез който оживяват цели епохи, многобройни човешки образи, един богат и многообразен свят, нашият национален живот. Колко усилия са им били необходими, какво богатство от думи, какви извиви на речта, колко изразни отсенки, за да отразят и същевременно да пресътворят оная многоцветна действителност, която се крие в техните творби. Обстоятелството, че писателят използува цялото богатство на езика и заедно с това го твори, е едно огромно негово предимство и му дава право на глас във всяка езикова дискусия.

Тук няма да се спирам на въпроса как се създава писателското умение в областта на езика. Несъмнена роля играят жизненият опит, личната дарба, усетът и по-малко теоретичните познания. Писателят умее да долавя чрез своя усет дълбоките развойни тенденции на народния език и да ги отразява в произведенията си. И още нещо: свързан с живота, с неговия многолик образ, с всички среди и слоеве на обществото, с непрекъснато извършващите се изменения в облика на нещата, той неизбежно отразява и динамиката на езика. Струва ми се, че няма друг обществен орган, който така бързо да отеква на тази динамика, както художествената литература. Това още повече увеличава нейното значение като съкровищница на националния език.

Мисля, че е очевидна важната роля на писателите в развитието на езика. Езиковедите съвсем не подценяват тази роля. Лингвистичните проучвания непрекъснато се градят върху материал, взет от произведенията на литературата. Лесно ще се убедите в това — разгърнете която и да е българска граматика, който и да е български речник. Тук не става дума за специалните изследвания върху езика на писателите (те също не са малко), а за езиковедската наука изобщо. Разбира се, нейният материал не се ограничава само в примерите, взети от художествената литература, но тези примери заемат изключително важно място в изследователската работа.

По самото естество на своята дейност писателите са най-тясно свързани с проблемите на езика. Те са особено чувствителни спрямо неговото развитие. Тяхно право е да издигат

протестен глас срещу покварата, замърсяването, обезличаването на родния език. Тяхното недоволство често се насочва срещу езиковедската наука. Причината е главно в нормите, които граматиката създава. В своята статия проф. Л. Андрейчин добре обясни, че тези норми са неизбежни: «Нормативността на езика произтича от самата му природа. За да служи като средство за общуване, той трябва да бъде еднакъв за тези, които общуват чрез него.» Обикновено писателите смятат нормите като сковаване на езика. Тук няма да се спирам на въпроса, доколко това обвинение е справедливо. Вярно е само едно, че художественият творец може да отрази известни моменти от динамиката на езика, които науката не е успяла още да регистрира. Нормите най-малко могат да бъдат приложени към художествения стил — писателят има значително поголяма свобода на действие. Но функцията на езика засяга разнообразни обществени среди и обществени дейности — липсата на норми ще доведе до анархия и разрушение на езиковата система.

Конфликтът между езиковеди и писатели едва ли скоро ще изчезне. Но конфликтът е едно, а несправедливите нападки са съвсем друго. Приведох думите на Пенчо Славейков, за да покажа до каква крайност тези нападки могат да стигнат. Ако се анализират съответните статии на Славейков, ще се види, че в голямата си част обвиненията са несъстоятелни. Проблемите на езика не само че не разделят писатели и езиковеди, а тъкмо обратното — трябва да ги обединяват в един общ фронт за защита на родния език, в една обща патриотична грижа. Творчески усет, жизнен езиков опит, специална научна култура не си противоречат, но взаимно се допълват.

Искам особено да наблегна на езиковата култура. Тя няма да се създаде нито с дискусии, нито с горещи призиви към нашата общественост. Тя трябва да се насажда системно във всички среди на обществото и преди всичко в училището. Добро познаване на българския език значи преди всичко добри учители. Но това е голо пожелание при сегашните условия за учителската професия и при недостатъците, които съществуват при приемане на бъдещите учители във висшите учебни заведения. Много може да се говори за незадоволителния състав на студентите по българска филология в Софийския университет.

Не бива да се отмине и програмата по български език в средните училища — в горните класове системно езиково обучение не съществува.

Струва ми се, че когато говорим за грижи за езика, трябва

да почнем от училището, а след това да преминем към печата, радиото, телевизията, администрацията и всички други средища, в които навреме взетите мерки могат да дадат в бъдеще благотворни резултати. Но грижите за езика не бива да се изразяват само в конкретните специални мерки. Състоянието на езика е в зависимост от общото културно развитие. Грижите за езика означават и непрекъснато повишаване на културното равнище на нашия народ.

Всички сме съгласни, че състоянието на родния език е тежко; той боледува сериозно. Тревогата на акад. Ем. Джаков е оправдана. Но що се отнася до белезите на болестта, съществуват твърде големи различия в обнародваните досега статии. Различни са и препоръките, които се дават. Убеден съм, че е трудно да се намерят общи препоръки. Езиковата действителност е много сложна, езикът е твърде разнородно явление. Обща е грижата и обща е тревогата, но пътищата са различни. Писателите се интересуват преди всичко от езика на художествената литература и с право воюват срещу неговата скованост, борят се за неговото приближаване до живия, колоритния, непосредния, «сладкодумния» език на народа. Този стремеж бе изразил още Йовков, когато говори за езика на Вазов: «В литературния език, на който пишем, има една логика на разсъдъка, има една граматичност, която го умъртвява. Тук почти винаги се почва правилно с подлога, подир който следва прилогът и останалите определителни допълнителни думи. А в живата говорна реч — какво движение! Думата, с която почваш, линията на движение и капризите ѝ, премълчаванията, прибързванията, избухванията, модулациите на гласа — в това е животът на тая реч.»

Йовков е прав, що се отнася до езика на литературата; редица съвременни писатели разчупват шаблона и търсят поголяма близост с народния език. В най-общ смисъл тази препоръка важи за цялостното развитие на книжовния език, но нейното конкретно приложение извън художествената литература, в научния и административния стил например, не може да доведе до особени резултати.

Много често обогатяването на езика се търси главно в използуването на диалектите, и то преди всичко на речника им. Наистина, съществуват чудесни народни думи, които трябва да могат да намерят място в книжовния език. Писателите непрекъснато черпят от народната словесна съкровищница. С някои народни думи могат да се заместят грозни и излишни чуждици. Но и тук възможностите не са безкрайни. Диалек-

тите отразяват определено историческо съзнание на нашия народ и съвсем не могат да задоволят нуждите на съвременното културно развитие. Интересно е, че Пенчо Славейков, който използуваше твърде широко диалектни думи и наричаше езика на П.Ю. Тодоров «дивен» (а знаем колко много народни елементи има в него), предупреждаваше, че трябва да се стремим към един «културен език», защото «какъвто е езикът, такава ще е и мисълта»; той отричаше категорично «значението на диалектите за живота на книжовния език». Нещо повече — Славейков обвиняваше филолозите, че умът им е «забъркан» от този «едностранчив» възглед («Език и култура»).

Когато се говори за грижи за езика, често се поставя въпросът за чуждиците. Най-големите борци срещу чуждиците са били в същност филолози (Ив. Богоров и Ал. Теодоров-Балан). Наистина в нашия език непрекъснато нахлуват чужди думи. Много често те изместват хубави български думи и са напълно излишни гости в нашата устна и писмена реч. Следователно няма спор, че такива чуждици трябва да бъдат отстранени. Но въпросът за чуждите думи изобщо е твърде сложен. Понякога тези думи дохождат масово при големи исторически промени в живота на българския народ. Най-често те проникват напълно естествено чрез развитието на науката и културата. В много случаи чуждите думи са съставна част от специалната терминология. Нужно ли е да се побългарява международната културна терминология?

Очевидно е, че не може да има в никоя наука единна световна терминология — особеностите на езиците и на културните връзки и влияния я правят невъзможна. Но винаги ще останат да съществуват в нашия език огромен брой международни, добили широка употреба научни и културни названия. Все пак в редица случаи може да се ограничи използуването на чужди думи и изрази — не поради някакъв криворазбран патриотизъм, а в името на основния принцип на езика — да осъществява връзката между хората. Дори в специалната литература трябва да се използува възможността научната мисъл да стигне до по-широк кръг читатели. Решително трябва да се избягва самоцелното увлечение в чужда терминология. Напоследък такова увлечение се забелязва дори сред езиковедските среди. Защо е нужно например да се употреби чуждицата «посесивен», когато може да се каже «притежателен»?

В дискусията неведнъж бе поставен и въпросът за шабло-

на. Съгласен съм с онова, което каза Блага Димитрова за причините на неговата поява и за неговата служба. Шаблонът е нахлул в печата, радиото и телевизията, затлачил е напълно административния език, шири се в училището и учебниците, във висшите учебни заведения. Шаблонът се ражда лесно: дума, създадена, за да се освежи стилът, може да се подхване от вестниците, почва да се използува непрекъснато и скоро се превръща в шаблон. В борбата срещу шаблона някои прибягват до «цветистост» и «поетизация». Това значи един недостатък да се замести с друг.

Борбата срещу шаблона не бива да се изразява само в стремеж за «освежаване» на езика, а във възвръщане на неговата простота, яснота, непосредност, живост и сила. Разбира се, общ образец на хубав език не съществува, мъчно могат да бъдат посочени правила и общовалидни препоръки. Личният момент в езика играе много голяма роля; оттук и разнообразието от индивидуални стилове. Но все пак има един принцип, който може да бъде поучителен — съобщителната функция на езика. Основното правило е: онова, което пишеш и говориш, трябва да стигне до читателя и слушателя, трябва да бъде разбрано. А за да бъде добре разбрано, трябва да бъдат използувани всички възможности, които езикът дава: силата и изразителността, яснотата и богатството на словото. Всички останали елементи са второстепенни и идват да засилят основната цел. Когато те придобият самоцелен характер, стига се до външни ефекти, до натруфеност, до неуместна стилизация. А това може само да намали съобщителната способност и яснотата на езиковия израз.

Трябва да се признае, че писателите изобщо са най-добрите майстори на езика, най-добре владеят неговите изразителни възможности, най-добре въплъщават неговата мощ и красота. Нашата литература може да посочи блестящи примери. Но смятам, че това е недостатъчно за развитието на един национален език. Кръгът на ония, които владеят великото изкуство на езика, трябва да се разшири във всички области на културата и науката. Журналистиката, публицистиката, философията, политическите науки, историята, езикознанието, литературната история, литературната критика и т.н. разкриват необятни възможности в това отношение.

Не бих казал, че тези възможности се използуват — тъкмо обратното. Но нека не бъдем нихилисти и да не отричаме онова, което е създадено в тази област. Нашата наука, публицистика и журналистика имат блестящи майстори на езика. Ще дам

един пример от миналото — Боян Пенев. Не познавам по-добър стилист в българската научна проза. Езикът на Боян Пенев е чужд на всякакви външни ефекти. Той притежава преди всичко точност и яснота. Но точността и яснотата не означават педантизъм и сухост, защото във всяка фраза се чувствува вълнението на мисълта. Богатството на езика идва не от стилистичната украса — Боян Пенев я пренебрегва, — но от богатството на мисълта. Езикът му отразява неговата взискателност към себе си и забележителната му култура.

Във Франция, където културата на езика е много висока, в историята на литературата влизат философи и историци, моралисти и публицисти — и то не само заради големите си идеи, но преди всичко за писателското си майсторство. Нашата страна познава само един историк, който би могъл да влезе в историята на българската литература именно като историк — Симеон Радев със «Строители на съвременна България». Въпреки идейните позиции на автора, свързани много тясно с политиката на една буржоазна партия, въпреки явно проявения политически субективизъм, с който си готов да спориш на всяка страница, не може да не се признае, че това е една блестящо написана книга. В нея проличава веднага познавачът на езика и стилистът, майсторът на историческия разказ, майсторът на портрета.

Езиковата култура в едно общество не може да се създаде с ускорени темпове — тя е резултат на дълъг процес. Покрай всички други фактори, които влияят, не на последно място са и представителите на научната, есеистичната и публицистичната проза. Бихме желали да имаме между тях повече дълбоки познавачи на езика, блестящи художници на словото, горещо влюбени в онова велико национално богатство, което нашият народ при трудни и трагични обстоятелства е създал и запазил през вековете.

ИСТОРИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА И НАШЕТО НАЦИОНАЛНО ВЪЗПИТАНИЕ

Във възпитанието на нашата младеж и нашия народ примерът на миналото играе важна роля. Касае се както за героичните борби на народа срещу чужди и свои потисници, срещу феодалния и капиталистическия гнет, срещу политическата реакция и фашизма, така и за високите постижения, които българската култура е постигнала в своето вековно историческо развитие; в тая култура едно от първите места заема литературата. Относителната стойност на литературата в общия исторически процес и в националното възпитание се определя от нейната патриотична и социална отзивчивост, от връзката ѝ с демократичните и народностните традиции, от отношението ѝ към прогресивните движения и революционните борби. «Всяко произведение на изкуството — изтъква Т. Живков — е дотолкова велико и трайно, доколкото със съответната художествена сила отразява новите, прогресивните идеи и борби на своето време. Не в друго, а именно в плътната връзка с проблемите на епохата, с напредничавите тенденции на общественото развитие е изворът на величието и безсмъртието на такива титани на човешката мисъл и художественото творчество като Шекспир и Пушкин, Лев Толстой, Горки и Маяковски, Юго, Гьоте и Шилер и много други велики творци.» По същия начин се определя силата, влиянието и безсмъртието на нашите големи писатели — от Хр. Ботев до Н. Вапцаров.[1]

Българската комунистическа партия неведнъж е обръщала внимание на този важен момент, особено когато е ставало дума за възпитанието на нашата младеж. През последните години, със засилването на общия интерес към българското историческо минало, се проявява и все по-голямо внимание към историческото развитие на българската литература.

[1] *Т. Живков*, Изкуството, науката и културата в служба на народа. София, 1965, стр. 185.

Тук не става дума да се проследяват и оценяват научните изследвания и публикации в тази област. Само може да се отбележи, че те нараснаха значително и в това отношение нашата наука има определени заслуги; това са заслуги преди всичко на Българската академия на науките и Софийския университет «Климент Охридски». Тук бих искал да засегна въпроса за ролята, която българската литература в миналото е играла в историческите съдбини на народа, в неговото възпитание и във формирането на неговия национален характер. Това ще ни помогне да намерим по-лесно ония дълбоки извори, от които бихме могли да черпим и днес, когато нашият народ се е устремил към велико преобразование на своя живот.

Историческата роля на българската литература не може да се проследи и осветли правилно, без да се разгледа един основен въпрос — отношението между литература и общество. От характера на това отношение зависи и насоката, в която литературата ще се развива, и обществената роля, която тя ще играе. Проблемът за отношението между литература и общество може да бъде разглеждан теоретически и това ще разкрие извънредно интересни принципни положения, свързани със самата същност на литературата като изкуство и с нейната обществена функция изобщо. Проблемът може да бъде изследван и исторически с оглед на онези изисквания, които всяко време поставя пред писателя-творец, и особеното място, което литературата през различните исторически периоди заема в социалната структура на обществото. Разбира се, този проблем може да има и напълно актуален характер — като важен момент от големите задачи, които има да решава нашето време, особено в патриотичното възпитание на младежта.

Трябва веднага да се отбележи, че в историята на нашия народ литературата заема важно място — както с продължителността на своето съществуване, така и с изключителната роля, която играе в националния ни живот от епохата на Възраждането до най-ново време. Литературата съпътствува историята на българския народ вече единадесет века — малко народи могат да се похвалят с такова дълго литературно развитие. Ако вземем пред вид и първобългарските каменни надписи, историческата продължителност на българската литература значително се увеличава. Въпреки разрушението на времето до нас са достигнали около сто надписа — твърде много на брой, ако се държи сметка за отдалечеността на епохата, в която са възникнали. Тези надписи наистина са пи-

сани на гръцки език, но това е неизбежно за онзи исторически момент — славянска азбука не е съществувала, могъщата византийска култура е излъчвала съвсем естествено своето обаяние, гръцкият език е бил официалният писмен език на държавната канцелария. Това обаче съвсем не отслабва и не унищожава българския характер на надписите. Тяхното съдържание и предназначение са свързани най-тясно с живота на българското общество. В тях се говори за войните, които води българската държава, за голямото строителство на дворци, мостове, водоскоци, пътища и могили, за победи над гръцки войски; обозначават се български държавни граници; отбелязват се смърт и погребения на български обществени дейци. В тези надписи се изразява и философията на нашия народ, неговите размисли над живота и смъртта («Човекът и добре да живее, умира и друг се ражда, нека роденият последен, като гледа това, да си спомни за този, който го е направил» — Търновският надпис на хан Омортаг от началото на IX в.).

Много интересно е обстоятелството, че още в най-ранния период на своето историческо съществуване българското общество полага усилия да запази в паметта на поколенията своето минало. За това свидетелствува една изключително ценна творба — «Именникът за първобългарските ханове», познат по късни преписи от XV—XVI в., но по всяка вероятност създаден една част в края на VII в. и друга през втората половина на VIII в. Първоначално той е бил написан, изглежда, на гръцки (и то според някои върху камък), а след това е бил преведен на славянски. В първата си част «Именникът» се насочва към историята на прабългарите преди пристигането им на Балканския полуостров и споменава петима владетели, които управлявали «княжеството оттатък Дунава 515 години с остригани глави». Това е едно забележително свидетелство за ранното историческо съзнание на нашия народ. Но с това не бива да ограничаваме значението на «Именника» и на първобългарските надписи изобщо. Наистина в повечето случаи те представят делова писменост, имат за задача да задоволят делови, практически нужди. Но заедно с това в онзи исторически момент те изпълняват функцията на литература, те са част от българската литература.[1] Следователно в тая най-ранна епоха, VII—XI в., българската литература, още в своите пелени, при това създавана на чужд

[1] Тяхната принадлежност към българската литература вече не се отрича; вж. моята статия «Въпросът за началото на българската литература» в книгата «Литературни въпроси», София, 1963.

език, се поставя в служба на обществото, играе важна обществена роля чрез поддържане на историческото съзнание на прабългарските племена и на формиращата се българска народност.

Разбира се, същинска и голяма литература в България се развива едва през втората половина на IX в. със създаването на славянска азбука и писменост на едно от българските наречия, издигнато като литературен език, Тя започва с делото на Кирил и Методий и бързо разцъфтява след пристигането на техните ученици в България след разгрома на славянската писменост в западните славянски земи през 885 г. Между представителите на българската литература през този период се очертават такива забележителни личности като Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, презвитер Козма и др. През XIV в. се отбелязва нов разцвет на литературата; тогава възниква Търновската книжовна школа, свързана с имената на патриарх Евтимий Търновски, Григорий Цамблак, Киприан, Константин Костенечки и др. Дори и тежките условия на турското робство не спират развитието на българската литература.

С оглед на интересуващата ни тема трябва веднага да се изтъкне,че отношенията между литература и общество в средновековието са извънредно сложни. Тук става дума за цял комплекс от въпроси; отражение на действителността; характер на проблематиката, намерила място в литературата; достъпност на писмеността, превърната в привилегия на господствуващите класи и слабо позната на народните маси, в огромното си мнозинство останали неграмотни. Това налага разпространението на литературата да се разглежда върху различни социални пластове; на пръв поглед обществената функция на литературата би трябвало да се ограничи върху определена среда — феодалните върхове и духовенството.

Твърде широко е разпространено схващането, че поради тясната си зависимост от християнската черква старобългарската литература е абстрактна, лишена от живот, изпълнена с отвлечена богословска проблематика. Въпреки присъствието на огромен брой преводи от византийската християнска литература, което дава и общия философски облик на старобългарската литература, трудно е да приемем, че тя е напълно откъсната от действителността. Старата литература по свой начин отразява историческата съдба на народа. Неотдавна известният съветски учен, отличен познавач на средновековната

култура, Д.С. Лихачов, разкри много убедително отношенията между литература и действителност в средновековието. Неговите разсъждения бяха направени върху материал от староруската литература, но това е без значение, защото е известно, че принципни различия между нея и старобългарската литература не съществуват. Д.С. Лихачов показа, че отражението на действителността върви по два пътя: условно, опосредствувано отражение, в което господствува съзнателната трансформация, подчинена на определен художествен метод и на творческата личност на писателя, и непосредно отражение, в което «доминира «неволното» пренасяне на отделни факти и елементи от действителността в литературата». И по-нататък: «Когато анализира това непосредно отражение на действителността в литературата, изследователят може да си състави по-пълна и дори по-правдива представа за действителността от оная, която съзнателно се стреми да му внуши писателят.»[1]

Отражението на действителността в старобългарската литература се насочва не толкова към «предметната» и «всекидневната» страна на живота, колкото към големите проблеми на националната (в широкия смисъл на думата) съдба. Достатъчно е да се дадат няколко примера. В многобройни произведения от IX в. нататък се поставят въпросите за създаването на славянска азбука и писменост, рисува се животът на първите славянски просветители, защищава се славянската култура от нападките на нейните противници, провъзгласява се правото на всеки народ да създава култура на своя език. Кой може да твърди, че тези въпроси не са жизнено актуални за тогавашното развитие на българската държава и българския народ? Наистина тези въпроси се решават в общата идейна атмосфера на християнския мироглед; дава се израз на схващанията, че появата на славянската азбука е дело на бога и т.н. Но в повечето случаи тук се касае за употребата на формули, защото заедно с това се привеждат обстоятелства и факти, които рисуват реалната картина както на възникването на писмеността, така и на нейното развитие и разпространение, пречките, които трябва да преодолява, упадъкът ѝ в западните славянски земи, разцветът ѝ в България (за това говорят пространните и кратки жития на Кирил и Методий, на Наум и Климент, трактатът на Черноризец Храбър за бук-

[1] *Д.С. Лихачов*, Старославянските литератури като система, Лит. мисъл, XIII, 1969, кн. 1, стр.83.

вите и т.н.). Съвсем определено от старобългарските литературни паметници могат да се извлекат прогресивните и хуманистични тенденции, които пронизват дълбоко общественото и литературното дело на Кирил и Методий и на техните ученици.

В старобългарската литература намират отражение появата на еретически учения в България още през X в., борбата, която църквата и държавата водят срещу тях, критиката на официалните църковни и държавни институции (в апокрифната и богомилската книжнина). Беседата на презвитер Козма независимо от позициите, на които авторът застава, дава изключително интересна картина на вътрешното положение в нашата страна през X в. Козма възсъздава преди всичко идейната страна на споровете, но тези спорове са дадени не като философски разсъждения, а като жив диалог между две обществени групи, между живите носители на две противоположни идеологии. В много случаи писателят се докосва и до конкретния външен образ на тези носители, стига до конкретно изображение на действителността.

Ако анализираме по-нататък старобългарската литература, навлизаме в нови области на отражение на средновековната действителност. Тук е преди всичко голямата група жития и похвални слова, в които се възвеличават делата на български църковни дейци. Голям интерес представят житията, посветени на Иван Рилски. Към тях могат да се прибавят произведенията на писателите от Търновската школа (спомнете си например една такава забележителна творба като похвалното слово за патриарх Евтимий, написано от неговия ученик Григорий Цамблак). През епохата на робството още по-силно се подчертава отношението между литература и действителност; трагичната съдба на народа намира все по-широко отражение в литературните произведения. Могат тук да се припомнят житията, които софийските книжовници, поп Пейо и Матей Граматик пишат за пострадалите за вярата си (т.е. за народността си) мъченици Георги Нови и Никола Нови. Голям интерес представят и някои хроники, исторически разкази и летописни бележки.

Могат да се увеличат примерите, които свидетелствуват за живото докосване на литературата до големите въпроси на средновековната епоха. За нас е важно да отбележим, че литературата по своеобразен начин отразява основните тенденции на времето и дава представа за дълбоките хуманни тради-

ции в мислене и дело, които се оформят още в просветната дейност на Кирил и Методий.

Интересува ни обаче и друга страна на въпроса — доколко тоя идеен свят достига до читателя; т.е. става дума за отношението между старата литература и читателите. Изясняването на този момент решава до голяма степен и въпроса за обществената роля на старобългарската литература в собствената ѝ епоха. Недостъпността на литературата за широките читателски кръгове не бива да се обсолютизира. Наистина народните маси в огромното си мнозинство през средновековието са неграмотни и литературата — за разлика от новото време — не може да им окаже почти никакво непосредно въздействие. Но литературните творби достигат до една по-широка аудитория не само по пътя на четенето. Преди всичко трябва да се има пред вид, че низшето духовенство се е намирало в постоянен досег с народната среда. Чрез него по време на черковните служби, чрез проповедта известна част от книжовното производство става достъпна — не чрез четене, а чрез слушане. Колко силно е била развита в средновековието функцията на слушателя (многократно повече от функцията на читателя), се вижда от «История славеноболгарская» на Паисий Хилендарски. Той пише книгата си едновременно за читатели и за слушатели. Това показва, че дори в средата на XVIII в. писателите продължават да разчитат на слушателите. Затова още в началото на предговора Паисий се обръща с думите: «Внимавайте вие, читатели и слушатели, роде български. . .» Чрез «слушане» се разпространявали както основните догми на християнската черква, така и идеите на богомилите. Много от образите на апокрифите са проникнали в народните приказки, превърнали са се в народни легенди, което говори за широкото разпространение на апокрифната литература в народните среди. Очевидно разпространението е вървяло повече по пътя на слушането, а не на четенето. Разбира се, четенето не бива да се подценява; за него свидетелствува все пак твърде големият брой преписи на старобългарските произведения (при това от различни векове). То засяга както апокрифната литература, така и творби от Кирило-Методиевия цикъл, Търновската книжовна школа, дамаскините, сборниците със смесено съдържание.

Следователно налице са предпоставките за контакти между литература и общество в средновековието. Но в какво се изразява по-определено обществената роля на средновековната литература? Какво въздействие тя е упражнявала върху фор-

мирането на характера на българския народ? Навлизаме в една област, където мъчно могат да съществуват безспорни и категорични твърдения. Можем да предположим, че не са останали без въздействие върху народното съзнание такива явления като хуманизма на Кирило-Методиевото дело, устрема на старобългарските писатели към просвета, борбата срещу средновековното консервативно схващане за привилегированите «свещени» езици — еврейски, гръцки и латински. Към това трябва да се прибавят критичното отношение към черковната йерархия и към християнските религиозни митове изобщо, социалните идеи на богомилството. Те до голяма степен формират чертите на демократизъм в българския национален характер, чужд на омразата към други народи, на религиозния и расовия фанатизъм. Литературата играе известна роля и за укрепване на патриотичното чувство през епохата на робството, за засилване на съпротивата срещу опитите за денационализация, като разкрива в някои жития на български мъченици, в историческите разкази и летописните бележки насилията на чуждите потисници. Литературата много често носи в себе си образа на миналото, превръща се в негов символ; самото докосване до книжовните паметници се възприема като връщане към великото минало. Този момент ще получи важно значение във възрожденската литература; нейното първо голямо произведение ще бъде прослава на историческото минало — «История славеноболгарская» на Паисий Хилендарски.

Все пак, когато говорим за утвърждаването на патриотичните черти в националния характер на българина през първите векове на турското робство, трябва да изтъкнем, че много по-могъща е ролята на народното поетическо творчество. Това е един изключително богат свят от образи и емоции, от призиви и исторически спомени; през дълги векове фолклорът е основният носител на историята на народа. И не само на неговата история, но на неговия бит, нравственост и философия, на целия негов мисловен, естетически и жизнен опит. Юнашкият епос, който през XV в. вече е създаден, действува на народното съзнание със своите монументални образи на герои— Крали Марко, Момчил, Болен Дойчин, Янкул, Релью Шестокрилец и др. Към тях по-късно се добавят героичните подвизи на народните хайдути, носители на високи нравствени принципи. Историческите песни възсъздават трагичната съд-

ба на народа през вековете — едно безконечно страдание, което обаче не води към отчаяние и покруса, а събужда най-благородните чувства — готовността на Балканджи Йово да брани при всички обстоятелства сестра си, твърдостта на девойката, която девет години гние в тъмница, но не се отказва от вярата си, скръбта на майката по син, станал еничерин, и т.н. Не може да има никакво съмнение във въздействието на народните песни при формиране на най-хубавите черти на националния характер — непримиримостта на българина спрямо неправдата и злото, неговия дълбок стремеж към свободата. Това въздействие има още по-широк обсег, то засяга най-интимните и чисти пориви на любовта, нравствените основи на семейните отношения, чувството за красота, изразено като изображение на девойки и момци и като самодивски копнеж.

Въздействието на фолклора по своя обхват, динамичност и непосредност далеч надхвърля възможностите на старата литература. През вековете на робството фолклорът изпълнява функция, която литературата не е в състояние да изпълни. Но със започването на националното възраждане съотношенията между литература и общество основно се променят. Това се вижда още при първата голяма възрожденска творба — историята на Паисий. От една страна, авторът изразява пряко своето отношение към съвременността, подхваща открит разговор със своите съвременници, а от друга — широкото разпространение на «История славеноболгарская» (при все че то се извършва чрез ръкописни преписи) свидетелствува за отзвука на читателите. Започва първият голям диалог в историята на българската култура между литературна творба и читатели. Излишно е да се привеждат конкретни данни за начина, по който се посреща Паисиевият труд — той формира съзнанието на нашата интелигенция почти до средата на XIX в. — за това свидетелствуват Софроний, В.Е. Априлов, П.Р. Славейков и др.

С Паисий започва една трайна традиция в живота на нашия народ — на пряко свързване на писателя с времето, на непосредно въздействие на литературните творби върху широките читателски кръгове, на най-живо и пълно включване на литературата в националния живот. Нейното влияние далеч надхвърля тесния кръг на посветените и се превръща в могъщ фактор за формиране на народното съзнание и националния характер. Възрожденската литература не само достига до широката читателска маса (развитието на училищата и просветата разширяват бързо и неимоверно много читателския кръг),

но и обхваща всестранно актуалните въпроси на българския живот — от езика и културата до освободителната борба и революцията, от училищните нужди и черковния въпрос до проблемите на стопанството и външната политика. Никога преди това литературата не е оказвала такова пряко влияние на народа и не е играла такава голяма роля за оформянето на неговото съзнание. През периода на възраждането литературата е изцяло подчинена на националните задачи. За нейното непосредно и силно въздействие могат да се дадат многобройни примери: поемата «Горски пътник» на Г.С. Раковски, бунтовните песни на Д. Чинтулов, поезията на П.Р. Славейков, разказите, повестите и фейлетоните на Л. Каравелов, революционните стихотворения и публицистиката на Хр. Ботев. Още първите думи на «Горски пътник»: «Храбри в старост ти народе, тежко носиш днес иго! Свобода ти изчезна, отиде, турско те налегна зло!», са грабвали вниманието на читателя. Те са близки на първите думи в обръщението на Паисий: «Внимавайте вие, читатели, роде български, които обичате и имате присърце своя род и своето българско отечество. . .» Гласът на Раковски, макар и изразен в стихове, които са далече от езиковото съвършенство, развълнува дълбоко съвременниците, поемата се приема като манифест за открита революционна борба. Читателите се обръщат към Раковски с благодарност и признание, наричат неговата творба «изрядна», достойна да обезсмърти името му. Поемата дава силен тласък и на самото литературно развитие — под нейно въздействие се явяват повестите на В. Друмев и Ил. Р. Блъсков «Нещастна фамилия» и «Изгубена Станка».

Съвсем очевидно е, че ролята на литературата е нараснала до такава степен, че тя се включва в най-дълбокия поток на общественото развитие, става неотменима част от него: ние не можем да си помислим това развитие без участието на литературата. Литературата въплъщава в себе си езика, тя често връща читателя към историческото минало, показва му раните на настоящето и чертае пътя към бъдещето, в художествени образи разкрива чертите на националния характер, изиграва важна роля за обединяването на българското племе в едно национално единство. Литературният език става израз на националното единство, в идеи и образи намират въплъщение общонародните стремежи за просвета, напредък и политическо освобождение. По този начин литературата се нарежда между факторите, които от края на XVIII в. нататък формират българската нация.

Не е необходимо да се припомнят всички свидетелства за огромната обществена роля на литературата през епохата на Възраждането. Достатъчен е примерът с творчеството на Хр. Ботев. Неговата публицистика в «Дума», в Каравеловите вестници, в «Будилник» и «Знаме» веднага достига до читателите. Тя подготвя революционната атмосфера, в която избухва Априлското въстание. Що се касае до поезията на Ботев, привидно тя не предизвиква някакъв особен отзвук; предосвобожденският печат почти мълчи за нея; за книжката «Песни и стихотворения» (1875) не се появява нито една рецензия. Но това не дава представа за истинското положение на нещата. Стихотворенията на Ботев, печатани главно в неговите и Каравеловите вестници (само «Майце си» излиза в «Гайда» на П. Р. Славейков), намират още тогава многобройни читатели, вълнуват силно духовете. Това се вижда от факта, че те проникват в ръкописни сборници и песнопойки, оказват влияние върху съвременните поети. Бачо Киро Петров ги преписва и перифразира; Васил Левски ги познава и обича. Особено много му допада «На прощаване» — той не само преписва стихотворението в своето тефтерче, но дори го приспособява към собствената си биография.

Поезията на Хр. Ботев прехвърля синора на Освобождението, за да заживее нов живот, проникайки дълбоко в съзнанието на народа и прогресивната интелигенция. Тая съдба имат и някои от бунтовните стихотворения на Чинтулов, редица творби на П.Р. Славейков, песента на Л. Каравелов «Хубава си, моя горо», поемата на Н. Козлев «Черен арап и хайдут Сидер» и др. От литература за своето време възрожденската литература се превръща в литература—достояние на всички поколения. Тук не се касае за историческата оценка, която може да се даде на едно културно явление от миналото, за признателността, с която по-късните поколения се отнасят към историята на литературата, а просто за продължаване на живота на литературата от миналото в настоящето, като изкуство дълбоко актуално, което непрекъснато се възражда и говори живо и непосредно, силно и вълнуващо на всяко ново поколение. От тоя момент нататък българската литература започва своя двоен исторически живот, обхващайки с обаянието и красотата си настоящето и бъдещето. Оттук и двата критерия, с които трябва да мерим литературата — в нейното собствено време и във времето изобщо. Тези два критерия не са разделени от никаква пропаст, когато литературата разкрива дълбоките истини на човешкото битие и непрекъснатото движение на живота напред.

Литературата след Освобождението, която по тип може да се нарече и литература на нашето настояще, не познава дистанцията със съвременността. Тя се ражда в живота на своето време и е органически свързана с него. Тук говоря за основните явления, а не за отклоненията, намерили израз в декадентски течения. Обществената роля на литературата нараства, особено когато писателите насочват вниманието си към най-острите актуални въпроси и ги осветляват от прогресивни идейни позиции. Такова е творчеството на големите наши реалисти, такава е революционно-пролетарската литература, такъв е пътят на литературата на социалистическия реализъм. Литературата е не само изобразител на живота, но и негов сътворец. Тук не е необходимо да се привеждат примери; касае се за съвършено очевидни черти, които характеризират развитието на новата българска литература — от Вазов и Алеко Константинов до Смирненски и Вапцаров и нашите съвременни писатели.

Когато говорим за литература и национално възпитание, ние се интересуваме не само от историята. Или по-точно история за нас е не само онова, което се е родило и е отминало в едно далечно време. Част от историята е и настоящето, свързано както с нашето, така и с непосредно предхождащите го поколения. Заедно с литературата на средновековието и Възраждането върху националното възпитание — и то в много по-силна степен — въздействуват художествените произведения, създадени след Освобождението, в големите политически и социални битки от деветдесетте години насам и особено в периода след Първата световна война, когато Великата октомврийска революция даде мощен тласък на революционните освободителни движения в света. Литературата не можеше да не изпита силното влияние на времето и сама се превърна във фактор, който развива неговите прогресивни тенденции.

В капиталистическото общество литературният процес е изпълнен с противоречия, той познава сложни зигзаги, но трябва да се подчертае, че чрез най-талантливите си представители и в най-високите си художествени постижения българската литература винаги е била свързана с демократичните и хуманистичните идеи. В основата си това е литература гражданска — от Вазов и Зах. Стоянов до Димчо Дебелянов и Йовков; с най-добрите си произведения към гражданската литература принадлежат и Пенчо Славейков, и Яворов. Писателите след Освобождението неведнъж бичуваха порядките на бур-

жоазната действителност, възпяваха демократичните идеали на Възраждането, разкриваха дълбоките нравствени корени на националния ни характер. Понякога хуманизмът и демократизмът им имаше отвлечен характер, но техните творби изобщо играеха прогресивна обществена роля.

Пролетарско-революционната литература откри нова страница в историята на нашата култура. Наследница на най-добрите традиции на възрожденската и демократичната литература, тя пое нови обществени функции — да формира революционното и комунистическото съзнание на народните маси. Пролетарско-революционната литература възпитаваше не само с художествени образи, с пламенни стихове и с героично слово, но и с личния жизнен пример на самите писатели — мнозина от тях паднаха в освободителната борба на народа.

Заслужава да се изтъкне, че най-добрите представители на българската интелигенция след Освобождението разбираха важната обществена роля на литературата и насочваха писателите към най-острите обществени проблеми. Особено интересен е случаят с проф. Ив.Д. Шишманов. На 12 .XII. 1920 г. той пише от Швейцария обширно писмо до Ив. Вазов и го съветва да излезе по-скоро от България, да предприеме пътуване из чужбина. Проф. Шишманов вярва в неговите творчески сили: «Аз не гледам на последния ти юбилей на един вид триумфално погребение.» Но поетът трябва да потърси нови пътища, за което му са нужни и по-широки кръгозори. И колкото странно да е на пръв поглед, Шишманов го насочва към общочовешки и социални теми: «Ти, който се възхищаваш толкова от В. Хюго, трябва да нагласиш като него лирата си и за други акорди, по-общочовешки — за всемирна любов, за братство и хуманност. Докажи на своите «приятели» комунистите, че и ти умееш да страдаш с унижените и оскърбените, че твоето сърце е чувствително за тяхната мизерия и техните болки, че певецът на «Не се гаси туй, що не гасне» не е бил никога поет само на една класа (буржоазията) и че който умее с такъв свещен патос да възпява труда изобщо, не може да не благоговее и пред труда на индустриалния работник. . . Ето какво очаквам аз от едно твое по-дълго пребивание в Европа, в Италия или Франция. Досега ти си бил предимно национален поет. Аз се надявам да те видя още и певец на общоевропейските идеали и копнежи.»[1]

[1] *Ив. Д. Шишманов*, Студни, рецензии, спомени, писма, София, 1969, стр. 584.

Тук няма да уточнявам мислите и възгледите на проф. Шишманов, нито ще се спирам на израза «приятели» комунисти (този израз е свързан с отношението, което Комунистическата партия взема към официалния юбилей на Вазов). Обаче съветът, който Шишманов дава на Вазов, е забележителен. Дълбоките сътресения, които преживява не само нашата страна, но целият свят след Великата октомврийска революция, имат своето отражение и върху буржоазната литературна критика.

Съвременната българска литература се развива по пътя, който бе очертан още преди Втората световна война от марксическата критика в лицето на нейните най-ярки представители Д. Благоев, Г. Бакалов и Т. Павлов. Но заедно с това тя следва и традициите, завещани ѝ от изтъкнати прогресивни дейци като Ив. Д. Шишманов. В живота на нашия народ, в социалистическото развитие на страната, във възпитанието на младежта тя играе първостепенна роля. Нейното обществено въздействие е неимоверно нараснало.

Но всеки народ живее не само с настоящето си. Той търси изворите на своето политическо и културно развитие, връща се непрекъснато към всичко значително, което е създал в миналото. Към големите традиции на българското историческо развитие се причислява справедливо и нашата литература. Посочих, че дори в средновековието тя изпълнява значителни обществени функции, не е безразлична към големите въпроси на времето. Тук обаче тя ни интересува не в своето време, а като носител на обществени ценности, които имат значение за нашето време. Когато говорим за старобългарската литература, може би малко са онези произведения, които могат да ни развълнуват с художествената си непосредност. Но не това в случая е съществено. Старобългарската литература въплъщава в себе си вековните стремежи на българския народ към опознаване и разбиране на света. Нейните произведения са наша национална памет за десет столетия и те ни връщат към една велика епоха, когато се създават писмо и писменост, когато се води борба за тяхната защита, когато се изгражда богата и цъфтяща култура. Често наричат тази епоха начало на европейския хуманизъм. Дори и определението да не е съвсем точно исторически, то е вярно в същината си. Произведенията на старобългарската литература ни припомнят и други забележителни моменти от миналото на нашия народ — търсенето на социална правда в живота на хората и общест-

вата, борба срещу чуждото потисничество. Много от тези произведения въплъщават трагичната съдба на народа.

Литературата на Възраждането разкрива нови страници в тая съдба. Няма нищо по-трагично от изображението на робството в поемата «Горски пътник» на Раковски, в повестите на Друмев, Блъсков и Каравелов, в поезията на Ботев. Но заедно с това възрожденската литература е изпълнена с дълбока вяра в силите на народа. Това е литература, воюваща за правда и свобода, устремена напред. При това тук става дума не за символи, а за вълнуващи художествени творби, които въздействуват спонтанно и живо. Българската възрожденска литература има още една важна особеност; тя създава забележителни поетически образи с огромна въздействена сила — образи, които са преминали своето време и днес продължават да ни вълнуват като наша съвременница. Но това е само едната страна. Защото наред с поетическите образи в нашето съзнание живеят с неувяхващо сияние самите писателски личности; те са неотделими от своето творчество. Най-хубавият образ, който е създал Раковски, това е неговата собствена личност; най-хубавата поема, която е написал, това е неговият собствен живот. Това важи и за Паисий Хилендарски, и за Софроний Врачански, и за Неофит Бозвели, и за Братя Миладинови, и за Хр. Ботев и т.н. Личностите на писателите крият огромни морални ценности, излъчват обаянието на най-прекрасните поетически образи. Всичко това създава една особена атмосфера, в която живеят творци и герои във вътрешно единство.

В какво се състои величието на творци и творби, на писателски личности и поетически образи? Преди всичко в етичния свят, който носят, в патриотизма и демократизма, в смелите революционни пориви, в светлата вяра в бъдещето. Това са принципи, които литературата на Възраждането издига високо и ги пренася от своето време в нашето време, за да ни ги предаде чисти и непокътнати. Приближаването до идейния и художествения свят на възрожденската литература означава връщане към най-чистите извори на нашата национална история, откриване на предтечите на нашето време, което осъществява най-хубавите мечти на предишните поколения. Не е достатъчно да се каже, че възрожденската литература може да играе първостепенна възпитателна роля в живота на нашата младеж. Тя свързва двете най-светли епохи в историята на българския народ — националното възраждане с победата, която осигури социалистическото строителство. Тя ни слива с величието на миналото, за да ни направи достойни за величието на настоящето.

С образите на Българското възраждане започва българската литература след Освобождението — с тези образи живеят Вазов, Зах. Стоянов, К. Величков, Пенчо Славейков и ги въплъщават в своето творчество. Това е напълно естествено — писателите са съвсем близко до времето на националноосвободителните борби. Но особено интересно е да се отбележи, че епохата на Възраждането не е престанала да привлича вниманието на нашите творци до ден днешен. За това свидетелствуват многобройни произведения — от романите на Д. Талев до повестта «Цената на златото» на Генчо Стоев. Трудно е да се правят сравнения и да се определя най-хубавото, което е създала новата българска литература, но няма съмнение, че между най-хубавото стоят две големи теми — националноосвободително движение през Възраждането и борбите срещу капиталистическия гнет и фашизма. Това не е случайно. Касае се за исторически явления дълбоко сродни, пълни с героизъм и нравствено величие. Наистина историческата наука има заслугата, че е осветила широко — и продължава да ги осветлява — тези два велики периода. Но до човешките съзнания и особено до сърцето на младежта те достигат по друг, по-пряк, по-непосреден път — чрез творчеството на писателите. И това е неоспорима заслуга на литературата.

МЕЖДУ МИНАЛОТО И СЪВРЕМЕННОСТТА

Човешкият живот е движение — между разрушаването на старото и създаването на новото. Не бих желал в случая да правя теоретични обобщения, да развивам тази мисъл в мащабите на историята. Достатъчно е само да погледнем около себе си, за да видим как пред нашите очи всичко постоянно се мени. Менят се хората — остаряват едни, раждат се други, мени се обстановката, в която живеем, менят се обществените институции.

И това е напълно естествено — такава е логиката на развитието, животът върви непрекъснато напред. И най-големите песимисти не могат да отрекат, че това развитие е прогресивно, че все по-големи възможности се разкриват пред отделния човек и пред цялото човечество изобщо. Това е съвсем ясно в областта на науката и техниката. Могат някои да оспорват напредъка в социалния и политическия живот: човешките страдания не са изчезнали, войната бушува отново в света. Наистина нашият век е векът на най-големите войни и най-страшните опустошения, но също така е вярно, че в нашия век се извършиха най-великите социални революции и два огромни континента—Азия и Африка—разкъсаха веригите на колониализма.

Но нека се върнем към обикновените житейски проблеми. Живеем в един град, който непрекъснато мени своя облик — София, столицата на България. По-старите поколения помнят нейния изглед в миналото. Неотдавна Людмил Стоянов ми казваше, че когато за първи път дошъл в София (в началото на века), от Руския паметник нататък започвало поле и той често е трябвало да се брани от глутница боянски кучета. Аз помня в своето детство, че на мястото на величествената сграда на Софийския университет беше футболно игрище, а в изоставената горичка между Народното събрание и сегашната университетска сграда пасяха крави. До тридесетте години градината пред Военния клуб на бул «Руски» представяше място, където стоварваха градската смет; същото беше в сегашните

зелени алеи край канала по бул. «Евл. Георгиев» и на мястото, където се издига сградата на Българската народна банка.

Тук се спирам само на места, които са в центъра на града и са добре познати на всеки софиянец. Не бих желал да говоря за покрайнините на някогашна София. Несъмнено с течение на годините нашата столица е израснала, променила се е на добро, станала е по-красива и по-внушителна. Не може да се отрече нейният огромен напредък през периода на развитието ѝ като социалистическа столица. Изникнаха цели нови квартали и комплекси. Достатъчно е да си спомним комплексите «Ленин», «Заимов» и квартал «Изток», зад Парка на свободата. Нови квартали сега никнат в полите на Витоша. Но въпросът не е само в новите квартали, а и в новите строежи вътре в града: чудесни хотели, редица модерни обществени постройки, красиви градини, благоустроени улици и булеварди.

Има на какво да се радва окото в нашата хубава столица. Но има понякога и за какво да съжалява. Не става дума за отделни несполучливи строежи — нека ги наречем неизбежни грешки на растежа. По-скоро ни тревожат някои концепции за преустройството на града. Разбирам стремежа на нашите градостроители и архитекти да създадат един нов и модерен град. Този стремеж е напълно законен и отговаря на нуждите на живота: хората желаят да живеят и да работят в по-удобни сгради, да се ползуват от всички предимства, които създава съвременната техника, да се отоплява от топлоцентрали, да имат изобилие от светлина и електричество, да се движат по широки улици и булеварди, силуетът на града да отговаря на съвременното естетическо виждане.

Разбира се, новото развитие на един град, неговото преустройство не може да става без разрушаване на старото. И това е също напълно естествено. Трябваше да се намери един смел кмет на София след Освобождението (Д. Петков), за да превърне изостаналото в турско време селище в съвременен град. Това му струваше немалко протести от страна на старото софийско население. Един даровит администратор в средата на миналия век (Ж. Осман) преобрази Париж. Винаги е имало недоволни в такива случаи — действуват привичките, инерцията, носталгията по миналото; винаги са съществували романтични поклонници на старината.

Не става дума за тях, за онова, което безвъзвратно трябва да си отиде, а за връзката, която е нужно да се запази с миналото. Настоящето е неотделимо от традициите на един народ, то е неразривно свързано с миналото. Всяко настояще е само един миг от историята и никой няма право от свое гледище,

от гледище на своето време да заличава следите на историята. Още повече че тези следи в много случаи означават познание и красота. Градостроителите и архитектите понякога забравят тази важна истина. Сякаш миналото им пречи във всичко, готови са да изравнят терените пред себе си, за да реализират своите строителни мечти. И тогава започват грешките, които по-късно никой не може да поправи. Така преди няколко десетилетия изчезна старият златарски квартал при Софийската баня, за да израсне вместо него една редица от грозни «модерни» здания и тъмни, неугледни улици. Така най-старата постройка в София — църквата «Св. Георги» попадна съвсем неуютно в двора на хотел «Балкан» и диша вмирисания въздух на неговите кухни. Така постоянно изчезват из нашите градове, в цялата страна стари бани, чешми, часовникови кули и т.н., въпреки че специални закони ги покровителствуват. Така нашите градостроители непрекъснато се заканват на най-хубавия софийски булевард — бул. «Руски»: ту ще премахват една от алеите от Ректората до входа на Парка на свободата, ту не им харесва северната страна на булеварда от бившия дворец до Народното събрание.

Не се съмнявам в техните добри намерения: искат да построят нови, грамадни, по-удобни сгради и да създадат широк булевард за автомобилното движение. Но тук те пренебрегват гласа на историята и чувството за красота. Варшава бе жестоко разрушена от войната, но поляците решиха да възстановят в предивоенния им вид такива скъпи за всяко полско сърце квартали, улици и булеварди като Старе място, Нове място, Краковске предместие, Нови свят (напоследък взеха решение и за възстановяване на Кралския замък), а ние искаме да ги унищожим. Полските архитекти намериха достатъчно други райони в града, където да построят нови модерни сгради. И в София има такива райони: прогнилият във влага Ючбунар, кварталът около гарата и тъй наречените новите извънградски терени. В самия център на града има множество неугледни сгради, за които никой не би съжалявал. Но когато строителят се докосне до места, които носят лъха на историята, в които са отразени минало, култура, вкус и красота, които са свидетелство за безспорни творчески завоевания на българския човек, нашите патриотични чувства се бунтуват. За тези чувства трябва да се държи сметка. Подобни чувства вълнуват и гражданите на Прага и Париж, Краков и Загреб, Залцбург и Ваймар, когато някой се опита да посегне върху старинната красота на тези градове.

Знам, че въпросите са сложни, и не се наемам да давам съвети на архитектите. Ние всички сме им признателни за това, което направиха край Черно море — в «Златните пясъци», «Слънчев бряг», «Албена», «Русалка» «Дружба», те издигнаха истински паметници на красотата. Но как можем да се възхищаваме от еднообразните кибритени кутии, които се появяват непрекъснато в нашите градове и се наричат жилищни блокове? Често пъти тези кибритени кутии във възрожденските ни градове заместват чудната красота на старата местна архитектура.

Не съм склонен да отричам цялото жилищно строителство, което се извършва в българските градове и села. Дори и в еднообразните жилищни блокове вътрешното разпределение представя напредък във функционално отношение. Но вярното е това, че нашите архитекти рядко се домогват до създаване на жилищни и обществени сгради, които да отговарят на природния релеф, на националните традиции, на специфичната физиономия на отделните градове. Съвременната архитектура широко използува огромния напредък на техниката — и това е прекрасно. Но за съжаление техниката я е покорила напълно и тя още не се е еманципирала от нейната тирания — не само у нас, навсякъде по света.

Ето какво ме вълнува като жител на София и като гражданин на нашата обновяваща се социалистическа страна: да я изградим по-красива, но без да се отказваме от старата ѝ красота, да я направим нова и модерна, но без да скъсваме с нейната история, без да унищожаваме онова, което ни свързва с мислите и мечтите, с чувството на гордост и с усета за красота у нашите бащи и деди. Времето, природните бедствия, войните, чуждите нашествия, невежеството и без това са унищожили паметниците на нашата история (рядко има друга страна с подобни опустошения); нека поне нашето поколение не бъде поколение на варвари. Нима има смисъл да изграждаме отново старите български дворци в Търново, когато се готвим да събаряме единствения дворец в нашата сегашна столица? Или защо ще разкопаваме основите на средновековни постройки, когато сме готови с лека ръка да разрушим ценни и интересни сгради в София, свързани с развитието на новата българска архитектура?

Всяко време трябва да създава своите «дворци». Ето голямата задача на нашите съвременни архитекти, това ще бъде техният влог в историята. Но никой не им дава право да посягат на онова, което е прекрасен белег на миналото и чрез което историята говори на поколенията.

СЪДЪРЖАНИЕ

Хилядолетното единство на българската култура 5
Личността на Константин-Кирил Философ 20
Особености на българската литература през IX и X в. 39
Старобългарската литература — наша гордост и наша тревога. . . 55
Старата българска литература и националната ни историческа съдба 89
Два аспекта на хуманизма в българската литература 126
Книга за съдбата на българския народ 143
Отношението на Паисий Хилендарски към въпроса за езика . . . 149
Миколай Рей — от Полския ренесанс до Българското възраждане 159
Христо Ботев — геният на една епоха 172
Трима велики поети в съдбата на своите народи 180
Христо Ботев между своите съвременници-поети 192
Христо Ботев и Полша 210
Сава Доброплодни 222
Вазов — наш съвременник 240
Животът и смъртта в творчеството на Йордан Йовков 252
Поезията на Николай Хрелков 262
За Константин Константинов 278
Образът на автора в съвременната българска проза 288
Българската фолклористика след Втората световна война 296
Фолклорът и съвременната българска литература 311
Сред сложните въпроси на българския език 321
Историческото развитие на българската литература и нашето национално възпитание 330
Между миналото и съвременността 346

Петър Динеков

ИСТОРИЧЕСКА СЪДБА И СЪВРЕМЕННОСТ

Редактор *Георги Досев*, Художник *Димитър Балев*, Художник редактор *Таня Николова*, Технически редактор *Людмила Станева* Коректор *Радка Брадистилова*

Дадена за набор 31. III. 1972 г. Подписана за печат на 30. VII. 1972 г Излязла от печат на 30. VIII. 1972 г. Печатни коли 22 Издателски коли 18,26 Издателски № 20273 III-7 Тематичен № 2872 Формат 16/59/84. Тираж 5094 Цена 2,81 лв.

Държавно издателство «Наука и изкуство»
Държавна печатница «Тодор Димитров», кл. 1